

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXVIII(2)

Београд 2020.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXVIII (2)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXVIII (2)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXVIII

No. 2

Chief Editor:

Prof. Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Sanja Zlatanović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Peter Finke, PhD (University of Zurich), prof. Karl Kaser, PhD (Karl-Franzens University, Graz), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences, Moscow), prof. Elena Marushiakova, PhD (University of St. Andrews), Marek Mikuš, PhD (Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle), Ivanka Petrova, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology and Social Anthropology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Jana Pospíšilova, PhD (Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, Brno), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), corresponding member of SASA Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA), Aleksandar Krel, PhD (Institute of Ethnography SASA), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board:

Čarna Brković, PhD (University in Goettingen), Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade, retired professor), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary:

Sonja Radivojević (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2020

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXVIII

свеска 2

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Сања Златановић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Карл-Францес Универзитет Грац), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт за етнологију и антропологију, Руска академија наука, Москва), проф. др Елена Марушиакова (Универзитет Сент Ендријус), др Марек Микуш (Макс Планк Институт за социјалну антропологију, Хале), др Иванка Петрова (Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејем, Бугарска академија наука, Софија), др Татиана Подолнска (Институт за етнологију и социјалну антропологију, Словачка академија наука, Братислава), др Јана Поспишилова (Институт за етнологију, Чешка академија наука, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), дописни члан САНУ Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ), др Александар Крел (Етнографски институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет:

Др Чарна Брковић (Универзитет у Готингену), др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд, професор у пензији), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешки Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Соња Радивојевић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2020.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
е-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011–2636–804
е-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектори:
Ивана Башић
Станислав Станковић

Превод:
Аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у
базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the
Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk
samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central
and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can
be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference
Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD
(Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service),
CEEOL (Central and Eastern European Library).

Садржај
Summary

I
Научни радови
Scientific Papers

Тема броја –

Научни рад и род: синхроне и дијахроне перспективе
(ур. Младена Прелић и Милан Томашевић)

Topic of the Issue –

Academic Careers and Gender: Synchronic and Diachronic Perspectives
(eds. Mladena Prelić and Milan Tomašević)

- Младена Прелић, Милан Томашевић*, Научни рад и род: синхроне и дијахроне перспективе 255–259
- Marijana Pajvančić*, Gender Equality in Science – Equal Opportunities and Special Measures in Legal Regulations 261–276
- Маријана Пајванчић*, Родна равноправност у науци – једнаке могућности и посебне мере у правним прописима
- Senka Gavranov, Aleksandra Izgarjan, Slobodanka Markov*, Gender Gap in Mathematics in Academic and Research Institutions: A Small Case Study 277–293
- Сенка Гавранов, Александра Изгарјан, Слободанка Марков*, Родни јаз у области математике у академским и истраживачким институцијама: студија малог обима
- Karolina Lendák-Kabók*, Стратегије балансирања жена између каријере и породице у академској заједници у Србији: разлике у етничком и социјалном пореклу 295–317
- Karolina Lendák-Kabók*, Women’s Strategies in Balancing Career and Family in the Academic Community in Serbia: Differences in Ethnic and Social Origins
- Ана Коларић*, Женска и феминистичка периодика у настави књижевности: теорија и пракса 319–337
- Ana Kolarić*, Women’s and Feminist Periodical Press in Literary Studies’ Classroom: Theory and Practice
- Нада М. Секулић*, Клара Имервар и време сумрака пацифизма 339–352
- Nada M. Sekulić*, Clara Immerwahr and the Time of the Twilight of Pacifism

- Ивана Башић*, Фрагменти аутобиографије: концепт „трептавог саосећања“ у *Портретима жена* Ксеније Атанасијевић 353–376
Ivana Bašić, Fragments of Autobiography: The Concept of “Flickering Compassion” in *Portraits of Women* by Ksenija Atanasijević

Varia

- Miroslav Válka*, Czechoslovak Republic and the Formation of Ethnographic Science during the “First Republic” (1918–1938) – Part II 379–396
Мирослав Валка, Чехословачка република и формирање етнографске науке у време „прве републике“ (1918–1938) – други део
- Uršula Lipovec Čebroň, Eva Fekonja, Tina Ivnik*, Criminalized Hospitality: The Case of Velika Kladuša 397–418
Уршула Липовец Чеброн, Ева Фекоња, Тина Ивник, Криминализовано гостопримство: случај Велике Кладуше
- Соња Радивојевић*, (Де)колонизација дигиталног окружења: интернет и нови(ји) медији као *места* савремених антрополошких истраживања и како им етнографски прићи 419–438
Sonja Radivojević, (De)Colonization of the Digital Environment: The Internet and New(er) Media as *Places* of Contemporary Anthropological Research and How to Approach Them Ethnographically
- Владимир Рогановић*, Медитеранске зиме Иве Андрића: преплитања идентитета и другости 439–451
Vladimir Roganović, Ivo Andrić’s Mediterranean Winters: Merging of Identity and Otherness
- Ивана Лазвић Коњик, Стана Ристић*, Концепт НАРОД у речницима српског (српскохрватског) језика 453–466
Ivana Lazić Konjik, Stana Ristić, Concept of the FOLK in the Dictionaries of the Serbian (Serbo-Croatian) Language
- Сања Петровић Тодосијевић*, Еманципација и феминизација учитељског позива у Србији и Југославији после Другог светског рата 467–485
Sanja Petrović Todosijević, Emancipation and Feminization of the Teaching Vocation in Serbia and Yugoslavia after World War II

II

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

- Лада Стевановић*, О судбинама антике. Поводом књиге *Шта је антика?* Кристине Амаду 486–488
- Djurdjina Šijaković Maidanik*, Through the Ancient Greek Religion with *Kernos* Guided by the Spirit of Marcel Detienne: Review of *Kernos* 32/2019 489–495

III

Прикази Reviews

- Огњен Којанић*, Marek Mikuš, *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia* 497–500
- Јелена Стевић*, Цртеж и антропологија 500–503
- Милош Тимотијевић*, Копаоник, Жупа, Расина, Трстеничка Морава: насеља, порекло становништва, обичаји 503–505

IV

In memoriam

- Мирјана Прошић-Дворнић*, Џоел Мартин Халперн (1929–2019) 507–509
- Пера Ластих*, *Младена Прелић*, Др Марија Киш (1935–2019) 510–511

Тема броја:

**Научни рад и род:
синхроне и дијахроне перспективе**
(ур. Младена Прелић и Милан Томашевић)

Topic of the Issue:

**Academic Careers and Gender:
Synchronic and Diachronic Perspectives**
(eds. Mladena Prelić and Milan Tomašević)

Младена Прелић

Етнографски институт САНУ, Београд
mladena.prelic@ei.sanu.ac.rs

Милан Томашевић

Етнографски институт САНУ, Београд
milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

Научни рад и род: синхроне и дијахроне перспективе

Родни односи имају много аспеката, а њихово истраживање открива да патријархат има мноштво лица. Увелико превазилазећи просторне и временске границе традицијских друштава, за која се често, мада нетачно, везује, он се, некад очигледно, некад прикривено, преображава и уклапа у различите идеологије и друштвене системе. Овај темат, који је посвећен научном раду из аспекта рода такође нам открива неке видове тог проблема.¹

Родни јаз у науци данас се уочава као глобални проблем, а различите међународне организације, попут УН, УНЕСКА или Европске Комисије, скрећу пажњу на њега у својим декларацијама, извештајима, препорукама и другим документима. И поред напретка у последњих неколико деценија, жене су неравноправно заступљене, рецимо у STEM наукама, чак и у најразвијенијим земљама, а њихова достигнућа често нису једнако вреднована као достигнућа њихових мушких колега. Бројни фактори утичу на то, при чему они социо-културолошки никако нису на последњем месту.

Ако се заступљеност жена у науци посматра на нивоу бројева, у случају Србије има разлога за оптимизам. Могло би се рећи да се Србија, кроз призму статистичких података, у том погледу, у глобалним поређењима, налази чак на веома добрим позицијама.² Могућности школовања за оба пола

¹ Претходне, 2019. године, истраживањима родних односа био је посвећен темат у Гласнику ЕИ САНУ 67(2) *Род и ред. Родни режими у култури – кроз историју и данас*, који је приредила Лада Стевановић. Овогодишњи темат фокусиран је на родну тематику у области науке, али у ширем смислу презентирања резултата родних и женских студија, успоставља континуитет са претходним.

² Према подацима на сајту Унесковог Института за статистику (UIS UNESCO) за 2017. годину, на пример, Србија је према заступљености жена у науци са 50% на 4. месту у Европи (!). Треба напоменути да се под термином *science* на енглеском говорном подручју

и јавне политике које се бар декларативно залажу за родну равноправност и спречавање свих видова дискриминације, свакако да овоме допринесе.³ Ако, међутим, пођемо даље од самих бројева и слова стратешких докумената и закона, ствари постају сложеније. Истраживања на ову тему из перспективе студија рода у свету су бројна још од 1960-их година, а у протеклим деценијама отпочињу и у Србији.⁴ Она указују на то да се и дан-данас жене које желе да се посвете науци налазе пред избором између породице и каријере, а да су оне које не желе ниједног да се одрекну најчешће оптерећене двоструким теретом. Ту су и феномени познати као *leaky pipelines*,⁵ *glass ceiling*,⁶ и феномен *освајања освојеног* – поновног враћања уназад, после искорачења у правцу равноправности⁷... Патријархални односи често сежу дубоко испод површине у сплетовима културно-историјског наслеђа и често непрозирних, интериоризованих односа моћи и хијерархија. И саме јавне политике и законска регулатива неретко остају мртво слово на папиру, недоследне у примени, понекад контрадикторне, понекад са ненамераваним последицама у пракси, супротним од онога за шта се залажу.

Жене су документовано доприносиле развоју науке још од античких времена, али често се у јавним дискурсима, као и у сфери општег образовања, томе посвећује премало пажње (в. Роровић 2012). Недостатак узора и модела за углед потврђује се као проблем који има повратни утицај на самопоуздање жена које се опредељују за научну каријеру. Утемељена реконструкција и реафирмација улоге жена у историји науке којима се руше стереотипи о томе шта јесте или није за девојчице/девојке/жене, може бити кључна за будуће доприносе припадница једне половине човечанства различитим областима научног сазнања. Из угла женских и родних студија већ долази до преиспитивања постојећих канона у различитим областима стваралаштва и научног рада „у оквиру којих се наизглед хегемону поље мушког научног ауторитета разоткрива као поље непризнатог женског научног рада“ (Rosić Плић 2020). Тај рад је, међутим, често бивао толико занемарен и успешно асимилван „да га понекад, као у случају Милеве Марић Анштајн, није могуће у потпуности аргументовано рехабилитовати“ (Rosić Плић 2020).

обично подразумевају само природне науке, а да садржај на сајту не прецизира које области су узете у обзир.

³ Заслуге за ово могу се једним делом приписати и еманципаторским утицајима социјалистичког наслеђа. Слично наглашава и извештај European Commission 2004, 6 и Роровић 2012, 17.

⁴ Поменимо овом приликом само пионирски рад Марине Благојевић на овом пољу (Blagojević 1991), као и један новији зборник (Ćeriman, Fiket & Rác, ur. 2018).

⁵ Односи се на тенденцију жена да временом одустају од научних каријера и професија за које су се школовале, најчешће и до највишег степена.

⁶ Метафора се односи на невидљиве препреке које, упркос прокламованој равноправности и одговарајућим способностима, онемогућавају жене да напредују на послу.

⁷ *Освајање освојеног* јесте и поднаслов књиге Драгане Поповић, посвећене историји жена у науци (Роровић 2012).

Проблеми се показују као комплексни и двосмислени на више нивоа. Неке од традиционално мушких области научног истраживања већ дуго су изложене процесима феминизације. Да ли ово представља успех жена посвећених овим областима, или заправо значи да су се друштвена моћ и престиж преселили негде другде? И да ли жене треба да теже заузимању позиција дефинисаних на патријархални хијерархијски начин, или је њихова мисија да читав тај систем доведу у питање и покушају да промене? Да ли сазнања остварена у оквиру женских и феминистичких студија остају у малом кругу истомишљеница? И који је пут до заједничке свести и заједничке акције?

О тим и многим другим проблемима било је речи на конференцији *Научнице у друштву*, одржаној у САНУ 11–13. фебруара 2020. Овај темат је, уз поменути конференцију, резултат пројекта Етнографског института САНУ *Положај научница у друштву и на тржишту рада у Србији* под покровитељством УНЕСКА.⁸ Три рада, која се овде објављују у целини – ауторке Пајванчић, Гавранов, Изгарјан и Марков, и Башић претходно су излагале на конференцији, док су три, ауторки Коларић, Лендак-Кабок и Секулић, написана посебно за ову прилику.

Темат отвара рад Маријане Пајванчић који, из аспекта правне анализе различитих извора који дефинишу јавне политике и правне оквире деловања (Устава, закона, стратегија и акционих планова), настоји да одговори на питање да ли су у Србији изграђене основне правне претпоставке да жене и мушкарци имају једнаке могућности да се баве научним радом у областима за које су заинтересоване/и. Анализа узима у обзир и међународне документе, али је фокусирана на Србију, а закључци указују како на недоследности самог законодавства, тако и на мањкавости његове примене у пракси.

Следећи рад, који потписују три ауторке – Сенка Гавранов, Александра Изгарјан и Слободанка Марков – представља прелиминарне резултате истраживања родног јазу у математички, на основу интервјуа са једанаест математичарки различитог порекла и генерацијске припадности, са различитих универзитета у свету. Рад, између осталог, расветљава личне стратегије које су саговорнице примењивале, суочене са стереотипима о математици као „мушкој“ области, и указује на многе заједничке тачке у биографијама, независно од различитог социо-културног порекла и окружења.

⁸ У оквиру овог пројекта одржан је и семинар за докторанткиње *Научнице за научнице*, у новембру 2019, снимљен је и током конференције приказан документарни филм *Научнице у друштву – значајне, а невидљиве*, те организована изложба публикација чије су ауторке учеснице конференције.

Каролина Лендак-Кабок (Karolina Lendák-Kabók) ауторка је рада који одражава њена интересовања за проблеме интерсекције рода и етничитета и посебно за проблематику жена – припадница мањинских група. Рад је посвећен анализи личних стратегија научница – универзитетских радница са новосадског универзитета – у балансирању породичних и професионалних улога и захтева. Проблем је праћен у оквиру две групе саговорница – једну чине припаднице мађарске националне мањине, а другу припаднице већинске српске заједнице. И овај рад се, као и претходни, заснива на дубинским интервјуима, спроведеним на релативно малом узорку, а примери су екстензивно цитирани, што доприноси документованости резултата.

Рад Ане Коларић представља одраз личног предавачког искуства на Филолошком факултету у Београду, на којем је ауторка ангажована на неколико предмета у оквиру којих настоји да афирмише женску и феминистичку периодику као документ (опис једног времена), а истовремено и као критичко/теоријски исказ (тумачење једног времена). Примећујући да је критика доминантних књижевних канона из родне перспективе имала две фазе – једну у којој су анализирани примери сексизма и родних стереотипа у грађењу женских ликова, и другу, у којој отпочиње истраживање женских гласова у књижевном стваралаштву – ауторка овог текста даје значајан допринос методологији коришћења (женске и феминистичке) периодике, како у истраживању женског стваралаштва (али и читалачке публике), тако и у образовним процесима.

Два последња рада враћају нас историјској/дијахроној перспективи и појединачним примерима две изузетне жене – хемичарке Кларе Имервар (1870–1915) и филозофиње Ксеније Атанасијевић (1894–1981). У свом раду Нада М. Секулић нас подсећа на живот и рад талентоване научнице Кларе Имервар, који су, као и сећање на њу, умногоме остајали у сенци њеног мужа, прослављеног, али и контроверзног хемичара Фрица Хабера. Проблем који ауторка отвара умногоме, међутим, превазилази само питање признатости женског (научног) доприноса у оквирима заједничког рада брачних парова научника, и отвара озбиљне етичке дилеме које дотичу питања деловања и одговорности појединца у друштву, дубоко спорних последица примене неких научних резултата, као и питања друштвеног памћења у контексту односа милитаризам/пацифизам, доведеног у везу са односом мушко/женско.

Последњи у овом низу, али никако од мањег значаја, рад Иване Башић, представља оригинално читање текстова Ксеније Атанасијевић посвећених другим женама – песникињама, филозофињама, мистичаркама, од Сапфо, Хипатије и Хипархије до Терезе Авилске и Жорж Санд. Релативизујући уобичајено схваћене границе биографског и аутобиографског, Ивана Башић у овим текстовима не само да проналази основне поставке филозофије и, пре свега етике, саме Ксеније Атанасијевић, које су истовремено биле од темељног значаја за њен живот и лични став, већ открива и њено настојање да (ре)конструише специфично женске стваралачке каноне, неопходне за аутономију женског идентитета, алтеритета и креативности.

Радови који су у темату презентирани указују на неке од кључних проблема још увек постојећих родних неравноправности (овом приликом уочаваних на примеру научног рада), попут разлика у декларисаним јавним политикама и њиховом остваривању, родних стереотипа и свакодневних пракси, којима се прећутно и неосвешћено перпетуирају патријархални односи, али и стратегија (углавном личних) којима жене/научнице на њих одговарају. Радови такође указују и на методе истраживања научног, али и уметничког стваралаштва из женске перспективе. Најзад, они нуде и нова читања и тумачења порука и дилема које су нам оставиле наше претходнице, зачуђујуће актуелних и данас.

Литература

Blagojević, Marina. 1991. *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Ćeriman, Jelena, Irena Fiket & Krisztina Rácz, ur. 2018. *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.

European Commission. 2004. *Waste of talents: turning private struggles into a public issue. Women and science in the ENWISE countries*. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/enwise-report_en.pdf

Popović, Dragana. 2012. *Žene u nauci: od Arhimeda do Ajnštajna: osvajanje osvojenog*. Beograd: Službeni glasnik.

Rosić Ilić, Tatjana. 2020. „Moć, umrežavanje i prakse otpora rodnom režimu u polju naučnoistraživačkog rada.“ U *Konferencija Naučnice u društvu: Saopštenja*, ur. Miroslava Lukić Krstanović, Lada Stevanović & Mladena Prelić. Beograd: Etnografski institut SANU (u štampi).

UIS UNESCO <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/fs55-women-in-science-2019-en.pdf> (pristupljeno 15. maja 2020).

Примљено / Received: 29. 04. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Marijana Pajvančić

Faculty of Law, University of Novi Sad
marijana.pajvancic@gmail.com

Gender Equality in Science – Equal Opportunities and Special Measures in Legal Regulations

The text focuses on researching the sources that define public policies and those that form the legal framework within which there are (or are not) equal opportunities for women and men to exercise their rights under equal conditions, including the right to engage in scientific work. Documents (strategies and action plans) in the fields of education, science, gender equality and non-discrimination are the subject of attention. The research is also supported by legal regulations that positivise public policies through binding norms, which include international legal sources containing human rights and gender equality standards in the field of scientific work, as well as domestic legislation (Constitution and laws). The Constitution of the Republic of Serbia in its basic principles guarantees the equality of women and men and obliges the state to pursue a policy of equal opportunities and take special measures in order to achieve in practice the gender equality proclaimed by the Constitution. Our question is whether the state fulfils this constitutional obligation, whether it pursues a policy of equal opportunities in the field of science, whether it takes special measures as instruments for conducting a policy of equal opportunities, whether any special measures which are undertaken are sufficient and what effect they have.

Key words: gender equality, equal opportunities, special measures, gender-based discrimination, women scientists

Родна равноправност у науци – једнаке могућности и посебне мере у правним прописима

Текст је фокусиран на истраживање извора који дефинишу јавне политике и на оне који чине правни оквир унутар кога постоје (или не постоје) једнаке могућности за жене и мушкарце да остваре своја права под једнаким условима, укључујући и право да се баве научним радом. Предмет пажње су документи (стратегије и акциони планови) у областима образовања, науке, родне равноправности и забране дискриминације. Ослонац за истраживање су и правни прописи којима се јавне политике позитивирају обавезујућим нормама, који укључују међународне правне изворе који садрже стандарде људских права и стандарде родне равноправности у области научног рада, као и прописе унутрашњег права (Устав и закони). Устав Републике Србије у основним начелима гарантује равноправност жена и мушкараца и обавезује државу да води политику једнаких могућности и предузима посебне мере како би се и у пракси постигла уставом прокламована родна равноправност. Наша су питања да ли држава испуњава ову уставну обавезу, да ли води политику једнаких

могућности и у области науке, да ли предузима посебне мере као инструменте вођења политике једнаких могућности, да ли су посебне мере које се предузимају довољне и какви су њихови ефекти.

Кључне речи: родна равноправност, једнаке могућности, посебне мере, родно заснована дискриминација, научнице

The subject of the research is the sources that shape public policies and the legal framework within which equal opportunities for women and men to exercise their rights, including the right to engage in scientific work under equal conditions and without any discrimination do (or do not) exist. The research relies on international and national strategic documents and legal sources.

We have singled out universal and regional international documents related to higher education, science and gender equality. International conventions on human rights, which are subject to ratification and then become part of domestic law, are analysed, along with international strategic documents (declarations, resolutions, etc.) that define public policies, strategies and action plans for their implementation.

1. Universal international documents

The research relies on several key documents that set universal standards for women's human rights, including the prohibition of discrimination against women on the basis of education and several important documents that regulate the fields of education, especially higher education and science.

The *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (1981) establishes as an initial obligation that the States Parties to the Convention “pursue by all appropriate means and without delay a policy of eliminating discrimination against women” and to this end: adopt appropriate laws and statutes or other measures to ensure the practical application of the principle of equality between women and men; prohibit and sanction discrimination against women and refrain from any act or practice of discrimination against women and ensure that public authorities and institutions act in accordance with this obligation (Article 2, paragraph 1).

In addition to the principled approach to gender equality and the obligation of the state to prevent, eliminate and sanction any form of discrimination against women in society, the Convention also regulates the obligation of states to adopt special measures (Article 3) aimed at “accelerating de facto equality between men and women”, emphasising that these measures “shall not be considered discrimination” and pointing to the nature of these measures, which are temporary in nature and “shall be discontinued when the objectives of equality of opportunity and treatment have been achieved” (Article 4).

Among the areas identified as particularly important for achieving gender equality, the Convention does not explicitly mention science, but gender equality standards in education (equal conditions in access to all levels of education; vocational and career guidance; the elimination of any stereotyped concept of the roles of men and women at all levels of education; equal opportunities to be awarded scholarships, etc. [Article 10]), as well as in the sphere of work (free choice of profession and employment; equal employment opportunities; equal criteria for selection of candidates; equal opportunities for advancement and promotion; equal pay for work of equal value, etc. [Article 11]), can certainly be applied in science.

The *Convention against Discrimination in Education*, adopted by the General Conference of UNESCO at its eleventh session (Paris, 14 December 1960), develops from the *Universal Declaration of Human Rights* (1948), which guarantees everyone, without discrimination, in any individual capacity, including gender (Article 2), the right to education “directed to the full development of the human personality and to the strengthening of respect for human rights and fundamental freedoms” (Article 26).

The *World Declaration on Higher Education in the 21st Century* was adopted at the 1998 UNESCO World Conference in Paris (UNESCO 1998). The Declaration explicitly prohibits gender-based discrimination (Priority I, item 1) in higher education and, among the recommendations, as one of the priority activities at the national level, is the establishment of an institutional and normative framework for the development of higher education that will eliminate social, economic, cultural, political and other obstacles that cause the gender gap in this area, increase the participation of women in science and promote their role in this area (Article 4, point a).

The World Conference on Higher Education, held 5–8 July 2009 in Paris (UNESCO 2010), draws particular attention to the role and position of women in higher education, and emphasises the proactive measures (special measures) of governments and other support institutions for women in science, such as research aimed at understanding the state of gender equality in science, curricula, scientific research programmes, women in management positions in scientific institutions, etc.¹ The importance of strategic planning in higher education and scientific work and an approach to higher education and science based on the principles of equality (non-discrimination and equal opportunities) and quality are highlighted.²

The Right to Education (Daudet & Singh 2001), is a document on the standards and instruments of public policies and strategies in education, which starts from the principle of equal opportunities in education for all and emphasises the obligations of states to integrate this principle into public policies and legislation and adopt special measures to remove obstacles to the right to education and

¹ Item 3.4.2 of the UNESCO *Final Report on Activities and Measures in the Field of Higher Education* (UNESCO 2010, 29–30).

² Items 7 to 23 of the Recommendations contained in the Final Document of the UNESCO *Final Report on Activities and Measures in the Field of Higher Education* (UNESCO 2010, 49–50).

establish equal opportunities for the effective enjoyment of this right without any form of gender-based discrimination.

2. Regional international documents

The analysis is based on European documents on gender equality, science and research.³ These documents create a favourable normative environment (policies, strategies, action plans, but also binding directives) for achieving gender equality.⁴ Despite this, there is a visible gender gap in science, so special measures are needed to overcome it. European research policies, focused on three main goals (gender equality in scientific careers, gender balance in decision-making, and integration of the gender dimension into research content) are implemented through Horizon 2020 and the European Research Area, through which cooperation between countries and scientific institutions is enabled.⁵ The European Commission promoted gender equality in research as part of all European strategies and policies for the period 2016–2019. These are some examples of important documents:

- Gender equality is included in the basic documents of Horizon 2020, and the goals supported by the programme are related to: 1) Gender balance in decision making (The Commission sets a quota of 40% of the underrepresented gender in expert groups and evaluation commissions, and the Advisory Group for Horizon 2020 a quota of 50%). 2) Gender balance in research teams at all levels, as well as at the management and supervisory level, which is obligatory for the beneficiaries of project funding, can be taken into account as an advantage when ranking proposals that have the same results. 3) Integrating the gender dimension into the content of research, which presupposes respect for and inclusion of biological and social characteristics of both women and men, their needs and interests in scientific research in various fields. Inclusion of gender equality in calls for proposals for research projects under Horizon 2020.⁶

- *Council Conclusions on Advancing Gender Equality in the European Research Area* (adopted on 1 December 2015 by the European Commission), which emphasise social and institutional changes aimed at eliminating gender imbalances and ensuring gender equality by taking special measures regarding scientific institutions and decision-making bodies. Among the precisely defined goals that are to be

³ For example: *Science with and for Society* (adopted in 2015 by the European Commission) and the *Council of Europe Gender Equality Strategy 2018–2023*. European documents on gender equality in science can also be found on the websites EPWS, #ACTonGender, European Commission /Policy, Gender Equality 2019, and others.

⁴ For example: *Council Resolution on Women and Science*, 1999; *Women and Science: Networking the Networks – Declaration of Networks Active in Europe*, 1999; *Council Resolution on Science and Society and Women in Science* 2001; *Science and Society Action Plan* 2001, etc.

⁵ Horizon 2020 is the largest budget programme of the EU intended for scientific research (period 2014–2020). See more about the programme as well as gender policies on the website Horizon 2020 and the European Commission / Policy, Gender Equality 2019.

⁶ See European Commission / Policy, Gender Equality 2019.

achieved are gender balance among full professors, gender equality in decision-making bodies for science, and the integration of a gender perspective into scientific research. For this purpose during 2016, instruments (national strategies and action plans) for the promotion of gender equality in science were developed. The European Commission which, through the Science and Society work programme, funds activities for the development of plans for gender equality, because these are important instruments for institutional change and achieving gender equality in science.⁷ As a kind of support for the realisation of the goals set, a Platform⁸ for the discussion and exchange of the knowledge of various actors who work in science, inter alia, the promotion of gender equality in this field, was created, and the funds of the European Network of Research Spaces intended for the promotion of gender equality in research and innovation were made available.⁹ Support for these processes also provides gender-sensitive statistics in the field of research and scientific work (European Commission 2016).

- *Helsinki Call for Action* (2019),¹⁰ the last in a series of documents, contains recommendations for the promotion of gender equality in science and especially emphasises three goals: gender balance in research teams; gender balance in decision-making; a gender dimension in research content. Gender equality in science, research and innovation is seen as a development issue because it “contributes vitally to achieving other European policy priorities, including the European Green Deal, the Digital Age and European Democracy”.¹¹ On this basis, specific recommendations are based on: 1) structural policy changes to promote inclusive gender equality in science (quotas, funding, prizes, adequate resources for these actions); 2) embedding gender equality and gender mainstreaming in the core of the European Research Area; 3) integration of the gender dimension in research; 4) gender-specific research and policy-oriented actions for gender equality in science; 5) the provision of conditions for scientific work that contributes to gender equality (harmonisation of professional and family life); 6) equal pay for work of equal value; 7) the adoption of policies and strategies to combat gender-based violence and harassment in higher education and scientific institutions and taking measures to protect researchers, especially in the early career stages; 8) the improvement of gender

⁷ The Directorate General for Research and Innovation, in cooperation with the European Institute for Gender Equality, has developed an instrument for working on the preparation of action plans for achieving gender equality in scientific and research institutions (European Commission / Policy, Gender Equality 2019).

⁸ The platform brings together the European Association of Research and Technology Organisations (EARTO), the European University Association (EUA), the League of European Research Universities (LERU), Scientific Europe, the Conference of European Schools for Advanced Engineering Education and Research (CESAER) and the EU - Life. See ERA Portal Austria 2015.

⁹ See the GENDER NET Plus website (project launched in September 2017; will run until 2022) as well as the website of European Commission / Policy, Gender Equality 2019.

¹⁰ Strategic document adopted on 1 November, 2019 by the standing working group of the European Committee for Research and Innovation, on the occasion of the 20th anniversary of the adoption of the first document of the European Commission on women in science.

¹¹ Paragraph 4 of the preamble to the Helsinki Document.

equality, which especially refers to: instruments (regularly updated plans, gender sensitive statistics, etc.), institutions (gender equality boards, equality ombudsman, etc.), knowledge and skills (training on gender equality and gender bias, including intersectional aspects, expertise, etc.), participation in decision-making (representation in decision-making positions and in management positions, etc.); 9) the inclusion of gender equality in scientific research funding (gender balance in funding decision-making bodies and scientific evaluation panels, the gender dimension in research content, etc.); 10) overcoming the uneven implementation of gender equality measures to strengthen gender equality in states (building valid data and indicators of gender equality in order to measure progress); 11) social responsibility and a proactive approach to gender equality in the business sector and the adoption of measures to foster structural change that take into account the talents, needs and experiences of women.

3. Gender equality in science – legislation and strategies in Serbia

The normative framework of the right to gender equality in Serbia is the *Constitution of the Republic of Serbia* (2006),¹² in conjunction with anti-discrimination legislation – the *Prohibition of Discrimination Act* (2009) and the *Gender Equality Act* (2009) – also the statutes that regulate science – the *Science and Research Act* (2019) – and further subsidiary statutes important for achieving gender equality in science – e.g. the *Higher Education Act*, the *Budget System Act*. Strategies and action plans are also relevant for achieving gender equality in science: *Strategy of Scientific and Technological Development* (2016–2020), the *Action Plan* for its implementation,¹³ *National Strategy for Gender Equality* (2016–2020) and *Action Plan* for its implementation (2016–2018). We point out in brief the relevant determinants in the documents related to gender equality and scientific work.

The *Prohibition of Discrimination Act* and the *Gender Equality Act* in principle regulate the prohibition of and protection against gender-based discrimination, as well as protecting gender equality. Neither of these Acts explicitly regulates gender equality in science, although both set the legislative framework relevant for its achievement.

The *Prohibition of Discrimination Act* regulates discrimination on the grounds of sex as a special form of discrimination and “the case of conduct contrary to the principle of the equality of the genders; that is to say, the principle of observing the equal rights and freedoms of women and men in the political, economic, cultural and other aspects of public, professional, private and family life.” (Article 20, paragraph 1). This Act explicitly forbids anyone to “deny rights or to grant privileges, be it publicly or covertly, pertaining to gender or gender change” (Article 20,

¹² More about the constitutional framework of gender equality in Pajvančić 2010.

¹³ As stated on 28 November, 2019, on the website otvorenavlada.rs, it was adopted at a Government session on 30 July, 2018.

paragraph 2); furthermore “it is forbidden to inflict physical violence, exploitation, express hatred, disparagement, blackmail and harassment pertaining to gender, as well as to publicly advocate, support and practise conduct in keeping with prejudices, customs and other social models of behaviour based on the idea of gender inferiority or superiority; that is, the stereotyped roles of the genders.” (Article 20, paragraph 2).

The *Gender Equality Act*, in addition to the principle guarantee of gender equality, which implies the “equal participation of women and men in all fields of public and private sector [hence in the field of science], in accordance with generally accepted rules of international law, recognised international treaties, the Constitution of the Republic of Serbia and laws, which are to be respected by all” (Article 2) regulates several essential issues for achieving gender equality in society and various areas of social life. These issues include:

1) Equal opportunities policy, which implies “the accomplishment of gender equality in all stages of planning, decision-making and implementation of decisions, which are of influence on the status of women and men” (Article 3, paragraph 2). The state and public authorities pursue a policy of equal opportunities in all areas of social life, including science, because they are explicitly obliged to do so not only by the Act (Article 3, paragraph 1), but also by the *Constitution of the Republic of Serbia* (Article 15).

2) Special measures (permanent or temporary, Article 7) as instruments of equal opportunities policy aimed at eliminating or preventing the unequal position of women and men in society, including inequalities in the field of science. The Constitution, the *Prohibition of Discrimination Act* and the *Gender Equality Act* explicitly regulate the non-discriminatory character of special measures.¹⁴ Some of the special measures, relevant for the field of science, are regulated by the Constitution,¹⁵ and some by the *Gender Equality Act*, such as: measures related to absence from work due to pregnancy and parenthood, which “must not be any barrier to promotion to a higher rank, advancement or professional training.” (Article 16, paragraph 2), nor may they be “the ground for assigning a person to an inadequate job or terminating the employment contract in accordance with the law regulating labour.” (Article 16, paragraph 3).

3) The explicit provision of the Act that “gender must not be any barrier to promotion at work” (Article 16, paragraph 1) is particularly important for the field of science and is therefore particularly singled out.

The *National Strategy for Gender Equality* for the period 2016–2020 does not mention science as a special area important for achieving gender equality, but

¹⁴ Article 21 paragraph 4 of the *Constitution of the Republic of Serbia*, Article 14 of the *Prohibition of Discrimination Act* and Article 7 of the *Gender Equality Act*.

¹⁵ For example, special protection of women at work (Article 60 paragraph 5 of the *Constitution of the Republic of Serbia*), special protection of mothers and single parents (Article 66 paragraph 1 of the *Constitution of the Republic of Serbia*), special protection of mothers before and after childbirth (Article 66 paragraph 2 of the *Constitution of the Republic of Serbia*) etc.

sporadically mentions it in the context of education. We single out only activities and measures related to gender equality in science, one of which is related to gender-sensitive formal education and refers to the inclusion of women's contribution to science, culture and art in the content of school subjects and university modules. The strategy also indicates two specific goals related to science, but in the context of higher education and public policies.

One goal is to “develop knowledge and visibility of academic results in gender studies”¹⁶ Measures to achieve this goal include: promoting and supporting gender studies as a source of knowledge about gender relations in order to ensure the improvement of human resources in this area at the highest educational level; increasing the visibility of gender studies; strengthening the impact of gender studies on the wider academic community; encouraging and supporting interdisciplinarity in academic study programmes; introducing new disciplines in gender studies at universities; strengthening the impact of gender studies on changing gender patterns and developing a culture of gender equality; encouraging and financially supporting scientific research and gender relations; encouraging and supporting the study of specialist, master's and doctoral studies in gender, especially regarding female members of vulnerable groups; increasing the number of students in specialist, master's and doctoral studies that are financed from the state budget.

The second goal relates to public policies and the “inclusion of a gender perspective in all strategic documents”,¹⁷ which also includes strategic documents in the field of science and research. This goal relies on the observation that prevailing practices show that there is no prior gender analysis and gender impact assessment during the planning of the strategy, that gender equality is not integrated into the strategy as a whole but is included in the strategy as a separate “*women's*” component and / or as a separate part dedicated to gender equality.

Measures that serve to overcome the problems identified and achieve the goals set include: developing a methodology and procedures for introducing a gender perspective into public policies in science; standardising gender equality terminology, binding instructions for the use of non-discriminatory language and consistent use of gender-sensitive language in the regulations and official communication of public administrative bodies; implementing anti-discrimination regulations in a timely and effective manner; mandatory inclusion of gender equality in policy objectives set out in strategic science documents; ensuring equal participation of women and men in the process of planning, preparing and drafting strategic documents in science; integrating a gender component into all regulations in the field of science; providing adequate resources and means for the implementation of special measures provided for in laws and strategic documents in the field of science; informing the public about the application of special measures in the field of science, especially those related to the improvement of the position of vulnerable groups of

¹⁶ See goal 1.3 of the *National Strategy for Gender Equality for the period 2016 to 2020*.

¹⁷ See goal 3.2 of the *National Strategy for Gender Equality for the period 2016 to 2020*.

women; developing partnerships between women and men in the promotion of gender equality in science and the creation of gender-sensitive policies in science.

The *Science and Research Act* (2019) states in its foundational provisions that, in addition to the general norm regulating the use of gender-sensitive terminology for all positions, professions, occupations and titles (Article 1, paragraph 2), gender equality in science and research, as well as in decision-making bodies (Article 4, paragraph 1, item 8) is one of the essential principles on which science is based.

Gender equality in science – as one of the principles on which science is based – is not operationalised in the provisions governing the objectives of scientific research (Article 8) and programmes of general interest to the state (Article 12). Some provisions of the Act could also be interpreted to include gender equality and a gender perspective in scientific and research work, although this is not explicitly prescribed by the Act – for example: the obligations of scientific organisations to plan human resources (Article 9, paragraph 1, item 8), the obligation to be involved in international trends, to establish and maintain international cooperation and apply for projects of international funds (Article 9, paragraph 1, item 14), etc. – because all the activities listed in international documents require that the principle of gender equality be taken into account.

While gender equality in decision-making bodies is emphasised as a starting principle of scientific and research work, its operationalisation is missing in the provisions governing the election and composition of the National Council for Scientific and Technological Development (Article 15),¹⁸ the Committee for Accreditation (Article 19), the Commission for Acquiring Scientific Titles (Article 23), the Specialised Scientific Boards (Article 26),¹⁹ the Governing Bodies of Institutes founded by the state and financed from the state budget (Article 60). Thus, this initial principle, which is also emphasised by the *Strategy of Scientific and Technological Development* as one of the planned activities, remains a proclamation in principle only, with no concrete application.

The Act also regulates statistical records in the field of science. The Register of Researchers notes, among other things, the gender of researchers (Article 68, paragraph 10), illustrating the representation of women in this group. This data is also used in the database of research programmes of general interest to the state and in this context can be important for understanding the representation of women in research teams in various sciences.

¹⁸ The previous *Scientific Research Act* contained a provision which stipulated that gender equality be taken into account when appointing members of the National Council for Scientific and Technological Development, who are elected from among the representatives of organisations performing scientific research (Article 13, paragraph 7). In the current composition of this body, 3 of the 13 members are women (23%), which can be seen in the Decision on appointment on the website of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the RS from October 5, 2016.

¹⁹ The previous *Scientific Research Act* contained a provision that gender equality be taken into account when appointing members of the parent scientific committees (Article 24, paragraph 7).

The only special measure regulated by the Act is the right of a female scientist to submit a request that the deadlines for election to a position be suspended and not included in the deadline for election or re-election, while she is on maternity leave (Article 101).

It is worthy of note that the *Strategy on Scientific and Technological Development* only mentions Horizon 2020 and the European Research Area at the very end of the introductory section of the description of the mission of the strategy, which refers to European documents relevant to this area.²⁰ Gender equality in the field of science is recognised neither among the basic findings on the problems in this area, nor among the general and specific goals of the Strategy. This general approach has consequences for other parts of the Strategy, in which general and specific goals are operationalised.

The promotion of gender and minority equality in science is stated only once in the Strategy,²¹ which in general states two activities that should contribute to this: one is the promotion of gender and minority equality at all levels of decision-making, and the other refers to the implementation of gender budgeting according to the Guidelines for gender budgeting at the national level in the Republic of Serbia. Only two are cited as indicators of the implementation of these measures: the percentage of gender representation at different levels of decision-making and the share of women in the total number of researchers. Other Horizon 2020 goals (e.g. gender balance in research teams and gender content in research) have not found a place in the Strategy. In the section on international cooperation in science, Horizon 2020 is specifically mentioned among the objectives (part 5, item 2), but none of the numerous activities contained in Horizon 2020, nor the accompanying documents related to the promotion of gender equality in science, is included in Strategy.

- The *Action Plan for the Implementation of the Strategy* envisages three special measures (items 4.6.1 and 4.6.2) that should contribute to the improvement of gender equality in science. One of the measures refers to the increase of the percentage of women in the total number of researchers (at least 40% of the underrepresented gender in employment and / or career advancement and in the preparation and evaluation of research and development programmes), the second refers to the evaluation of women's research (awards for recognising the lifelong achievements of women in science and an additional award for young women researchers, creating an assumption that makes a career in science look more attractive to young women),²² while the third refers to support for the development and promotion of women's innovative entrepreneurship (e.g. through and announcing public calls for this purpose). Although the Strategy states that one of the activities to promote gender equality is to increase the participation of the underrepresented at

²⁰ Introductory section of the Strategy – Mission of the Strategy, paragraph 2.

²¹ Part 4, which refers to human resources, among the measures for achieving the goal (item 6) and indicators that speak about the realisation of the goal set (item 12).

²² See further: Dokmanović & Đurić Kuzmanović 2012; Nikolić & Vladislavljević 2017.

all levels where decisions are made on science and technological development, the Action Plan does not establish any special measure that contributes to the realisation of this activity.

It is significant that both the Strategy and the Action Plan cite gender budgeting as one of the important instruments for promoting gender equality in science and technological development. This measure was introduced by the *Budget System Act*, which regulates the most important issues of gender budgeting: gender responsive budgeting, which “shall mean incorporating the principle of gender equality into the budgetary process, which implies a gender-based assessment of budgets and restructuring revenues and expenditures in order to promote gender equality” (Article 2, paragraph 1, point 58 6); the goals of the budget system, including “allocation efficiency that implies allocating budget funds in order to promote gender equality.” (Article 4, paragraph 1, item 4); “Defining gender-responsive goals, gender equality performance indicators, outcomes and results, which show the planned expected contributions of programmes, programme activities or projects to achieving gender equality” (Article 28, paragraph 6) during the preparation of the programme budget model. In addition, in the Guidelines for the introduction of gender responsible budgeting (2018) the Ministry of Finance of the Republic of Serbia has specified the manner of implementation and steps that need to be taken in order to include gender equality in the activities of all state budget beneficiaries, including not only state bodies responsible for higher education, science and technological development but also all institutions and organisations in these areas. According to the same Guidelines, the annual plan for gender responsive budgeting regulates the procedure of preparation and adoption of the budget of the Republic of Serbia for each year and the integration of gender equality in the programme activities of all budget beneficiaries.

In place of a conclusion

The answer to the question raised at the beginning of this paper may be summarised in a few basic observations.

1) The strategic and normative framework of gender equality in science in the Republic of Serbia is set in principle in the *Constitution of the Republic of Serbia* as the highest and underlying legal act, in laws and strategic documents. These documents contain some of the most important principles and instruments for creating an environment in which there are opportunities to achieve gender equality in science. Principled guarantees that enable this include: guaranteeing equality between women and men, prohibiting and sanctioning gender-based discrimination, the obligation of the state to pursue a policy of equal opportunities in order to remove obstacles to gender equality and to take special measures to constitutionally proclaim the right to achieve equality.

2) The policy of equal opportunities is not consistently operationalised in strategic documents and normative acts related to science and research, and neither is gender equality. It is therefore necessary to integrate equal opportunities policy as

a starting point into science, research, technological development and higher education strategies as well as into legislation in these areas. A policy based on the principle of equal opportunities presupposes a set of concrete and various special measures that should contribute to overcoming the gender gap in science, especially in three basic segments related to: scientific career and advancement; gender balance in research teams, management and supervisory bodies and leadership positions; gender mainstreaming in research content.

3) Strategies and regulations related to science do not follow to the necessary extent the international documents on gender equality in science, especially when it comes to very specific special measures in these documents that should contribute to its effective achievement: at the individual level (scholarships, other incentives, measures related to work-life balance and parenting – e.g. incentives for both mother and father to take leave for child care, etc.); in team activities and in decision-making bodies (gender balance in scientific and research teams, quotas for the underrepresented sex in decision-making bodies and in management positions, especially in state budget-funded scientific institutions as well as decision-making bodies on public policies and strategies in science / national council, accreditation commissions, etc.); in the research contents (the inclusion of the gender component in the competition conditions and criteria for evaluation of submitted projects, giving a ranking advantage to projects integrating the gender dimension into their research contents over projects which produce the same results, but without the gender dimension integration).

4) Strategies and legislation are not harmonised in terms of content. This is especially evident when the activities and special measures envisaged in the strategic documents, which are numerous and specific, are compared with the legal solutions, which contain a very small number of special measures. It is also noticeable when comparing the principles from which the legislator starts when regulating the field of science with the operationalisation of those principles through legal solutions. Strategic documents define the directions of public policies in the field of science, and in laws those policies become positive and become binding norms. A policy of equal opportunities cannot be pursued without taking special measures. Therefore, it is necessary to prescribe in the legislation, guided by the activities and priorities set in the strategies, general and special, permanent and temporary measures that aim to establish an environment in which it is possible to achieve gender equality in science.

5) Gender budgeting is, at this moment, a very important tool for improving gender equality in science. It is a kind of special measure that obliges all institutions in the field of science and higher education whose programme activities and work are financed from the state budget to integrate gender equality into the content of their activities and to define gender-responsive goals, gender performance indicators, outcomes and results to show the planned expected contributions of the programme, programme activities or project to the achievement of gender equality.

Sources

- Action Plan for the Implementation of the National Strategy for Gender Equality (2016–2018) // Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategija za rodnu ravnopravnost (2016–2018). *Službeni glasnik Republike Srbije* 4/2016.
- Budget System Act // Zakon o budžetskom sistemu. *Službeni glasnik Republike Srbije* no. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 – corrected, 108/2013, 142/2014, 68/2015 – other act and 103/2015.
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women // Konvencija o eliminisanju svih vidova diskriminacije žena. *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori* 11/1981.
- Constitution of the Republic of Serbia // Ustav Republike Srbije. *Službeni glasnik Republike Srbije* 98/2006.
- Gender Equality Act // Zakon o ravnopravnosti polova. *Službeni glasnik Republike Srbije* 104/2009.
- Higher Education Act // Zakon o visokom obrazovanju. *Službeni glasnik Republike Srbije* 88/2017, 73/2018, 27/2018 – other act and 67/2019.
- National Strategy for Gender Equality (2016–2020) // Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2016–2020). *Službeni glasnik Republike Srbije* 4/2016.
- Prohibition of Discrimination Act // Zakon o zabrani diskriminacije. *Službeni glasnik Republike Srbije* 22/2009.
- Science and Research Act // Zakon o nauci i istraživanjima. *Službeni glasnik Republike Srbije* 49/2019.
- Strategy of scientific and technological development (2016–2020) // Strategija naučnog i tehnološkog razvoja (2016–2020). *Službeni glasnik Republike Srbije* 4/ 2016.

Internet sources

- #ACTonGender <https://www.act-on-gender.eu/> (Accessed December 2, 2019).
- Convention against Discrimination in Education. 1960.
http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=12949&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
(Accessed December 2, 2019).
- Council Conclusions on Advancing Gender Equality in the European Research Area. Council of the European Union. Brussels, 1. December 2015
<http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14846-2015-INIT/en/pdf>
(Accessed November 24, 2019).

- Council of Europe Gender Equality Strategy 2018-2023. Council of Europe. <https://rm.coe.int/strategy-en-2018-2023/16807b58eb> (Accessed December 2, 2019).
- Council Resolution on Women and Science. *Official Journal of the European Communities* 1999/C 201: 1–2. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/council-resolution-may-1999_en.pdf (Accessed November 24, 2019).
- Council Resolution on Science and Society and Women in Science. *Official Journal of the European Communities* 2001/C 199: 1–2. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/council-resolution-june-2001_en.pdf (Accessed November 24, 2019).
- EPWS – European Platform for Women Scientists, <https://epws.org/eu-documents-on-women-and-science/> (Accessed November 25, 2019).
- ERA Portal Austria. 2015. <https://era.gv.at/object/news/1600> (Accessed November 27, 2019).
- European Commission. Advancing Gender Equality in Research and Innovation https://ec.europa.eu/research/infocentre/article_en.cfm?artid=49944 (Accessed November 25, 2019).
- European Commission / Policy, Gender Equality. 2019. <https://ec.europa.eu/research/swafs/index.cfm?pg=policy&lib=gender> (Accessed November 25, 2019).
- European Commission. Science with and for Society. <https://ec.europa.eu/research/swafs/index.cfm> (Accessed November 25, 2019).
- European Commission. 2016. *She Figures 2015*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015-final.pdf (Accessed November 25, 2019).
- GENDER-NET Plus. 2017. <http://gender-net-plus.eu/> (Accessed November 27, 2019).
- Guidelines for the Introduction of Gender Responsive Budgeting. Ministry of Finance of the Republic of Serbia // Uputstvo za uvođenje rodno odgovornog budžetiranja. Ministarstvo finansija Republike Srbije https://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/budzetski%20korisnici/2018/Uputstvo%20za%20uvođenje%20ROB%20za%202019_%20godinu.pdf (Accessed November 28, 2019).
- Helsinki Call for Action. Advancing gender equality in research and innovation in Europe. 2019. https://genderinsite.net/sites/default/files/Helsinki%20Call%20for%20Action_FINAL.pdf (Accessed November 24, 2019).

Horizont 2020. <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en> (Accessed November 27, 2019).

Science and Society Action Plan. Commission of the European Communities. /COM/2001/ 0714 final. Brussels. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52001DC0714&from=EN> (Accessed November 24, 2019).

UNESCO. 1998. *World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century, Vision and Action*. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000116345/PDF/116345eng.pdf.multi> (Accessed December 24, 2019)

UNESCO. 2010. *World Conference on Higher Education 2009. Final Report*. Paris, UNESCO Headquarters, 5–8 July 2009. Paris: UNESCO. <https://ukznextendedlearning.com/wp-content/uploads/2018/08/unesco-2009.pdf> (Accessed December 24, 2019).

Universal Declaration of Human Rights. 1948. <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravima-1948.pdf> (Accessed December 24, 2019).

Women and Science: Networking the Networks – Declaration of Networks Active in Europe. 1999. <https://cordis.europa.eu/article/id/13260-women-and-science-networking-the-networks-conference-1999> (Accessed December 2, 2019).

Literature

Daudet, Ives & Kishore Singh. 2001. *The Right to Education: An Analysis of UNESCO's Standard-setting Instruments*. Education Policies and Strategies 2. Paris: UNESCO. https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/UNESCO_RTE_Analysis_of_UNESCO%27s_Standard_Setting_Instruments_2001_En.pdf (Accessed November 24, 2019).

Dokmanović, Mirjana & Tatjana Đurić Kuzmanović. 2012. *Smernice za rodno odgovorno budžetiranje [Guidelines for Gender Responsible Budgeting]*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost.

Pajvančić, Marijana. 2010. *Ustavni okvir ravnopravnosti polova [Constitutional Framework for Gender Equality]*. Novi Sad: Pravni fakultet.

Nikolin, Sanja & Aleksandra Vladislavljević. 2017. *Rodno odgovorno budžetiranje – nova praksa i zakonska obaveza u sistemu upravljanja javnim finansijama u Republici Srbiji [Gender Responsible Budgeting – New Practice and Legal Obligation in the Public Financial Management System in the Republic of Serbia]*. Beograd: UN Women.

⇐ Гласник Етнографског института САНУ LXVIII (2); 261–276 ⇐

<http://www.skgo.org/storage/app/media/dobro-upravljanje/pubs/Prirucnik%20za%20uvodjenje%20ROB.pdf> (Accessed November 25, 2019).

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Senka Gavranov

independent researcher
sgavranov20@gmail.com

Aleksandra Izgarjan

English Department, University of Novi Sad
aleksandra.izgarjan@ff.uns.ac.rs

Slobodanka Markov

Faculty of Sciences, University of Novi Sad
slobodanka.markov@gmail.com

Gender Gap in Mathematics in Academic and Research Institutions: A Small Case Study

The problem of disproportionate numbers of men and women in the field of mathematics is reflected in a small number of women mathematicians in leading positions in research institutions and universities in the whole world. The studies show that the numbers of women in the field of mathematics becomes progressively lower as they climb the hierarchical ladder on academic and professional level. In our research we applied integrative approach which included collection of data from the interviews conducted with eleven women mathematicians of different age which come from Europe, North America and Australia. We were particularly interested in the strategies the participants used in order to bridge the gender gap in the field of mathematics in which they excelled. The study points to the factors that might explain their dedication to pursue the study of mathematics despite institutional and socio-cultural obstacles they had to surmount.

Key words: gender equality, gender gap, female mathematicians

Родни јаз у области математике у академским и истраживачким институцијама: студија малог обима

Проблем недовољне заступљености жена у поређењу са мушкарцима у области математике огледа се нарочито у малом броју математичарки на водећим позицијама у истраживачким институцијама и на универзитетима у целом свету. Студије показују да се учешће жена у области математике у академским и истраживачким институцијама прогресивно смањује како се пењу хијерархијском лествицом на академском и професионалном нивоу. У истраживању смо примениле интегративни приступ који је укључивао прикупљање података путем интервјуа са једанаест математичарки различитог животног доба из Европе, Северне Америке и Аустралије,

као и њихову анализу. Нарочито смо биле заинтересоване да видимо које стратегије су учеснице у нашем истраживању примениле како би превазишле родну неравноправност у пољу математике. Наша студија указује на факторе који могу да објасне решеност учесница да се баве математиком упркос институционалним и друштвено-културним препрекама са којима су се суочавале.

Кључне речи: родна равноправност, родни јаз, математичарке

1. Introduction

In our article we will present an interpretation of the data collected through the interviews we conducted during 2010s with eleven women mathematicians who work as professors at universities and research institutions and who have various cultural, socioeconomic and geographic backgrounds. We focused on researching whether and to what extent the following factors contributed to their success in the academic field of mathematics: familial environment in early childhood and adolescence, educational (classroom) environment and presence/lack of direct or indirect encouragement, strategies for balancing professional development and academic duties and private life, managing family obligations and biological child bearing and gendered child rearing roles within a family as well as restrictions, obstacles and encouragement in employment setting and satisfaction with the occupational choice.

By summarizing the common experiences, personal and professional strategies devised to overcome the obstacles at various stages of education of the interviewed women mathematicians, their observations and recommendations, we aim to address the problem of gender imbalance in mathematical science. The research findings and conclusions presented in this paper are an attempt to contribute to the ongoing debate in the western world about viable interventions and policies which would efficiently address the reported imbalance. As Halpern et al. suggest: “Even when we conclude that there are meaningful differences between males and females, this conclusion leaves open the possibility that the performance gap could be narrowed or closed with appropriate instruction, just as it could be widened” (Halpern et al. 2007, 4).

2. Gender imbalance in mathematical and natural sciences: a brief overview of the past five decades of research

Numerous studies have examined various biological and sociocultural factors in order to understand and explain the disparity between the women’s and men’s engagement in mathematical and natural sciences. Intersectionality of the topic warrants research spanning many disciplines (Ceci, Williams & Barnett 2009; Blackburn 2017). In their attempt to resolve the debate on the reasons for women’s underrepresentation as professionals in STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics), Ceci, Williams & Barnett analyzed “all qualitative and quantitative evidence from the disciplines of psychology, education, sociology, anthropolo-

gy, neuroscience, endocrinology, and economics” (Ceci, Williams & Barnett 2009, 219). More recently, Blackburn reports that her review of 1039 articles and dissertations on the topic of women in STEM higher education published between 2007–2017, “necessitated article selection from concentrations such as psychology, gender studies, cultural studies, education, [and STEM]” (Blackburn 2017, 237). Even though there are important differences across STEM fields (Ceci et al. 2014), our review of literature has shown that majority of explanations for underrepresentation of women in STEM are generally applicable to the field of mathematics.

Until the 21st century, “[e]xplanations of the gender imbalance in participation in mathematics [were] usually split into two categories—biological and sociological—with these being seen as directly opposed” (Mendick 2005, 237). Biological factors are believed to differently affect men’s and women’s cognitive skills and mathematical abilities which, in turn, influence women’s (under)representation in STEM. According to Ceci, Williams & Barnett, the biological explanations can be grouped and summarized as follows: differences in brain structure (structure, organization); evolutionary pressures; and the effect of prenatal sex hormones on the brain as well as postnatal activating hormonal effects such as puberty, menstruation, contraceptives or menopause. Theories considering solely biological factors have been criticized for biological determinism or gender essentialism (Ceci, Williams & Barnett 2009). Schoon explains that “assuming that men for example have a higher aptitude in maths or spatial ability than women because of innate, biological factors implies that these differences are fixed and cannot be changed, and that the scarcity of women pursuing maths-related careers is an inevitable fact” (Schoon 2015, 154). Essentialism, thus, perceives as futile efforts to change the state of things.

Socio-cultural perspective focuses on social, political, cultural and economic factors when exploring reasons behind women’s lower participation in mathematical science. Some of the socio-culturally based explanations for this imbalance include: performance in mathematics is correlated with feelings of enjoyment, confidence, or anxiety towards mathematics (Fennema & Sherman 1977); mathematics is stereotyped as a male domain (Schildkamp-Kündiger 1982, 4); important socializers (teachers, peers, parents) reinforce stereotypes that women do not do well in mathematics (Fennema 1977); stereotype-threat affects the performance in mathematics, but female role models protect women’s math test performance from the adverse effects of the gender stereotype (Marx & Roman 2002); childrearing adversely affects women’s careers in all fields, but it might be apparent in math-intensive fields where their number is already low (Ceci et al. 2014). Blackburn’s review reveals that topics like “[s]tereotypes, biases, [chilly] campus culture, classroom experiences, identity and sense of belonging were also reflected in the literature” (Blackburn 2017, 237). In their extensive overview of the scientific research of sex difference in mathematics, Halpern et al. conclude that “[s]ociocultural forces also influence sex differences in math and science abilities, academic-course choices, occupational success in math and science careers” (Halpern et al. 2007, 41).

2.1 Toward reconciliation of nature and nurture in 21st century

The first two decades of the 21st century saw emergence of reconciliatory and integrative approaches in studying and explaining the gender difference in mathematics thus combining the arguments and research findings from the two perspectives which were previously colliding. Basically, the main starting hypothesis of such integrative research on the topic is that human behavior and capabilities adapt to the context in which they exist and develop. Therefore, it is safe to conclude that neither biological nor sociocultural approaches alone can fully and comprehensively explain human behavior. An overview of the research and studies of gender differences in mathematics across racial and ethnic groups up to 2007, shows that no single theory such as “[m]otivation, learning, biology, or test-related anxiety can satisfactorily explain the difference in recorded cognitive abilities and, more importantly, career achievement. The reported and recorded sex differences in mathematical achievement are a result of a remarkably complex combination of native ability, socioeconomic context, personal interests and cultural influences” (Halpern et al. 2007, 30-31). It is important to point out that the full corpus of data and research findings do not warrant reducing causes of gender imbalance in STEM to a single culprit (Ceci et al. 2014). Also, focusing on a single factor or process is not sufficient to explain “the interlinked and dynamic nature of human development that is embedded in a changing socio-historical context” (Schoon 2015, 152). In other words, only an up-to-date integrative theory which would account for biological traits (e.g. child bearing) and situate them in a dynamic social context could satisfactorily explain the reported gap and devise effective recommendations to minimize it.

The research exposes the gender gap as pervasive and persisting, but also narrowing due to interventions. “Evidence is strong that gender disparities in STEM encompass gaps in representation, compensation, research awards, and, to a lesser extent, grant success and authorship” (Charlesworth & Banaji 2019, 7233). This is particularly important as in the 21st century we see a shift in the representation of women scientists in natural sciences at the universities and research institutions. As data gathered by European Women in Mathematics show, the percentage of women mathematicians rose in the period from 1993 to 2005 by 5 to 10% in the countries in EU. However, the percentage of women full professors in mathematics in the same countries rose by only 1 to 5%. The exceptions are Portugal with 26% rise and Estonia with 10% rise. One should have in mind though that Estonia in 1993 had 0.0% women full professors in mathematics while it did have 29,4% women mathematicians (European Women in Mathematics 2018). Similarly, research conducted by Solomon, Radovic & Black shows that “in UK Higher Education, female representation also drops in the move from undergraduate to postgraduate studies (in mathematics from 43% to 35%), with only 6% of professors in mathematics in the UK being female (London Mathematical Society 2013). In the mathematically demanding general area of STEM, only 13% of all STEM jobs in the UK are occupied by women” (Solomon, Radovic & Black 2015, 1). Likewise, Dragana Popović concludes that relatively high number of women graduate from natural sciences in Serbia, but the number of those pursuing professional academic career declines

either because women find themselves in conflict with their traditional roles as wives and mothers or because they opt to teach physics in primary and secondary schools (Popović 2005, 125). Moreover, even though women have made uneven, but steady gains in entering STEM courses at university and being represented in STEM occupations, they are less likely than men to hold university administrative positions such as deans, directors or department chairs (Ceci et al. 2014).

3. Our interviews with women mathematicians

Despite similarities outnumbering the differences in mental traits and mathematical abilities (Hyde 2014), “the outcomes and experiences of men and women in STEM continue to exhibit difference” (Charlesworth & Banaji 2019, 7240). We pondered why such gender inequity in the academic field of mathematics and science persists at universities and research institutions. Despite differences in the stage of academic advancement, age and exposure to different educational environments, the three of us encountered strikingly similar obstacles and dilemmas in our professional and private lives. The initiative for our research came from Slobodanka Markov who at the time worked at the School of Science in Novi Sad and noticed gender imbalance between men and women in the field of natural sciences.¹ Coming from humanities and social sciences (sociology, English studies, and gender studies), we started conceptualizing research on women in STEM. The conference of European Women in Mathematics held in Novi Sad provided a great opportunity to document and analyze experiences of women scientists in the field of mathematics. Thus, to explore some of the reasons for the recorded gender inequity, we conducted interviews with eleven women mathematicians from different cultural, socioeconomic and geographic backgrounds, who have different personal histories and were educated in different educational systems. We will not further analyze the differences among the educational systems as our data presented in the article show that interviewed female mathematicians encountered similar problems in their careers regardless of the educational system in the country of their origin. What proved to be the most dominant factor splitting our sample is generational difference which we will discuss later in the article.

In contrast to large scale studies which rely on statistical analysis of quantitative data, our small case study is part of a more contemporary trend of collecting reports of lived experiences to better understand real-world conditions. Blackburn notes that recent research relies on collecting and analyzing the reports as a holistic lived experiences, “[a]side from comparing test scores, graduation rates, and career placement” (Blackburn 2017, 251). To examine and address the persisting gender inequalities in STEM, Schoon calls for an integrated effort in understanding the interplay between individual agency and social structures and “multiple causes of influence that occur over the life course” (Schoon 2015, 152). Documenting and contextualizing the lived experiences can reveal timing, nature and confluence of motivating factors and encountered obstacles, which may elude quantitative data anal-

¹ For more on this see Markov, 2006.

yses or experimental research. Additionally, self-reported data can inform better responses to “multiple interlinked inequalities that occur at different stages of the life course” (Schoon 2015, 152), when validated by and combined with different type of evidence. The size of our sample poses a limitation to generalizing conclusions, but this exploratory research aims at identifying major issues. We hope it will prompt and direct further in depth-research on a larger sample and, where applicable, include all genders. Ultimately, the data gathered from our interviews may help unearth useful recommendations and tools for future interventions devised to remedy the occupational imbalance in mathematics and science.

We assume that each interviewed woman possesses relevant cognitive abilities necessary for mathematical research at academic level. Assessment of mathematical abilities, skills and knowledge of the interviewees is certainly beyond the scope of this paper and presumably has already been assessed through other institutional means. We decided that the academic achievement and recognition are not the most objective but are sufficient evidence that the interviewed women possess cognitive abilities necessary for advanced mathematical reasoning. We also assume that these abilities are at the level of their male colleagues.

We are also fully aware that academic advancement requires development and use of a plethora of other skills and abilities, such as social and networking skills or abilities to navigate through and function in bureaucratic structure of a university or other institution. All women we interviewed testified to the importance in their perseverances to study mathematics despite the institutional and sociocultural obstacles they encountered. They advanced in academic career and gained due recognition in the reportedly men-dominated scientific field. Most importantly, the interviewees testified that passion and love for solving mathematical problems propelled them to advance despite the numerous obstacles and disappointments. This study did not extend to collecting and interpreting qualitative data from male mathematicians, so this is not a comparative study. However, having the last observations in mind, we found no reason to assume that our respondents are an exception from the general female population. They are not biological peculiarities, females who possess so called ‘male brains’ which would enable them to engage in the study of mathematical problems. Rather, they had interests, potentials, talents and aspirations which they pursued motivated by the passion for mathematics, despite the reported and documented gender-unfriendly environment during their studies and later at work.

Therefore, the aim of this research was to understand and explain to what extent social and cultural factors, combined with reported passion for mathematical problem-solving, contributed to academic advancement of the women mathematicians, we interviewed as well as to their scientific achievements and feelings of professional fulfillment. Slobodanka Markov was responsible for overall coordination of the research, drafted the questionnaire, and maintained correspondence with interviewed women mathematicians. Senka Gavranov drafted the questionnaire, conducted the in-person interviews and together with Aleksandra Izgarjan reviewed the relevant literature. All three of us analyzed the data, and formulated conclusions and recommendations presented here.

3.1 Methodology

The face-to-face interviews were conducted in August 2009. Some segments of the interviews were continued with the participants throughout 2010s. Each interview was conducted separately in a classroom or office at the Faculty of Sciences, University of Novi Sad by Senka Gavranov, a student in gender studies familiar with academic milieus in two countries (Serbia, Canada) and who is fluent in English at the level of an educated native speaker (C2). Prior to conducting the interviews, she participated in drafting the questionnaire and consulted extensive literature on the topic. The in-person interviews were semi-structured and the questions (provided at the end of this article) served as guidelines for the interviewer to ensure that the major milestones of the life trajectory and professional development are covered, while accommodating for the specifics of life and professional circumstance of each of them to be included as well. We selected semi-structured interviews because they provide comparable qualitative data, while facilitating insights into experiential and evaluative data which other field-research tools may not provide. Thus, the data obtained through the interviews and questionnaire are multi-layered, as they contain both factual data and the respondents' emotional responses. The questions about education, career choice and satisfaction with the chosen profession certainly invite responses which will be to an extent emotionally charged. The interview also contained questions which invoke value judgments or encourage evaluation of the scientific field.

In the selection of the participants in our study, we applied six criteria: active in the field (e.g. not retired), geographical background, prominence and achievements in the field in the country where they work and abroad, history of migration (for work), and good command of English language. Generational and geographical background of the eleven women mathematicians in the sample is purposefully diverse. Three interviewed women were born in the mid or late-1940s, five in the mid- and late-1950s, while three of them were born in the decade between mid-1960s to mid-1970s. Five women scientists originate from the Western European countries (Belgium, Germany, France), three are from the countries of the former Soviet Union (Lithuania, Moldova, Russia), one is from North America and Australia respectively, while one is from Serbia. Five women have lived and worked in their country of origin without ever relocating, while six of them have moved for professional reasons. One has moved within Europe, one within North America, while three have moved between Europe and North America and one across all three continents, Europe, North America and Australia. In our small sample the reported experiences of the interviewed women, indicate that their geographical background (including educational system in the country of their origin), country of citizenship and migration status, did not influence the professional and scientific development to a noticeable degree.

3.2 Research hypotheses and major findings

Our first hypothesis is that at some level of educational advancement, our respondents have experienced struggle with the opinion that women are naturally (biologically) better at social and verbal tasks, while men naturally excel in numerical and visuospatial abilities. The hypothesis proved to be correct. Majority of our respondents covertly, rather than overtly, experienced gender bias at the higher stages of their education and professional experience. Historically, mathematical science was explicitly perceived as a domain of human intellectual engagement belonging to men. It appears that the view that male brain is equipped with capabilities necessary for mathematical and abstract reasoning was translated into social field where it remained tacit. This in turn may have contributed to creating obstacles for women to enter and advance in the field of mathematics at the systemic level. More specifically, our starting point was an assumption that the respondents might have experienced isolation in their workplaces and difficulties integrating into their work communities because mathematics appears to be a gender-segregated profession. Older generations of the interviewed women reported this occupational characteristic and structural features of their employment setting, while for the younger ones it was less prominent.

Secondly, and based on the relevant literature, we hypothesized that encouragement and support of the primary family at an early stage of educational life can be a crucial factor in recognizing the talents and interest for mathematical reasoning and pursuing its realization. However, the data gathered from the interviews did not support this hypothesis fully. Namely, while the importance of familial encouragement proved to be of some importance, it is not a factor *sine qua non*. In other words, in cases where familial support was evidently absent, the interviewees still continued pursuing their interests and developing their potential.

Even though we assumed that interest in mathematics is a relevant factor for engagement in mathematical science, the extent to which it seems to have been the decisive and driving force for the interviewed women is surprisingly high. Simply, passion and love for doing mathematics and solving mathematical problems emerged as a common and most relevant factor for achieving success in the (statistically) men-dominated academic world of mathematics.

3.3 Data analysis and findings

3.3.1. *Lack of systemic support in pursuing interest in mathematics*

According to our research data combined with the findings presented in other relevant studies, it appears that the educational structures at the institutions which our respondents attended have not sufficiently developed and applied methods which would detect potential in children or adolescents or encourage further proper channeling of interests.² In our sample, almost all interviewed women, irre-

² Additional research on a larger sample and including all genders may determine the extent to which this finding is gender-specific and whether it can be generalized.

spective of age, their country of origin, and educational system they belonged to, emphasized the crucial role of individuals in their lives who encouraged them to pursue a career in mathematical sciences.

At early stages of education, passion for work with numbers and shapes appeared to be motivational to the extent it was recognized and nourished by the immediate environment. The earliest and most immediate socializers in the case of our respondents were the primary care givers. Here, however, we can notice a subtle manifestation of gender stereotypes related to mathematics. Namely, two thirds of our interviewees reported influence of their fathers who either engaged them in mathematical problem solving through play or directly articulated the encouragement. Based on the women's responses, it appears that the level of the education of their fathers is directly correlated to their support for the female child to pursue her interests. The more educated the father, the level of his involvement had seemed to increase. The findings that fathers, and not mothers, initiated games with numbers appear to link mathematics with a male figure. Still, it must be noted that in comparison to the fathers, the level of the education of the mothers of the respondents proved to be irrelevant, as they all, to different degrees and using different ways of expressing their support, encouraged and assisted their daughters to pursue their interest in mathematics.

The reported experiences of interviewed women scientists show that encouragement to pursue the interest in mathematics was not built into the educational system. It does not mean that they were autodidacts, but that the direction of their intellectual development depended on the kindness of individuals, mostly teachers. Two of them even explicitly called themselves 'lucky' to have a teacher/mentor who recognized and supported their interest in mathematics. They also regretted the unfortunate possibility that a number of talented children go unrecognized and that their skills and knowledge are unappreciated.

3.3.2 Generational differences: lack/presence of women role-models in mathematics

Responses provided by three age groups in our sample enabled us to compare their experiences and social and educational circumstances in diachronic perspective. On a larger scale and with a bigger sample, such comparison may expose certain socioeconomic trends in incorporating gender-specific policies into educational practices and employment environments.

In the seventies and eighties of the last century, mathematics was overtly "stereotyped as male domain" (Schildkamp-Kündiger 1982, 4). In many mathematical departments there were either none or only one woman professor of mathematics. For three of the interviewed women, entering the departments of mathematics in those times was a pioneering endeavor. Aside from struggling with stereotypical attitudes and opinion about women's intellectual capabilities, staying and pursuing the career in an unwelcoming and skeptical working environment required courage, dedication and determination.

Younger generation of mathematicians born between mid-1960s to 1970s in our sample reported that the presence of women in their departments helped them in two ways. Firstly, the environment changed, became more gender sensitive, open to women, or at least less resistant to women's entrance into the academic world of mathematics. On the other hand, having role models motivated them additionally. For example, two interviewees reported that working with a female colleague who was a scientist and a mother, helped them realize women can pursue academic careers and that it should not be viewed as something extraordinary. Having a generation of women mathematicians, who came before them, had also helped younger women gain and project confidence in their abilities and performance. Three respondents recommended incorporating female mathematician role models into programs for promotion of mathematics among young women and girls. Similarly, Marx & Roman suggest that "increasing the number of female role models in math and engineering classes may allow female students to view the negative gender stereotypes that confront them as surmountable barriers" (Marx & Roman 2002, 1192). It also may mitigate, if not eliminate, the stereotype threat effect on female math performance.

Stereotype threat is a theoretical concept which may be useful in explaining women's lack of confidence in professional matters as several interviewees noted. Reviewing the research on the topic, Halpern et al. explain that "[a] negative stereotype about one's group may lead to self-doubt and other processes that can then undermine academic performance" (Halpern et al. 2007, 33). Stereotypical image that women are not good at doing mathematics may prompt insecurities and negatively influence self-perception in women when they deal with a mathematical problem at any educational level. Two interviewees born in the 1940s recalled their initial dif- fidence which might be due to the lack of role models in their working environ- ment. They observed that they became more self-confident as time went by and they gradually came to realize that they could succeed in their academic careers in mathematics. Four interviewed women from the 1940s generation recalled that up until they found themselves in a position of a researcher in mathematics, they sim- ply did not know that such a job had existed at all. According to them, this lack of in- formation about career opportunities throughout their early and even university ed- ucational years was a main contributing factor for their self-reported lack of clear direction and guidance in educational and academic development. At a young age, they thought that a woman pursuing her interest in mathematics can only become a math teacher in an elementary or high-school. Nothing and no one in their sur- roundings convinced them otherwise.

Our younger respondents, those born between mid-1960s to mid-1970s, re- ported that they were aware of that research careers in mathematics existence at the time they embarked on their career paths. Additionally, they had examples of wom- en scientists and university professors of mathematics in their immediate surround- ings or primary family, which testifies to the importance/beneficial influence of fe- male scientists as role models from an early age. This is in accordance to the guide- lines of The American Association of University Women study of the underrepre- sentation of women in STEM careers which suggests that in order to combat stereo-

types, it is important to “[e]xpose girls to successful female role models in math and science. Exposing girls to successful female role models can help counter negative stereotypes because girls see that people like them can be successful and stereotype threat can be managed and overcome” (Schaffer 2017, 378). Diversification of career-advising services which many high-schools and universities have established may be one of the practices which could diminish the effects of the lack of information about the career choices available to the young women and men. Having female faculty may also signal that the discipline welcomes women and embraces diversity. Nevertheless, Karl Schaffer cautions that “a few stories about successful women mathematicians might simply be taken as lonely exceptions to the biased ‘rule’ that women cannot do mathematics” (Schaffer 2017, 378). Instead, including large numbers of names and photos of women of all ethnicities and ages who have become successful mathematicians serves to counter this assumption (Schaffer 2017, 378).

3.3.3 *Generational differences: employment setting and gendered familial roles*

Generational differences in our sample are noticeable, especially in relation to the employment opportunities. Noted generational difference in ways of obtaining a job is most probably gender-neutral difference as university and job market exerted much less pressure on students and (potential) employees in the pre-1990s era. Five interviewed women born in the mid or late-1940s and mid- and late-1950s, reported that getting jobs was relatively easy for them and that they felt no pressures to plan career from early stages of education as it appears to be a norm recently.

Beside this gender-neutral difference, the generational gender-specific differences within the group of respondents are relevant when it comes to experiencing forms and manifestations of gender-based discrimination. Two mathematicians born in the 1940s reported that they were either first or the only women in the departments of mathematics in the 1970s and 1980s. Women in a largely men-dominated system such as mathematical academic world encountered various overt or covert articulations of resistance and inertia. Overt display of gender stereotyping and doubt in capabilities of women scientists are exemplified in the experiences of our respondents from the 1940s and 1950s generation. For example, one was not offered a job because she was a woman and the assumption was that it should be her husband who should get a job first. She explained that both had similar educational background, but that the job was not offered to her, because it was expected that she would follow her husband. One woman scientist described that she was the first woman elected to a highest scientific board consisting of more than twenty male members. She related that during the first couple of meetings she was sent to bring refreshments, until she expressed her refusal to do so any longer. Another respondent who worked in the US especially emphasized the benefits of affirmative action measures for women since in her opinion they contributed to the diversity of her workplace and the working environment of her female colleagues.

In the 21st century, overt manifestations and examples of gender-stereotyping are quite rare in the western societies. Instead, covert forms of discrim-

ination operate in contemporary western societies, such as forcing women to sacrifice the family life for the sake of their career. Quoting rules of the market economy, introducing measures which would increase efficiency of an employee by demanding extended working hours for example, affects all employees regardless of their gender. However, discrimination is not only manifested through overt display of unequal treatment of groups of people, in this case, women. In order to account for, anticipate or remedy consequences of gender-based injustice in socioeconomic interactions, the definition of discrimination is expanded to include its covert forms. Thus, imposing the same requirement for all genders, even though one may face difficulty to meet the requirement, is also viewed as a discriminatory practice. Blackburn summarizes that “[c]ultural stereotypes shape gender biases and influence interpersonal interactions within institutions [steering women] toward careers or away from others” (Blackburn 2017, 244). According to research, it appears that not explicit, but implicit biases embedded in the institutions and policies inform educational and occupational choices as well as women’s personal decisions. For example, requirements to produce more scientific articles, to teach more classes in addition to increased administrative workload demands to work extended hours leaving little or no room to attend to family obligations. Such seemingly gender-neutral demands may be a disadvantage for women, which may influence their educational, professional and personal decisions differently than men.

Seven interviewed scientists discussed child nurturing responsibilities as a major difference between women and men employed in the academic world of mathematics. Four of them concluded that the conditions in the employment setting for professional advancement of women and men are equal, but that women have more duties outside of work. Nevertheless, all of them observed that generally, childcare appears to affect women’s scientific work and careers in various ways. For example, two scientists assessed that the demand to work long hours collided with childcare efforts and needs. An interviewed woman mathematician born in the 1970s reported that her female colleagues had expressed their concerns and worries at the prospect of having children and maintaining a career of a researcher. Unless these colleagues had a partner who is committed to active parenthood, they are postponing the decision to have children. Additionally, two scientists observed that parental leave gap can have negative effect on skills and research. Our respondents also noted that a significant number of women slowed down their pursuit of academic career when they entered their late child-bearing years or gave up academic career completely, as, according to Ceci et al. “[t]ime flexibility is thus a priority for at least a portion of women who excel in science” (Ceci et al. 2014, 127). Two respondents observed that mathematically-gifted women opt for careers which allow better combining of family and professional life, such as teaching mathematics at primary and high school level, while one cautioned that trying to fulfill all duties can lead to burnout. Thus, Charlesworth & Banaji propose that “[a]llowing flexible work arrangements in STEM can have beneficial effects on the treatment and advancement of women (particularly mothers) because the arrangements both endorse and facilitate communal and family values” (Charlesworth & Banaji 2019, 7239).

Interviewed women mathematicians born in the 1940s emphasized that a more relaxed and less market-oriented employment setting was more conducive for balancing career and family life. Two interviewees from the countries of the former Soviet Union mentioned that they had long breaks from university duties, up to five years, to attend to their child nurturing needs, after which they returned and resumed the work. Aside from the advantages of more family-friendly economic system and employment setting, all nine interviewed women who have children emphasized tremendous help from the supportive husband or assistance of primary or extended family. Eight of them who lived with a partner/husband with whom they have children reported that their partner had the same share of responsibilities related to childcare as they themselves. For one, female members of the primary family (family of orientation) such as a mother or a sister provided crucial assistance and support.

4. Conclusions

Based on the interviewees' responses, love and passion for mathematics had been for them the principal impetus to excel. Throughout the interviews, the women mathematicians repeatedly emphasized that experiencing emotional fulfillment and satisfaction with intellectual engagement when solving a mathematical problem had been a major motivational force which had propelled them to engage further and deeper into at times unwelcoming world of mathematics. This experiential and emotional phenomenon, however, appears to be coupled with either familial support or a teacher's encouragement and beneficial formative influence. The experiences our respondents reported reinforce the idea that innate ability, interests and environmental support are extremely entangled and motivationally circular. As Halpern et al. assert "[i]t is difficult to know whether high ability leads to increased interest in an academic domain or whether high interest in an academic domain and engaging in activities that develop expertise in that domain lead to high ability" (Halpern et al. 2007, 3).

Literature on the topic, our research and testimonies of our interviewees show promise for increasing the numbers of women and improving their position in mathematical science. Additionally, the interviewed women mathematicians identified possible avenues for further research and interventions: the effects of different parental leave and child care policies, time-flexible work arrangements, influence of role models, programs for promotion of women in mathematics in early education, programs for teacher- and parent-sensitization to recognize and nurture talent, to name a few. We agree with them, yet as we conducted this exploratory research on a small sample, further examination and analysis of noted phenomena is needed before producing definitive recommendations. At this juncture, we certainly recommend (diachronic) country-wide surveys and especially comparative qualitative studies analyzing different educational systems, which would include all genders. Such research may also encompass assessment of the effects of implemented interventions. However, to ensure systematic support for all (talented) children and youth, the educational system and teaching practices should be regularly assessed

through various screening methodologies. This assessment must include issues related to the recorded gender-imbalance and produce the recommendations for ensuring that more women interested in mathematics realize their full potential and stay in the discipline contributing to its advancement and diversification of its methods and approaches.

References

- Blackburn, Heidi. 2017. “The Status of Women in STEM in Higher Education: A Review of the Literature 2007–2017.” *Science & Technology Libraries* 36 (3): 235–273. DOI:10.1080/0194262X.2017.1371658.
- Ceci, Stephen J., Wendy M. Williams & Susan M. Barnett. 2009. “Women’s underrepresentation in science: Sociocultural and biological considerations.” *Psychological Bulletin* 135: 218–261.
- Ceci, Stephen J., Donna K. Ginther, Shulamit Kahn & Wendy M. Williams. 2014. “Women in academic science. A changing landscape.” *Psychological Science* 15 (3): 75–141. DOI: 10.1177/1529100614541236.
- Charlesworth, Tessa E. S. & Mahzarin R. Banaji. 2019. “Gender in Science, Technology, Engineering, and Mathematics: Issues, Causes, Solutions.” *The Journal of neuroscience: the official journal of the Society for Neuroscience*. 39 (37): 7228–7243. DOI:10.1523/JNEUROSCI.0475-18.2019.
- European Women in Mathematics. 2018. “Statistics gathered by European Women in Mathematics and the Women in Mathematics Committee of the European Mathematical Society.” <https://www.europeanwomeninmaths.org/wp-content/uploads/2018/07/womeninmathineurope.pdf> (Accessed July 7, 2020).
- Fennema, Elizabeth. 1977. “Influences of Selected Cognitive, Affective and Educational Variables on Sex-related Differences in Mathematics Learning and Studying.” In *Women and Mathematics: Research Perspectives for Change - NIE Papers in Education and Work*, eds. Lynn H. Fox, Elizabeth Fennema & Julia Sherman, 79–135. Washington D.C.: United States Department of Health, Education and Welfare.
- Halpern, Diane, Camilla P. Benbow, David C. Geary, Ruben C. Gur, Janet Hyde Shibley & Morton Ann Gernsbacher. 2007. “The Science of Sex Differences in Science and Mathematics.” *Psychological Science in the Public Interest: a Journal of the American Psychological Society* 8 (1): 1–51.
- Hyde, Janet S. 2014. “Gender similarities and differences.” *Annual Review of Psychology* 65: 373–398. DOI: 10.1146/annurev-psych-010213-115057.
- London Mathematical Society. 2013. *Advancing women in mathematics: Good practice in UK university departments*. https://www.lms.ac.uk/sites/lms.ac.uk/files/LMS-BTL-17Report_0.pdf (Accessed July 7, 2020).

- Markov, Slobodanka. 2006. "Gender Inequalities within the Academic Elite." *Gender Studies* 5: 254–268.
- Marx, David M. & Jasmin S. Roman. 2002. "Female role models: Protecting Women's Math Test Performance." *Personality and Social Psychology Bulletin* 28: 1183–1193.
- Mendick, Heather. 2005. "Mathematical Stories: Why Do More Boys than Girls Choose to Study Mathematics at AS-Level in England?" *British Journal of Sociology of Education* 26 (2): 235–251.
- Popović, Dragana. 2005. "Nauka, rod i moć: slučaj Srbija." *Genero* 4–5: 123–135.
- Sandberg, John. F. & Sandra L. Hofferth. 2001. "Changes in Children's Time with Parents: United States, 1981–1997." *Demography* 38: 423–436.
- Schaffer, Karl. 2017. "The Daughters of Hypatia: Dancing the Stories of Women in Mathematics." In *Women in Mathematics Celebrating the Centennial of the Mathematical Association of America*, eds. Janet L. Beery, Sarah J. Greenwald, Jacqueline A. Jensen-Vallin & Maura B. Mast, 375–396. Cham Switzerland: Springer.
- Schildkamp-Kündiger, Erika, ed. 1982. *Mathematics Education Information Report: An International Review of Gender and Mathematics*. Columbus, Ohio: Mathematics and Environmental Education Clearinghouse – The Center for Science and Mathematics Education The Ohio State University.
- Schoon, Ingrid. 2015. "Explaining Persisting Gender Inequalities in Aspirations and Attainment: An Integrative Developmental Approach." *International Journal of Gender, Science and Technology* 7 (2): 151–165.
<http://genderandset.open.ac.uk/index.php/genderandset/article/view/401>
(Accessed July 7, 2020).
- Sherman Julia & Elizabeth Fennema. 1977. "The Study of Mathematics by High school Girls and Boys: Related Variables." *American Educational Research Journal* 14: 159–168.
- Solomon, Ivette, Darinka Radovic & Laura Black. 2015. "‘I can actually be very feminine here’: contradiction and hybridity in becoming a female mathematician." *Educational Studies in Mathematics* 91 (1): 1–21. DOI: 10.1007/s10649-015-9649-4.

Annex:

Questionnaire for the Interview with Women Mathematicians

Primary family background, childhood

1. Could you please tell us something about your childhood: your family, interfamilial relations, your parents' influence on your formative childhood years? Please describe your experiences of your immediate and general socio-cultural surrounding during your childhood.

2. Please describe the development of your motivation for education and the influences of your parents and siblings, and other adults from your surroundings on this development.

Formal Education

3. Please describe the beginning of your education, your perception/experience of the authority of teachers, socialization with peers at school, generational identity.
4. When and how did you notice your interest in mathematics? What was a crucial influence or event for the development of this interest?
5. Please describe the development of aspirations in regards to the professional career. Was your interest for the specific mathematical sub discipline formed during your undergraduate studies?
6. How would you describe your relationship with colleagues and professors during your studies?
7. Did you decide to have an academic career during your studies? Who supported you in your decision?

Academic Career: Results and Achievements

8. Could you please tell us about the process of obtaining academic titles: encouragement and obstacles?
9. Have you ever experienced or noticed differences in career advancement between you/your female colleagues and your male colleagues? If yes, please describe them shortly.
10. How would you assess the presence of women in mathematical scientific disciplines at your university or in your country? From what you have observed, do they have the same conditions for professional development and advancement as your male colleagues?

Private and Professional Life: Family

11. How have you managed to balance out your professional engagement and your family life? Whose support and help was crucial in successfully harmonizing the family and professional life?
12. How did you harmonize your and your partner's or spouse's career?
13. If you compare conditions for the advancement of women in mathematics at the time when you started your professional engagement and nowadays, do you notice any differences or improvements?
14. As we are interested in the process of affirmation of women in a scientific discipline like mathematics, could you please tell us whether you felt or experi-

enced any barriers or limitations in advancement of your academic career because of your gender?

Personal Satisfaction and Fulfilment with the Choice of Career

15. Are you content with the career you chose? What inspires and motivates you to continue working and contributing in your scientific discipline?

A Message to Young Women Students of Mathematics and Future Scientists

16. Do you have a message to young women who plan to study mathematics and wish to embark on building a career in mathematics?
17. In your opinion, what would be an effective strategy to encourage women to study mathematics and decide to develop academic careers in this scientific discipline?

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Karolina Lendák-Kabók

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
karolina.lendak@uns.ac.rs

Стратегије балансирања жена између каријере и породице у академској заједници у Србији: разлике у етничком и социјалном пореклу

Иако је суочавање жена са неопходношћу да траже баланс између каријере и породице у академским круговима постало предмет изучавања, структурално решење за овај феномен још увек не постоји. Овај рад има за циљ да утврди да ли су род и етницитет у интерсекцији када је у питању проблем балансирања између каријере и породице, и то на основу приказа наратива жена из мађинске (мађарске) заједнице и већинске (српске) заједнице запослених на универзитетима у Новом Саду и Београду. Квалитативно истраживање засновано је на двадесет полуструктурираних интервјуа, снимљених 2014. и 2015. године. Резултати показују да жене приликом балансирања између каријере и породице користе одређене стратегије да би образложиле своје ставове и одлуке. Оне се ослањају на своје микроокружење, своју породицу и на сопствени начин да би одржале корак са обавезама. Иако се ради о женама које имају исти социо-економски статус, интерсекционална анализа показала је да постоји разлика између стратегија којима се испитанице различитих националности служе како би избалансирале каријеру и породицу, те да њихове различите породичне и животне околности, укључујући и порекло из различитих социјалних слојева, доводе до тога да се у оквиру ове професионалне категорије жена успоставе разлике. Наведене разлике стварају нову неједнакост међу женама у академском свету.

Кључне речи: жене, етницитет, социјално порекло, каријера и породица, академска заједница у Србији

Women's Strategies in Balancing Career and Family in the Academic Community in Serbia: Differences in Ethnic and Social Origins

Even though the confrontation of women with the necessity to seek a balance between career and family in academia has become a subject of various research studies, a structural solution for this phenomenon still does not exist. The goal of this paper is to compare the narratives of Hungarian ethnic minority and Serbian majority female university staff members working at the Universities of Novi Sad and Belgrade, with respect to the difficulties they face when balancing family life and academic career. The qualitative research was based on twenty semi-structured interviews, conducted in 2014 and 2015. The findings show that women when balancing between their careers and families used certain strategies to explain their views and decisions. The challenge of finding work-life balance is great for women, who decide to deal with it on a micro level, in their own family and in their

own way, to keep up with their commitments. Although these are women with the same socio-economic status, the intersectional analysis showed that there is a difference between the strategies used by respondents of different nationalities when balancing their career and family, and that their different social origin, family and life circumstances lead to establishing differences between these professional categories of women. The above-mentioned differences lead to new inequalities between women in academia.

Key words: women, ethnicity, social origin, career and family, academic community in Serbia

Увод

Проналажење оптималне равнотеже радног и приватног живота, посебно у случају жена, отворено је питање које тек треба решити у академској заједници. Дубоа-Шаик и Фусулијер (Dubois-Shaik & Fusulier 2017, 100) тврде да универзитет „управља ’родним поретком’ кроз структуру, организацију и обичаје; укратко – у пракси научног рада”. Они објашњавају како је стара структура универзитета почивала на маскулиној фигури, која је потпуно посвећена свом послу, без обавеза у домаћинству, јер „невидљива особа“ обавља све кућне послове уместо њега. Ови аутори додају да је неопходно да се жене поистовете са поменутом маскулином фигуром, услед чега оне често бирају да имају мање деце (Dubois-Shaik & Fusulier 2017, 100) или одлажу материнство, јер су у великом броју случајева свесне да ће у једном периоду њиховог живота материнство имати негативне последице (Влагојевић 1992, 221). Беншоп и Броунс (Benschop & Brouns 2003, 199) тврде да је једино учинак важан у академским круговима. Међутим, напори које треба уложити у постизање резултата не узимају у обзир породичне обавезе у животу, подразумевајући да је време уложено у научни рад изузетно значајан фактор за постизање резултата. Када је у питању брига о деци, током првих година, када су деца потпуно зависна од бриге одраслих, жена је та која се обично одриче научног рада како би их одгајала. Чак и ако током тог времена буде у контакту са академским светом, њена посвећеност и рад не могу бити конкурентни (Perista & Perista 2014, 7). Мушкарци и даље имају избор да се брину или не брину о деци, да помогну или не помогну женама у кућним пословима, док им је главна одговорност њихов плаћени рад (Perista & Perista 2014, 15). Леонард и Малина (Leonard & Malina 1994, 30) тврде да је „бити мајка у академском свету претежно тихо искуство“, јер тешкоће које мајка треба да савлада, компромиси које мора да направи и решења која треба да пронађе, како би опстала у академској хијерархији, нису препознати од стране друштва. Флексибилно радно време у високом образовању и истраживању, из правног аспекта сматра се предношћу која погодује женама, јер оне лакше могу бринути о својој деци (Јаšаревић 2012, 183), али мајке морају да се ухвате у коштац са својим свакодневним радним обавезама, па често своје радне обавезе обављају ноћу (Acker & Armenti 2004). Професорке реагују на потешкоће у свом животу користећи стратегије попут напорнијег рада или идентификовања са мушким, пре него женским, професионалцима (Bagilhole 1994).

На родитељство у академском свету, осим рода, утичу различити друштвени односи моћи, попут класе, расе, етничитета, којима су одређени параметри заједнички (Yuval-Davis 1996, 199) – наиме, они теже томе да буду „натурализовани“, односно да буду схваћени као резултат биолошке судбине повезане са различитим, генетски предодређеним, скуповима интелектуалних и личних особина (Cohen 1988). Када се ради о женама из мањинских група у високообразованом систему, род и етничитет су у интерсекцији, што за последицу има њихову маргинализацију и у још већој мери отежава напредовање (Lendák-Kabók 2018).

Постоје одређене мере у свету, које имају за циљ да олакшају налажење баланса између приватног живота и каријере у високообразованим системима, попут давања додатног времена професоркама/има након повратка са породилског одсуства пре евалуације у САД, родитељског одсуства за очеве у европским земљама, обезбеђене бриге о деци на радном месту, као и флексибилног радног времена. Оно што остаје под знаком питања је да ли су ове мере ефикасне приликом балансирања каријере и породице и смањивања родних неједнакости у академском свету које потичу од неједнаке укључености оба родитеља у одгајање деце (Perista & Perista 2014). Из тог разлога, ову тему не треба занемарити и о њој је потребно континуирано писати. Стога, рад има за циљ да утврди да ли су род и етничитет у интерсекцији када је у питању поменути изазов, и то посредством приказа упоредних наратива жена из мањинске (мађарске) заједнице и већинске (српске) заједнице запослених на Универзитету у Новом Саду и Београду.¹

На основу анализе наратива, у раду ће се приказати стратегије којима се испитанице служе у циљу рационализације и објашњења својих поступака и одлука када је реч о балансирању између каријере и породице. О женама из мањинских заједница у Источној Европи се веома мало дискутује (Lendák-Kabók 2019a), те је овај рад поред главне теме – балансирања каријере и породице – посвећен и осветљавању ситуације и положаја жена из мањинских заједница и повећавању њихове присутности у научној литератури.

¹ Регион у коме поменуте испитанице живе је Аутономна Покрајина Војводина (у даљем тексту Војводина), која представља мултиетничку средину у којој живи 25 различитих мањинских група. Мађарска национална заједница тренутно представља највећу мањинску групу у Војводини и чини 13% укупног становништва (према подацима Републичког завода за статистику из 2012. године). Већина мађарског становништва живи у мањим градовима дуж реке Тисе, а како би студирали и радили на Универзитету у Новом Саду (и, ређе, на Универзитету у Београду), углавном се селе у Нови Сад. То значи да жене запослене на Универзитету у Новом Саду највероватније неће имати родитељску подршку током подизања своје деце.

Теоријски оквир и преглед литературе

Интерсекционалност

Интерсекционалност (Crenshaw 1991) представља теоријски и методолошки механизам који нам омогућава да изучавамо и анализирамо интеракцију рода, етничитета, расе, класе, сексуалности, старости/генерације, инвалидитета, националности, матерњег језика итд. (Lykke 2013), јер интеракција ових друштвених категорија може резултирати неједнакостима и неправедним друштвеним односима. Дејвис тврди да је интерсекционалност, између осталог, осмишљена како би феминистичко истраживање учинило сложенијим и вишеслојним (Davis 2014, 23). Брах и Феникс (Brah & Phoenix 2004, 76) сматрају да интерсекционалност означава сложене, несводљиве, разнолике и променљиве ефекте који настају када је вишеструка оса диференцијације – економска, политичка, културолошка, физичка, субјективна и искуствена – у интерсекцији, те наглашавају да се различите димензије друштвеног живота не могу раздвојити на изоловане и чисте нити. Идеја „вишеструке препреке“ напредовала је у односу на почетну, сирову идеју о „додавању препрека једне на другу“ до софистициранијег нивоа, у коме препреке нису само кумулативне, већ су у интеракцији, односно појачавају једна другу у складу са порастом њиховог броја (Franken 2009, 50). Уместо једноставног додавања различитих врста неједнакости, уз помоћ интерсекционалности се сагледава њихов симултани утицај (Carastathis 2014). Интерсекционалност препознаје расу/етничитет, род и класу као категорије у интеракцији, односно не сматра их изолованим категоријама (Kóczé & Pora 2009). Када се ради о интерсекционалности у контексту Војводине, уколико се мањинска припадност придода родним разликама, долази се до новог средишта неједнакости (Lendák-Kabók 2016). У раду ће се интерсекционалност користити као теоријски оквир и као метод при анализи емпиријског истраживања.

Етничитет, род и социјално порекло у високообразовном систему

Универзитет је више него погодно место на коме би се могло обликовати размишљање будућих генерација, те превазићи системске баријере засноване на раси, етничитету и, у многим случајевима, на родној припадности (Davila & Aviles 2018, 122). Раса и/или етничитет је и даље основна друштвена категорија која доводи до настанка неједнакости у друштву (Gachago 2018). Припадницима/ама мањинских етничких група некада одлазак на факултет или запослење на факултету представља велики корак напред (Ballon et al. 2006). Ипак, високо образовање не представља исто искуство за свакога, нити награђује свакога на исти начин (Reay et al. 2001, 871). У неким академским окружењима, постоје етноцентричне предрасуде (Ponterotto 1990, 54), чак и у врло равноправном окружењу као што је финска академска заједница: више друштвених категорија као што су род, етничка припадност, старосна доб, националност, класа итд., као и различите

академске дисциплине и организације, праве разлику у погледу мерљивог успеха (Huopalainen & Satama 2001, 3).

Enlarge Women in Science to East (ENWISE) извештај потврђује наслеђе и утицај родних политика у периоду социјализма у Источној Европи, које стављају нагласак на подједнак приступ образовању и доприносе постојању значајног броја висококвалификованих жена активних у свим јавним сферама, а нарочито и у науци (ENWISE 2004, 6).² У државама обухваћеним овим извештајем, баланс између пословног и приватног живота и даље је обојен стереотипима, односно жене воде бригу о деци и домаћинству, те се оне носе са двоструким теретом (ENWISE 2004, 114). Научнице из Источне Европе често нису у подједнакој мери свесне најновијих напора у домену политике родне равноправности у региону, нити националних родних политика, стога своју ситуацију правдају генерално лошим условима у научним институцијама, у којима често не постоји родно осетљиво разумевање за њихову маргинализованост и искљученост (Blagojević 2009, 110).

Иза веома једноставне идеје о масовном систему високог образовања доступног свима, мора се препознати веома сложена институционална хијерархија, као и континуирано репродуковање неједнакости (Reay et al. 2001, 871). Род, а понекад и раса/етницитет, у облику ограничених могућности и засебних образаца понашања репродукују се као различити ступњевни организацијске хијерархије, а њихова репродукција се такође одвија и у свакодневним интеракцијама и при доношењу одлука (Acker 2006, 449). Институције високог образовања омогућују акумулацију социјалног капитала (Bourdieu 1986), што доводи до даљег раслојавања друштва. Поред институција, социјални чиниоци утичу на стицање образовања, а након тога и на друштвено напредовање, те стога социјално порекло и везе у друштву утичу на свеукупан успех и акумулацију моћи појединаца/ки (Bolčić 2002). Поред акумулације моћи и стицања богатства, социјални и културни елементи породичног живота се такође могу посматрати као облик културног и социјалног капитала (Marković Krstić & Milošević Radulović 2015). Карактеристике породице које произилазе из њене слојне припадности у великој мери одређују опсег и домет еманципације жена, па тиме и њихове професионалне успешности (Blagojević 1992, 217). Ипак, образац стицања моћи и угледа је ограничено применљив када се говори о женама, с обзиром на то да све оне живе у друштву које одражава вредности патријархалног друштва, тј. постојећи дисбаланс моћи (Blagojević Hughson 2015), те истражујући патријархат научнице (ређе и научници) долазе до „неочекиваних увида разоткривајући како просторе женске моћи и могућности њиховог деловања, тако и механизме контроле женске самосталности и слободе“ (Stevanović 2019, 224).

² ENWISE извештај Европске комисије процењује услове и статус научница у Централној Европи и Балтичким државама, али у овом раду, фокус је на Источној Европи.

Родитељство и академска каријера

Истраживања показују да родитељство, посебно у академским круговима, представља већи изазов за жене из мноштва разлога, попут физичког аспекта трудноће, порођаја и породилског одсуства (Dickson 2019). Очеви преузимају мање одговорности када се ради о одгајању деце и кућним пословима (Bianchi et al. 2012; Fairweather 2002; Rhoads & Rhoads 2012). Ову тврдњу доказују многа истраживања о запосленим женама, као и о женама запосленим конкретно у високообразовном систему (Acker & Armenti 2004; Forster 2001; Sallee, Ward & Wolf-Wendel 2016), јер образоване жене у стручним занимањима доживљавају свој позив мотивационо, што са собом повлачи израженију свест о сукобу и неспојивости својих улога (Cvetković 1982, 13).

Жене покушавају на разне начине да превазиђу сукобе својих улога, а једна од њих је и „патријархална погодба“, коју Kandiyoti (1988) уводи како би описала ситуацију у којој жене свесно бирају да се повинују патријархалним нормама и родним улогама и тиме их поспешују (уместо да их деконструишу), док истовремено напорно раде како би успеле у свету који припада мушкарцима. Стога се патријархална погодба може сматрати одлуком да се прихвате родне улоге које отежавају положај жена, у замену за било какав вид моћи која се може добити од стране система, нпр. управљање својом каријером, унапређење сопственог успеха, достизање менаџерских позиција. Ресурси као што су материјална примања, ниво образовања и социјални статус, може обезбедити жени већу преговарачку моћ у обављању кућних послова. Партнер са више ресурса ће се лакше изборити за ниже учешће у обављању кућних послова (Fiket 2018, 28). Претпоставка је да ће се удео кућних послова које обавља жена смањивати како се увећава њена ресурсна моћ, која може бити и у професионалној области, попут академске каријере, коју карактерише висок социјални статус, те се она сматра заправо веома релевантним извором преговарачке моћи у домаћинству (Fiket 2018, 28). Међутим, преговарање и борба за виши ниво родне равноправности у овој области често се обезбеђују по цену високог нивоа конфликта унутар партнерске заједнице (Evertsson & Neramo 2007, нав. према Fiket 2018, 28), јер су жене у свом професионалном развоју суочене са смањеном подршком управо онда када спајање двоструких улога захтева и највећи степен подршке (Blagojević 1992, 221). Ако партнери имају доминантно патријархално виђење улога жена и мушкараца, оно може однети превагу над ресурсима којима партнери располажу, те ће, на пример, у случају академске раднице која родне улоге перципира на традиционалан начин, а то чини и њен партнер, расподела обавеза у домаћинству бити одређена управо на традиционалан начин (Fiket 2018).

Жене у академском свету у мањој мери постављају бригу о деци као апсолутни приоритет, већ је то за њих каријера, што је ретко случај са другим професијама (Sakaluk, Breitkreuz & Kushner 2019), јер је универзитет заснован на маскулиној фигури, где је научник/ца потпуно посвећен/а послу, а један од начина како да то ураде је да имају што мање деце (Dubois-Shaik & Fusulier

2017, 100). Мало је професија које изискују рад ван радног времена, као што је то случај са академском (Dickson 2019, 2). То је нарочито тешко за мајке (Perista и Perista 2014), које покушавају да избалансирају своје пословне и породичне обавезе тако што раде више, а спавају мање (Acker & Armenti 2004), јер и даље постоји потреба да се жене носе са „похлепом“ високошколских установа, те оне носе двоструки терет – посао на факултету и у кући (Cotterill & Letherby 2005, 112). Структура универзитета сама по себи није пријатељски настројена према амбициозним женском наставном особљу са породицом (Jirón-King 2005, 32). Штавише, када је материнство у интерсекцији са етницитетом, остваривање у академским круговима је још теже (Jirón-King 2005), односно препреке на које наилазе припаднице националних мањина су израженије него код припадница већине (Lendák-Kabók 2019b).

За успешну колективну организацију, неопходан је позитиван став, солидарност и разумевање за себе и друге (Jenkins 2014). Како се неолиберални дух развијао унутар високообразованог система, солидарност је постала све недостижнија (Žarkov 2015, 270). Због тога је подизање деце постало још теже, јер неолиберализам у академском свету не фаворизује солидарност, већ је строго усредсређен на академска постигнућа, научну продукцију и конкуренцију. Стога је унутар факултета и међу департаментима тешко одржати колаборативне и инклузивне феминистичке праксе, колегијалност и солидарност (Regnö 2017, 171). У том смислу, мајке мале деце немају другог избора, осим да пишу када год стигну, што је још теже, јер морају да се искључе из свих других послова, односно родитељства и кућних послова, како би могле да се баве истраживањима и објављују радове (Murray 2013). То може бити нарочито тешко за мајке које имају веома малу децу (O'Brien & Hargood 2012), те жене запослене на факултетима реагују на потешкоће са којима се сусрећу користећи стратегије попут оних да раде више или се идентификују са мушким, уместо женским, професионалцима/кама (Bagilhole 1994).

Методологија

Рад је део обимнијег истраживања спроведеног 2014. и 2015. године у коме су анализирани наративи женског и мушког наставног особља, као и студената и студенткиња који су били припадници/е три мањинске етничке групе (мађарске, словачке и румунске) као и српске, већинске групе у Војводини.

У овом раду је анализирано двадесет полуструктурираних интервјуа, који представљају нарочито погодан начин за изучавање жена и других маргинализованих група чији су ставови прећутквани током историје, те нису имале прилику да им се чује глас (Esterberg 2001). Интервјуи су били снимљени и транскрибовани, након чега су послати назад испитаницама ради ауторизације. Приликом бирања испитаница кориштен је метод „грудва снега“ (енг. snowball sampling) (Esterberg 2001). Све испитанице су у тренутку

интервјуисања радиле на Универзитету у Новом Саду, осим две, које су радиле на Универзитету у Београду. Интервјуи су спроведени на мађарском и српском језику.³ Испитанице су пореклом из различитих делова Војводине и региона, па су тако оне из мађарске националне мањине из: Куле, Купусине, Новог Сада, Сенте, Суботице и Зрењанина. Испитанице из већинског народа су пореклом из: Новог Сада, Шајкаша, Сарајева, Сомбора и Загреба.⁴ Испитанице су рођене између 1952. и 1984. године, а њихове научне области су биле из друштвено-хуманистичких (енг. Social Sciences and Humanities – SSH) и природних наука, технологије, инжењерства и математике (енг. Science, Technology, Engineering and Mathematics – STEM).

Тринаест испитаница било је из мађарске националне мањине (шест из STEM области, а седам из SSH), а седам из српске већинске заједнице (пет из STEM области, а две из SSH). Кориштена су кодирана имена како би се њихов идентитет прикрио, на пример, HFP (Hungarian female professor, одн. професорка мађарске националности) или SFP (Serbian female professor, одн. професорка српске националности). Бројеви након кодираних имена (нпр. SFP1) односе се на годину када су саговорнице рођене – број 1 кориштен је за најискусније испитанице, а што су бројеви већи, то су испитанице биле млађе. Интервју се састојао од тринаест питања, која се могу груписати у следећих шест тема: (1) детињство, школовање и знање српског језика за припаднике/це националних мањина, (2) потешкоће током каријере, (3) породица и каријера, (4) сегрегација на основу рода у академској заједници, (5) мишљење о женама (мађарске или друге етничке групе) које граде истраживачку/професорску каријеру или се налазе на високим позицијама у академској заједници и (6) мишљење о организацији високог образовања на мањинским језицима. У раду су приказани само одговори који су се односили на питање породице и каријере, односно на групу питања под бројем три.

Метод кодирања кориштен приликом анализе квалитативних података предложили су Saldana (2013) и Маквин (MacQueen et al. 2008). Пре свега, на брачни статус и број деце примењено је кодирање атрибута (енг. attribute coding) (Saldana 2013, 70) како би се створила слика о породичној позадини испитаница у тренутку интервјуисања. Потом је кориштено структурно кодирање (MacQueen et al. 2008) како би се кодирао и почетно категорисао корпус, пронашли компарабилни сегменти, заједничке карактеристике, разлике и односи (Saldana 2013, 84) у транскриптима интервјуа.

На основу структурних кодова идентификованих у интервјуима, уочила сам одређене стратегије које су саговорнице користиле како би објасиле и оправдале своје поступке у погледу балансирања каријере и породице. Постоје два типа стратегија: реторичке и животне. Прва група

³ Током интервјуа разговарала сам са саговорницама из мађарске националне заједнице на њиховом и свом матерњем језику.

⁴ Испитанице рођене у Сарајеву (Босна и Херцеговина) и Загребу (Хрватска) дошле су у Нови Сад да живе током ратова 1990-их година.

стратегија односи се на веровања и жеље испитаница када се ради о постизању равнотеже између професионалног и породичног живота (нпр. стратегија једнаке важности каријере и породице), док су другу групу стратегија уистину користиле испитанице током својих каријера како би успоставиле поменути баланс (нпр. стратегија одложеног материнства).

Интерсекционалност (Crenshaw 1991) је кориштена као теоријско и методолошко средство приликом анализе односа рода и етничитета, а из тог односа произилазе нове друштвене неједнакости (Lykke 2013). Пошто интерсекционалност тежи ка томе да од невидљивог начини видљиво (Esterberg 2001), концентришући се на интеракцију различитих категорија, као што су, у овом случају, етничитет и род, она представља савршено средство за анализу положаја припадница мањинске (мађарске) и већинске (српске) заједнице у систему високог образовања у Србији.

Резултати

Приказ резултата ће бити започет анализом квалитативног истраживања, закључака донетих на основу атрибутног кодирања, пропраћених стратегијама које су користиле испитанице, и то помоћу приказа одломака интервјуа. Због ограничене дужине текста, нису сви одговори саговорница приказани посредством одломака интервјуа. Поменуте стратегије биће анализирани посебно за испитанице које припадају мањинској односно већинској заједници, тако што приказ наратива почиње са најискуснијим испитаницама и завршава се наративима најмлађих, те ће и стратегије бити приказане на основу горе поменутог хронолошког реда. Такође, због заштите анонимности испитаница, на њихово место порекла освртнула сам се у приказу резултата помоћу категорија: рурална средина, мањи град и већи град.

Професорке – припаднице мађарске националне мањине

Квантификација резултата атрибутним кодирањем указује на то да је шест испитаница (НФР1, НФР4, НФР6, НФР8, НФР9, НФР11) било удато у тренутку интервјуисања, а две су биле у вези (НФР12, НФР13). Две професорке биле су разведене (НФР3, НФР5), једна је била удовица (НФР7), док су две (НФР2, НФР10) биле без партнера. Једна испитаница имала је троје деце (НФР8), две су имале по двоје деце (НФР3 и НФР6), а њих четири имале су једно дете (НФР1, НФР4, НФР5, НФР7). Пет професорки није имало деце у тренутку интервјуисања (НФР9, НФР10, НФР11, НФР12, НФР13). Тринаест професорки имало је укупно једанаесторо деце.

НФР1 је била најискуснија испитаница, пореклом из мањег града. На питање о бризи о деци, говорила је са поносом о свом одраслом сину који је већ имао своју породицу. Њен муж је радио и као универзитетски професор и касније као успешан предузетник, те је НФР1 морала сав посао око детета обављати сама. Она се помирила са тиме, тако што се окренула

традиционалним родним улогама које су током 70-их и 80-их година двадесетог века у Југославији, када је НФР1 заснивала породицу, представљале норму. Она свесно није желела још једно дете, те је у свом наративу користила две стратегије и то: *Стратегију једног детета* и *Стратегију ослањања на традиционалне родне улоге*. Ова анализа произилази из следећег цитата:

„Немам више деце, само једно. Нисам ни желела више, не бих могла издржати. Јер, не само да је мој син завршио своје редовно школовање, већ је учио језике, енглески, француски, немачки, играо хокеј, ишао у музичку школу, и још много тога, а ја сам била та која га је водила на све те активности (НФР1).“

Стратегију ослањања на традиционалне родне улоге је користила и НФР3, која је старија професорка, пореклом из мањег града. Била је разведена у тренутку интервјуа и њен бивши муж радио је истовремено на факултету на ком је и она била запослена. Наилазила је на потешкоће у периоду када су јој деца била мала. Бивши муж је био у бољој позицији – могао је да оде у кабинет и да ради, док је она остајала код куће. Своју дисертацију написала је током ноћи док су деца спавала. То што није била довољно присутна на факултету из породичних разлога утицало је на њену каријеру и наилазила је на критике надређених:

„Наравно да сам имала проблема [приликом проналажења равнотеже између пословног и породичног живота]. Нисам имала никога ко би ми чувао децу. Писала сам ноћу. Говорим и о магистарској и о докторској дисертацији. Магистарску тезу написала сам у кухињи јер нам је стан био мали. Докторску дисертацију нисам писала у кухињи, али сам писала углавном поподне или ноћу. Онда су деца мало порасла. Мој бивши муж био је у бољој позицији. Био је старији, цео процес започео је раније, и дошао је на факултет, у свој кабинет где је и написао докторску тезу. Али, неко је морао остати и код куће... а то сам била ја. Због тога што нисам ишла на партијске састанке, због тога што нисам била део самоуправног система у довољној мери – због тога је мој надређени написао приликом реизбора да нисам била активна и то се одразило на моју читаву каријеру (НФР3).“

Горенаведени наратив се често појављује у ENWISE извештајима, у којима се доказује како жене и даље носе двоструки терет (ENWISE извештај 2004). НФР3 није успела да достигне мушке стандарде, није присуствовала састанцима партије, те је њена каријера напредовала споро и добијала је негативне критике надређених.

Стратегију балансираног партнерства користила је НФР4, старија саговорница пореклом из већег града. Она је у граду у којем је одрасла и

студирала радила током читавог живота,⁵ те је у свом наративу нагласила да је имала много среће, с обзиром на то да су се она и њен муж међусобно подржавали у периоду када су обоје градили своје академске каријере. Део њеног наратива следи:

„Нисам имала проблема, јер сам имала много среће. Породица и каријера могу лепо да се комбинују. Мој муж завршио је студије у Новом Саду, али смо се ми упознали још током средње школе и били смо у вези дуго пре него што смо се венчали. Имао је сличне амбиције попут мене, те је уписао магистарске студије. И ја сам. Подржавали смо једно друго, уз малу поделу послова. Да објасним: ако ти сада учиш, ја ћу мало помоћи по кући и обрнуто. И проблема није било (HFP4).“

HFP4 је говорила о другачијем, привилегованијем животу у поређењу са другим женама, чији су мужеви били много слабији ослонац. На својим академским путањама међусобно су се смењивали – прво је њен муж уписао докторске студије, а потом је и она своје. Они су били на истом путу, градили суштински једну каријеру, минимализовали су неплаћен рад (пошто су имали подршку родитеља док им је једино дете било мало) и били се веома усредсређени на своје каријере. Требало би имати на уму да је HFP4 подржавала свог мужа на његовом академском путу, као и да је на том путу он увек имао предност.

Стратегију флексибилног радног времена користила је HFP5, искуснија испитаница пореклом из већег града, која је била је разведена још од када јој је кћерка била мала, о којој се њена мајка доста бринула. Поменула је да је добра страна њеног посла флексибилно радно време, као и да је могла радити од куће. Њена кћерка сећа се своје мајке као некога ко би увек када је код куће седео за својим рачунаром. HFP5 изнела је своје ставове на ову тему на следећи начин:

„Тада се моја мајка бринула о њој [мојој кћерки] док није кренула у забавиште. Кренула је у забавиште када је имала три године, а на овом радном месту добро је да се сав преостали посао сем наставе може обавити од куће – истраживања, писање радова, итд. Због тога је моја кћерка прошли пут рекла да ме памти као некога ко седи испред рачунара. Иако сам била код куће, посао се морао обавити (HFP5).“

Упркос флексибилном радном времену, постојали су задаци и рокови који се морају поштовати, те је у случају већине универзитетских професорки које су имале децу рад код куће био веома учестао. У свом наративу, HFP5 истиче да предност може бити варљива, с обзиром на то да у том случају жене морају да раде ноћу (Acker & Armenti 2004) како би надокнадиле време које проведу бринући се о деци током дана.

⁵ Грађевински факултет, Економски факултет и Учитељски факултет на мађарском наставном језику налазе се у Суботици, али припадају Универзитету у Новом Саду.

Стратегију ослањања на традиционалне родне улоге користила је и НФР6, пореклом из већег града, која је била на половини свог каријерног пута. Она у свом наративу истиче да је њен супруг био тај који је више радио, имао веома успешну и захтевну каријеру лекара, док се она више бринула о деци. Била је окренута породици и мање се фокусира на своју каријеру.⁶ Она је једина која истиче како је својом вољом улагала мање напора у своју каријеру већ се посветила породици, иако је била из града и вероватно би имала подршку својих родитеља.

О *стратегији ослањања на традиционалне родне улоге* говорила је и НФР7, која је пореклом из руралне средине, такође на средини каријерног пута у тренутку интервјуисања. У почетку би њен муж и син одлазили са њом на истраживачка и постдокторска путовања, али када јој се муж разболео, она је морала да пронађе други начин да би бринула о детету. Њени родитељи нису могли да јој помогну. У свом наративу истиче да би се често сукобљавала са мужем због учесталих путовања, али некако су успели да превазиђу сукобе:

„Када је дошло дете, постало је много теже, али је он [мој супруг] ишао са мном – ишли бисмо као породица. Оно што нисам могла приуштити себи биле су прилике за размену професора. И то сам радила, с обзиром да сам добила стипендију за једномесечну размену у Будимпешти и повела сам сина који је тада имао две и по године. Било је мало незгодно, јер нисам могла живети у Домус кући за госте,⁷ рекли су да тамо не могу довести и бебу. Не могу да кажем да се никада нисмо свађали око мојих путовања када се дете родило, и око тога што сам остављала дете њему, да га он чува (НФР7).“

НФР7 је у свом наративу горе, подробно говорила о изазовима са којима се сусрећу професорке и истраживачице које имају малу децу, а такође треба да путују како би присуствовале скуповима у иностранству. У таквој ситуацији, увек је тешко пронаћи некога да брине о деци. Наведени периоди изискују мудра преговарања и неминовно уносе тензију у њихове породице. НФР7 је говорила о потреби да жене буду економски независне, те да на тај начин буду у бољој позицији када преговарају са партнером (Fiket 2018). Преговарање женама не пада лако, јер су често у ситуацији да морају да поновно уговарају расподелу послова и доказују важност своје академске каријере како би добиле подршку партнера у одгајању деце.

Стратегија одложеног материнства везана је за наратив НФР11, младе саговорнице на почетку својих тридесетих, која је пореклом из већег

⁶ Испитаница је била асистенткиња током највећег дела своје каријере, завршила је докторат пре само неколико година и у тренутку интервјуисања била је запослена као асистенткиња. У време докторирања, деца су била одрасла, одн. били су студенти.

⁷ „Домус кућа“ за госте у Будимпешти је отворена 1999. године и угошћава превасходно спољне чланове Мађарске академије наука. Осим тога, нуди повољан смештај за академике и универзитетско особље који припадају мађарској научној заједници, а живе изван граница Мађарске. Такође је место одржавања професионалних догађаја.

града. Она је одложила своју одлуку да постане мајка зарад своје академске каријере (Blagojević 1992). Није била сигурна да ли би јој њен надређени продужио уговор ако би отишла на породилско одсуство. Приоритет јој је била каријера, а не приватан живот. На њену срећу, имала је мужа који ју је у томе неизмерно подржавао. Такође, њих двоје нису имали подршку својих родитеља у граду у којем живе. Одломак њене изјаве следи:

„Заправо... одложила сам тренутак да постанем мајка. Када сам уписала докторске студије, све је било помало нејасно.⁸ Нисмо знали како то функционише. Нисмо знали правила. Нисам се усуђивала да родим дете. Да се десило, вероватно бисмо задржали дете, али вероватно да је то била моја одлука – одлагање (HFP11).“

Како би се испунили академски циљеви одложено материнство је често у академском животу, које младе асистенткиње и професорке сматрају јединим решењем, уколико желе да се докажу у свету науке. Исту стратегију је користила и HFP12, пореклом из већег града, а на почетку своје каријере. Она је већ дуго живела у партнерској заједници, али није имала деце, иако се из њеног наратива могло назрети да је планирала да има децу.⁹ Она је сматрала да је веома тешко ускладити породицу и каријеру, али да постоји солидарност у академским круговима, када је реч о колегиницама са децом. Део њеног наратива следи:

„Још увек немам породицу у том смислу да нисам удата и немам децу. Не знам, мислим да би било баш тешко. Примећујем да има колегиница које су успешне у свом послу. Мислим да се у последњих неколико година родила солидарност међу колегама, да се помаже онима који имају малу децу (HFP12).“

HFP12 била је прва професорка која је поменула солидарност у академској заједници. Ово је реткост, с обзиром на то да неолиберализам у академској сфери није наклоњен солидарности (Žarkov 2015, 270). Требало би имати на уму да она није имала деце, те није из прве руке искусила солидарност међу колегама.

Стратегију одложеног материнства користила је и најмлађа професорка мађарске националности, HFP13, пореклом из већег града, која је била веома штура у свом одговору на ову тему, као да јој је питање стварало неку врсту нелагодности. Рекла је да ће каријера и породица бити подједнако важни за њу, те је то изразила са две кратке реченице:

„Трудим се да балансирам. Обе ствари су ми важне (HFP13).“

Она је завршила докторске студије пре него што је засновала породицу. Докторске студије и материнство неспојиво је за већину

⁸ Припадала је првој генерацији болоњског система студирања где је, уместо „старог“ доктората, уведен нови систем докторских студија.

⁹ У тренутку интервјуа, HFP12 је била пред одбраном доктората.

испитаница. Универзитет се не мења у овом погледу, иако постоје многе студије и радови на тему балансирања пословног и приватног живота.

Професорке српске (већинске) националности

У погледу испитаница српске националности, пет испитаница (SFP2, SFP3, SFP4, SFP5 и SFP6) су биле удате и имале су децу. Једна је била удовица (SFP1), а једна није била у партнерској вези (SFP7). Њихов брачни статус и број деце били су у фази развоја током интервјуисања. Две најiskusније саговорнице имале су двоје (SFP1) и троје (SFP2) деце. SFP6 је била млада академска радница, на почетку тридесетих, очекивала је своју прву бебу у тренутку интервјуисања и планирала је да има још деце. Четири испитанице (SFP3, SFP4, SFP5 и SFP6) имале су по једно дете. Укупно је седам испитаница имало деветоро деце у тренутку спровођења интервјуа.

Стратегију флексибилног радног времена користила је искуснија професорка SFP1, пореклом из већег града. Она је говорила о томе како је самохрана мајка која је сама подигла своје синове. Понекад јој је веома тешко падало када би посао ставила испред својих мајчинских дужности.

„Ето са 34 године сам постала самохрана мајка. То је сада узраст мог старијег сина. Моја свекрва ми је много помагала, поготово са млађим сином.... Сећам се, деведесетих смо морали да идемо негде на мерење у Обреновац, није било бензина, а колеге су га некако набавиле. А мој старији син је добио напад слепог црева. Ја му кажем да му не могу ништа помоћи, морам на пут. А онда га је млађи брат чувао, велики лежи, мали га чува, ја у Обреновцу. Неке ствари не могу да се одлажу, то важи и за предавања на факултету (SFP1).“

SFP1 користила је *стратегију флексибилног радног времена*, када је рекла да је, осим наставе, скоро све могла сама временски организовати. SFP1 је помишљала на то да се повуче, тј. да одустане од каријере, након смрти свог супруга, али ју је охрабрила једна искуснија професорка која јој је рекла да мора наставити да ради зарад својих синова, јер ће они имати више користи од мајке која ради, него од мајке која је домаћица. Она је сада веома захвална на подршци коју је добила од старије колегинице, што би се такође могло сматрати обликом солидарности (Regnö 2017).

SFP2, испитаница која је била на средини своје каријере, користила је *стратегију подједнаке важности*. Она је пореклом из већег града, из веома образоване породице. Имала је троје деце и у свом наративу је истакла да никада није морала да бира између каријере и породице. Увек је желела оба. На срећу, имала је помоћ својих родитеља, као и родитеља свог мужа који су чували децу када је била одсутна. Њен посао захтевао је много путовања, што би јој веома тешко пало да није имала помоћ породице. Када је остала трудна са трећим дететом, речено јој је да предмет који је осмислила и увела можда више неће бити њен када се врати са породилског одсуства. Била је веома

љута и свима је поручила да то није добар начин да се опходи са неким ко се бори против беле куге¹⁰. О овом искуству говорила је следећим речима:

„Никада нисам имала ту дилему увек сам желела и једно и друго, живот ме није довео у ситуацију да морам да бирам. Никада ми нико није рекао да, ако останеш у другом стању, имаћеш проблема на послу. А и да ми је рекао, баш би ме било брига, ја бих направила велику фрку. У ствари рекли су ми, када мало боље размислим, када сам остала у другом стању, тада сам већ била професор односно била сам доцент. Са трећим дететом сам остала у другом стању, и онда је био неки предмет који сам ја развила... Онда су ми рекли на катедри, па добро Ви сад идете на породилско а кад се вратите видећемо за тај предмет, то је предмет који припада нашој катедри, па ћемо видети ко ће га држати. Тада сам се ја јако наљутила, ја сам иначе... кажем све што мислим, онда сам рекла да је то недопустиво и да они хоће белу кугу и како они то мисле, и тако даље... и тај предмет је мене чекао кад сам се вратила (SFP2).“

Започела је реченицом у којој наводи да је целог живота знала да подједнако жели и каријеру и породицу. Рекла је да жене желе да имају све – и успешну каријеру и функционалну породицу, што је заиста омогућено само најпривилегованијим женама које могу да се ослоне на своје социјално порекло (Bolčić 2012). Такође, неопходно је додати да је и њен супруг радио на истом факултету и да су се они развијали на плану каријере у исто време. Насупрот HFP4 и њеном супругу који су се међусобно подржавали током грађења својих академских каријера, SFP2 није говорила о томе како је њен супруг био подстицајан партнер у смислу одгоја деце, већ само као колега на факултету.

Стратегију једног детета је користила SFP3, пореклом из руралног насеља, која је била на почетку своје каријере. Њена породица није имала подршку са стране, односно подршку родитеља. Она је као апсолутни приоритет поставила наставу на факултету, а све остале обавезе обављала је током ноћи. Писање током ноћи враћа нас на истраживање које су спровеле Акер и Арменти (2004, 14), где се наводи да је „примарни приступ, који користе изгледа све жене, радити више и дуже – до дубоко у ноћ“. Тако што раде више и што раде ноћу, универзитетске професорке покушавају да надоместе недостатак радних сати које проведу бринући се о деци и обављајући друге врсте кућних послова.

Такође је поменула како су имали среће, јер је посао њеног супруга омогућавао да дете одгајају без ичије помоћи. Ова срећна околност може се сматрати привилегијом – била је привилегована флексибилним радним временом свог мужа, па се могла користити и *стратегијом подстицајног партнера*. Део њеног наратива следи:

¹⁰ „Бела куга“ је колоквијални назив за негативни природни прираштај, одн. када је стопа морталитета у некој држави виша од стопе наталитета.

„Што се тиче обавеза мимо наставе, онај научни део, писање радова, пројекти, што се не рачуна у радно време, а одузимају највећи део времена и енергије, то је већ мало мало теже. Користим слободно док ми је она у вртићу и када могу да ускочим, често остаје само ноћ. [Остала сам на једном детету] не због каријере, мада је пресудно и то, јер кажем нас двоје смо сами и никада нисмо имали неку помоћ. То је негде разлог да смо се договорили да смо нас троје породица и да не желимо више деце. Јесте разлог и посао и обавезе и његове и моје, јер обоје имамо пуно обавеза мимо тог редовног радног времена (SFP3).“

SFP4, испитаница из мањег града на почетку каријере, била је веома директна када је у питању њена каријера, којој је била заиста посвећена. Користила је *стратегију једног детета*, тиме смањујући број година интензивне бриге о деци и о томе је донела одлуку веома свесно. На тај начин могла је ставити већи акценат на каријеру, док јој је дете одрастало. У свом наративу истиче да би некад њен супруг поподне одвео сина у шетњу како би она могла да ради од куће. То је за њу била веома тешка одлука, јер је имала велику жељу да време проводи са својом породицом. Осећала је да је њен посао био толико захтеван да је морала да ради кад год и где год може.

Стратегију флексибилног радног времена је користила и SFP5, која је била такође на почетку своје каријере. Пореклом из бивше Југославије, живела је у већем граду, а радила је на Универзитету у Београду. Говорила је како јој је било веома тешко да пронађе равнотежу између посла и породице. Због посла морала је свакодневно да путује. Била је одсутна две године, док је била трудна и на породилском одсуству. Када се вратила на посао, морала се прилагодити новонасталим условима, јер предмети које је раније предавала више нису били њени. Рекла је да посао на факултету има својих предности, иако има и мана. Могла је остати дан-два са дететом када је било болесно због флексибилног радног времена, али је количина посла коју је потом морала обавити у наредним данима била превелика. Ипак, главни проблем било је путовање и то је утицало највише на њен приватни живот, јер је некада била одсутна током целог дана, те није имала времена за свог сина.¹¹

Дискусија

Анализа стратегија указује на то да су *стратегију ослањања на традиционалне родне улоге*, као и *стратегију одложеног материнства* користиле само припаднице мањинских заједница.¹² Ове испитанице су се повиновале патријархалној структури као нечему судбински предодређеном, не преиспитујући њену исправност. Поштовале су родна правила код куће и покушале да постигну што је више било могуће на каријерном плану.

¹¹ SFP5 је након спроведеног интервјуа напустила посао на Универзитету у Београду и ради ван академске сфере у Новом Саду.

¹² Разлог томе може бити и последица релативно малог узорка већинске групе.

Ослањале су се и на *стратегију одложеног материнства*, јер им је било јасно да ће, када постану мајке, њихове каријере неизбежно трпети, јер нису добијале довољно подршке од стране партнера и породице, који су претежно живели у руралним срединама. Две стратегије – *стратегију једног детета и флексибилног радног времена* – користиле су испитанице из обе етничке групе. Важно је напоменути да у академском контексту радни стрес не престаје с престанком радног времена. Испитанице су говориле о томе како се стратегија флексибилног радног времена често допуњује радом ноћу – оно што нису постизале да ураде током дана, радиле су ноћу, жртвујући притом своје слободно време. Притисак који са собом носе академска постигнућа у академском свету, чини ову ситуацију неизбежном (Perista & Perista 2014, 29).

Многе испитанице су своје каријерне одлуке потпомагале *стратегијом једног детета*. Из ових наратива, може се закључити да женско академско особље сматра да је готово немогуће успешно балансирати између породичног живота и каријере. Ипак, било је неколико изузетака, пошто су две професорке имале по троје деце (једна мањинске, а друга већинске припадности). Оне су се ослањале на *стратегију једнаке важности*, што је значило да су родитељи или родитељи њихових партнера играли значајну улогу у обављању неплаћених кућних послова и бриге о деци, те да су њихово социјално порекло и животне околности допринеле томе да у балансирању између каријере и породице могу да изаберу и једно и друго. Горепоменуто стратегије често су се преплитале са *стратегијом балансираног партнерства*, коју су користиле жене како би објасниле да се налазе у, на неки начин, повлашћеној позицији у односу на друге, због различитих фактора у њиховом микроокружењу. Оне су ове факторе – попут подстицајног партнера или породице – приписивале срећним околностима.

Важно је напоменути да се чини да двоструке академске породице постижу бољу равнотежу између породице и каријере, што је омогућено и захваљујући родитељима брачног пара. Сличне каријере, потребе, као и притисци и захтеви (нпр. за постизањем високих академских резултата) кроз које обоје пролазе, омогућавају и веће разумевање и подршку од стране партнера. Још једна уобичајена тенденција је да се самохране мајке у обе етничке групе ослањају на *стратегију флексибилног радног времена*, која им, у већини случајева, омогућује да се брину о својој деци када је то њима потребно, док академске обавезе испуњавају обично ван радног времена или за време које је предвиђено за одмор.

Закључак

Анализа наратива показала је да жене желе да се баве проблемом балансирања између породице и каријере на микронивоу, у кругу сопствене породице, на сопствени начин, тихо и неприметно (Leonard & Malina 1994, 30). У раду су на основу анализе наратива уведене стратегије (Bagilhole 1994) које испитанице користе како би надоместиле или употпуниле све структурне празнине које постоје у академској заједници и које их обавезују да раде

уместо других (обично својих партнера или родитеља). Може се закључити да стратегије попут *ослањања на традиционалне родне улоге, једног детета, одложеног материнства и флексибилног радног времена* не одбацују директно културолошки прописане родне улоге, већ их користе како би управљале својим каријерама, без преиспитивања организационе структуре, те се све стратегије могу сматрати патријархалном погодбом (Kandiyoti 1988).

Као што показује интерсекционална анализа, разлике на основу националности постоје у понеким стратегијама. Најистакнутије разлике су уочене у употреби стратегије *ослањања на родне улоге* које су користиле жене мањинске припадности. Оне су можда у већој мери повиноване патријархалним вредностима и култури у својој жељи да успеју по сваку цену, јер како то Балон и др. тумаче, високо образовање, изграђивање каријере у академској заједници за припаднике/це мањинских заједница може бити велики корак напред (Ballón et al. 2006). Постојала је и значајна разлика у броју деце испитаница. Испитанице већинског порекла имале су више деце од оних мањинског – тринаест професорки мађарске националности имало је једанаесторо деце, док је седам професорки српске националности имало деветоро. Овај податак указује на чињеницу да жене мањинске националности постижу баланс тако што рађају мање деце (Dubois-Shaik & Fusulier 2017, 100).

Најпроминентније разлике уочене су у погледу социјалног порекла и животних околности. Оне испитанице које су пореклом из већих градова и које су у тим градовима биле запослене, могле су рачунати на испомоћ од стране своје породице (или породице својих партнера). Ту могућност испитанице које су дошле из других места у Војводини или региона немају, или нису имале док су им деца била мала. Испитанице су користиле превасходно привилегију својих животних околности тако што су се могле ослонити на неплаћену бригу коју пружају остали чланови њихове породице.

Анализа је такође показала да жене не преиспитују организацијску структуру на којој је заснована академска заједница, те да на тај начин оне прећутно подржавају репродукцију различитих ступњева организацијске хијерархије (Asker 2006). Солидарност и подршка међу колегама поменута је од стране само две испитанице, што значи да су научнице отуђене у неолибералном високообразованом систему (Žarkov 2015), док се сарадња и инклузивне феминистичке праксе, колегијалност и солидарност међу факултетским департманима тешко постижу (Regnö 2017, 171). Женско наставно особље покушава да терет обавеза смањи кроз привилегије које ужива ван институције или пак ускраћује себи личне потребе и жеље, укључујући и већи број деце. У наративима испитаница чита је велика посвећеност науци и каријери (Sakaluk, Breitzkreuz & Kushner 2019), јер су оне настојале да реше истински тешке задатке академског живота, у коме је константно присутан притисак у погледу објављивања радова, рокова који се морају поштовати, истраживања која се морају спровести. Такође, ту су и породичне обавезе и, наравно, неплаћени и невидљиви кућни послови који се

и даље сматрају више женским него равноправним пословима (Perista & Perista 2014, 31).

Рад потврђује резултате претходних истраживања која указују на потешкоће жена при балансирању породичног и пословног живота. Кроз призму интерсекционалне анализе, закључује се да постоје разлике између етничког и социјалног порекла испитаница, које су од значаја за њихово професионално и животно искуство и балансирање између каријере и породичног живота.

У раду је етничка припадност партнера испитаница изостављена, јер би у супротном анализа била превише сложена. Важно је пак напоменути да у Војводини постоји значајан број мешовитих бракова, стога културолошке разлике међу партнерима могу утицати на то како жене успостављају равнотежу између породице и каријере.

Резултати истраживања могу чинити основу за израду стратегије о родној равноправности у српској академској заједници, унапређење организација које би биле наклонене породици, као и значајан допринос смањењу сукобљености каријере и породице, што би могло створити ефикаснији и инклузивнији високообразовани систем.

Литература

- Acker, Joan. 2006. "Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations." *Gender & Society* 20 (4): 441–464.
- Acker, Sandra & Carmen Armenti. 2004. "Sleepless in Academia." *Gender and Education* 16 (1): 3–24.
- Anthias, Floya & Nira Yuval-Davis. 1983. "Contextualizing Feminism – Gender, Ethnic and Class divisions." *Feminist Review* 15 (1): 62–75.
- Bagilhole, Barbara. 1994. "Being Different is a Very Difficult Row to Hoe: Survival Strategies of Women Academics." In *Changing the Subject: Women in Higher Education*, eds. Sue Davies, Cathy Lubelska & Jocey Quinn, 15–28. London: Taylor & Francis.
- Ballón, Estela Godinez, Christina Chavez, Terri Gomez & Sandra Mizumoto Posey. 2006. "Are You Oppressed if You don't Think You are? Defining and Defending Prosperity Among Working-Class Students in a Public University." *Women's Studies* 35 (6): 595–604.
- Benschop, Yvonne & Margo Brouns. 2003. "Crumbling Ivory Towers: Academic Organizing and its Gender Effects". *Gender, Work and Organization* 10 (2): 194–212.
- Bianchi, Suzanne, Liana C. Sayer, Melissa A. Milkie & John P. Robinson. 2012. "Housework: Who Did, Does or Will Do It, and How Much Does It Matter?" *Social Forces* 91 (1): 55–63.

- Blagojević, Marina. 1992. *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge Production at the Semiperiphery*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2015. *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Bolčić, Silvano. 2002. „Post-socijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi.“ U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, prir. Silvano Bolčić & Anđelka Milić, 49–65. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bourdieu, Pierre. 1986. “The Forms of Capital.” In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John G. Richardson, 241–258. New York: Greenwood Press.
- Brah, Avtar & Ann Phoenix. 2004. “Ain’t I A Woman? Revisiting Intersectionality.” *Journal of International Women’s Studies* 5 (3): 75–86.
- Carastathis, Anna. 2014. “The Concept of Intersectionality in Feminist Theory.” *Philosophy Compass* 9 (5): 304–314.
- Cohen, Philip. 1988. “The Perversions of Inheritance: Studies in the Making of Multi-Racist Britain.” In *Multi-Racist Britain*, eds. Phillip Cohen & Harvart S. Bains, 9–118. London: Palgrave Macmillan.
- Côté, Stéphane. 2011. “How Social Class Shapes Thoughts and Actions in Organizations.” *Research in Organizational Behavior* 31: 43–71.
- Cotteril, Pamela & Gayle Letherby. 2005. “Women in Higher Education: Issues and Challenges.” *Women’s Studies International Forum* 28: 109–113.
- Crenshaw, Kimberle. 1991. “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color.” *Stanford Law Review* 43 (2): 1241–1299.
- Cvetković, Jasna. 1982. „Sukob zaposlene žene.“ *Sociološki pregled* 16 (4): 3–20.
- Davila, Erica. R. & Ann M. Aviles. 2018. “Afro-Puerto Rican Primas: Identity, Pedagogy, and Solidarity.” In *Feminism and Intersectionality in Academia*, eds. Stephanie Anne Shelton, Jill Ewig Flynn & Tanetha Jamay Grosland, 117–130. Cham: Palgrave Macmillan,.
- Davis, Kathy. 2014. “Intersectionality as a Critical Methodology.” In *Writing Academic Texts Differently: Intersectional Feminist Methodologies and the Playful Art of Writing*, ed. Nina Lykke, 17–29. New York: Routledge.
- Dickson, Martina. 2019. “Academic Motherhood in the United Arab Emirates.” *Gender, Place & Culture* 26 (5): 1–21.

- Dubois-Shaik, Farah & Bernard Fusulier. 2017. "Understanding Gender Inequality and the Role of the Work/Family Interface in Contemporary Academia: An Introduction." *European Educational Research Journal* 16 (2–3): 99–105.
- Esterberg, Kristin G. 2011. *Qualitative Methods in Social Research*. Brantford, Ont.: W. Ross MacDonald School Resource Services Library.
- European Commission. 2004. *Waste of Talents: Turning Private Struggles into a Public Issue. Women and Science in the ENWISE Countries*. https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/enwise-report_en.pdf (pristupljeno 10. 03. 2020).
- Evertsson, Marie & Magnus Nermo. 2004. "Dependence Within Families and the Division of Labor: Comparing Sweden and the United States." *Journal of Marriage and Family* 66 (5): 1272–1286.
- Fairweather, James. 2002. "The Mythologies of Faculty Productivity: Implications for Institutional Policy and Decision Making." *The Journal of Higher Education* 73 (1): 26–48.
- Fiket, Irena. 2018. „(I dalje) dupli teret na leđima (akademskih) radnica?“. U *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*, priredila Jelena Čeriman, Irena Fiket & Krisztina Rácz, 25–44. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Forster, Nick. 2001. "Case Study of Women Academics' Views on Equal Opportunities, Career Prospects and Work-Family Conflicts in a UK University." *Career Development International* 6 (1): 28–38. DOI:10.1108/13620430110381016.
- Franken, Martha. 2009. *Teaching Intersectionality: Putting Gender at the Centre*. Stockholm: Centre for Gender Studies, Stockholm University.
- Gachago Daniela. 2018. "Lessons on Humility: White Women's Racial Allyship in Academia." In *Feminism and Intersectionality in Academia*, eds. Stephaie Anne Shelton, Jill Ewing Flynn & Tanetha Jamay Grosland, 131–144. P Cham: Palgrave Macmillan.
- Huopalainen, Astrid S. & Suvi T. Satama. 2001. "Mothers and Researchers in the Making: Negotiating 'New' motherhood within the 'New' academia." *Human Relations* 72 (1): 98–121.
- Jašarević, Senad. 2012. „Fleksibilizacija rada – rešenje ili zabluda?“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 46 (4): 173–192.
- Jenkins, Katharine. 2014. "That's not Philosophy": Feminism, Academia and the Double Bind." *Journal of Gender Studies* 23 (3): 262–274.
- Jirón-King, Shimmerlee. 2005. *La estudiante caminante: My Motherwork is Here, My Otherwork is There. Parenting and Professing: Balancing Family Work with an Academic Career*. Nashville: Vanderbilt University Press.

- Kandiyoti, Deniz. 1988. "Bargaining with Patriarchy." *Gender and Society* 2 (3): 274–290.
- Kóczé, Angela & Raluca Maria Popa. 2009. *Missing Intersectionality: Race/Ethnicity, Gender, and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe*. Center for Policy Studies Working Papers.
- Krstić Marković, Suzana & Lela Milošević Radulović. 2015. „Socijalno poreklo i obrazovne orijentacije studentske omladine.“ *Sociološki Pregled* 49 (4): 469–512.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2016. „Az interszekcionalitás vajdasági vonatkozásai.“ *Létünk* 46 (4): 73–87.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2018. „Visoke akademske pozicije u Srbiji: mogućnosti za pripadnice nacionalnih zajednica?“ *Sociologija* 60 (1): 330–346.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2019a. "Status of Women from National Minorities in the Serbian Higher Education System – Focus on Women from the Hungarian National Minority." Doktorska disertacija, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja – ACIMSI Univerziteta u Novom Sadu.
- Lendák-Kabók, Karolina. 2019b. „Etnicitet i rod: (ne)vidljive predrasude u akademskoj zajednici u Srbiji.“ U *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi*, prired. Dragica Vujadinović & Zorana Antonijević, 173–185. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Leonard, Pauline & Danusia Malina. 1994. "Caught Between Two Worlds: Mothers as Academics." U *Changing the Subject: Women in Higher Education*, eds. Sue Davies, Cathy Lubelska & Jocey Quinn, 29–41. London: Taylor and Francis.
- Lykke, Nina. 2013. *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. New York: Routledge.
- MacQueen, Kathleen M., Eleanor McLellan, Kelly Kay & Bobby Milstein. 1998. "Codebook Development for Team-based Qualitative Analysis." *Cam Journal* 10 (2): 31–36.
- Murray, Rowena. 2013. "‘It’s not a Hobby’: Reconceptualizing the Place of Writing in Academic Work." *Higher Education* 66 (1): 79–91.
- O’Brien, Katherine R & Karen K. Hapgood. 2012. "The Academic Jungle: Ecosystem Modelling Reveals Why Women are Driven Out of Research." *Oikos* 121 (7): 999–1004.
- Perista, Heloísa & Pedro Perista. 2014. *Mapping the Population, Careers, Mobilities and Impacts of Advanced Degree Graduates in the Social Sciences and Humanities (POCARIM). Policy Report, 12: The Impact of Partnering, Parenting and other Caring Responsibilities on SSH Work and Careers*. CESIS and the University of Salford.

https://www.salford.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0020/532640/PR12_caring_november-HP-PP.pdf (pristupljeno 10. 03. 2020).

- Ponterotto, Joseph G. 1990. "Racial/Ethnic Minority and Women Students in Higher Education: A Status Report." *New Directions for Student Services* 52: 45–59.
- Reay, Diane, Jacqueline Davies, Miriam David & Stephen J. Ball. 2001. "Choices of Degree or Degrees of Choice? Class, 'Race' and the Higher Education Choice Process." *Sociology* 35 (4): 855–874.
- Regnő, Klara. 2017. "Challenges to Feminist Solidarity in the Era of New Public Management." U *Being an Early Career Feminist Academic*, eds. Rachel Thwaites & Amy Pressland, 169–194. Palgrave Studies in Gender and Education. London: Palgrave Macmillan.
- Rhoads, Stephen E. & Christopher H. Rhoads. 2012. "Gender Roles and Infant/Toddler Care: Male and Female Professors on the Tenure Track." *Journal of Social, Evolutionary and Cultural Psychology* 6 (1): 13–31.
- Sakaluk, Laurel, Rhonda Breitzkreuz & Kaysi Eastlick Kushner. 2019. "It All Comes Out in the Wash: Family Policy, Ideology and the Pathway to Contemporary Mothering." *Journal of Family Studies*. DOI: 10.1080/13229400.2019.1705875
- Saldana, Johnny. 2013. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: Sage publications.
- Sallee, Margaret, Kelly Ward & Lisa Wolf-Wendel. 2016. "Can Anyone Have it All? Gendered Views on Parenting and Academic Careers." *Innovative Higher Education* 41 (3): 187–202.
- Stevanović, Lada. 2019. „Rod i red. Rodni režimi u kulturi – kroz istoriju i danas.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 67 (2): 223–230.
- Ward, Kelly & Lisa Wolf-Wendel. 2012. *Academic Motherhood: How Faculty Manage Work and Family*. London: Rutgers.
- Žarkov, Dubravka. 2015. "On Intellectual Labour and Neoliberalism in Academia – Or, in Praise of Reviewers." *European Journal of Women's Studies* 22 (3): 269–273.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Ана Коларић

Филолошки факултет, Универзитет у Београду
ana.kolaric16@gmail.com

Женска и феминистичка периодика у настави књижевности: теорија и пракса

Женска и феминистичка периодика представља извор за истраживање женске и родне историје, женског односно феминистичког покрета, потом женског стваралаштва, као и различитих родних идентитета који су описани али и конструисани на страницама часописа. Истраживање женске и феминистичке периодике омогућава да се одређени историјски – књижевни – периоди сагледају из другог угла у односу на то како су приказани у доминантним историјама културе и књижевности. У овом раду се предлаже увођење женске и феминистичке периодике у наставу књижевности у оквиру додипломских и последипломских академских студија. Настава књижевности представља огледни пример. Многи часописи општег типа – посебно с краја 19. и почетка 20. века – отварају простор научним радницама и радницама у пољу друштвених наука и хуманистике да их користе у настави у оквиру сопствених дисциплина, будући да су у њима излазили текстови који су се бавили друштвом у најширем смислу. У раду се дају конкретни примери употребе периодике у настави књижевности како у свету тако и код нас.

Кључне речи: настава књижевности, студије периодике, Modernist Journals Project, женски и феминистички часописи, феминистичка педагогија

Women's and Feminist Periodical Press in Literary Studies' Classroom: Theory and Practice

Women's and feminist periodical press represents a fruitful resource for researchers who explore women's and gender history, history of women's and feminist movement(s), women's writing, and various gender identities which were – and still are – both described and constructed in the periodicals. Women's and feminist periodical press enables researchers to understand certain historical – and literary – periods from different perspectives from those which dominate in the mainstream histories of culture and literature. In this article, the author argues that women's and feminist periodical press should be introduced into the literary studies' curriculum, especially within the MA and PhD programs. However, literary studies should be seen as one of the many disciplines and areas which might do the same. Periodical press in general, and women's and feminist journals in particular, present valuable sources for the researchers and scholars in the social sciences and humanities, because most of the periodicals (journals, weekly reviews, daily news...), in the past and present as well, publish articles which deal with a society and its problems. This

article focuses on the concrete examples of using periodical press both in researching and teaching literature, globally and locally.

Key words: teaching literature, periodical press studies, Modernist Journals Project, women's and feminist journals, feminist pedagogy

Постоје две доминантне фазе у проучавању књижевности из перспективе феминистичке критике. У првој фази фокус је био на уочавању и анализи стереотипа и сексизама у грађењу женских ликова у делима аутора мушког пола који су у то време били доминантни у књижевном канону. За такву критику карактеристичан је став да је књижевност увек „политична“, односно, да специфичне политике рода утичу на институционализацију одређене књижевности, као и на рецепцију књижевних дела. Другу фазу у феминистичком приступу књижевности представљала су истраживања женског стваралаштва. Док је прву фазу обележило ишчитавање постојећег канона из феминистичке перспективе, као и бављење фигуром читатељке, у другој фази превладава занимање за књижевнице, женску традицију и историју женске књижевности, односно гинокритика (Howe 1976; Dojčinović-Nešić 1993).¹

Упоредо са преиспитивањем канона и књижевне вредности, као и указивањем на женско стваралаштво и нове начине тумачења, постављала су се питања у вези са производњом и преносом знања у учионици. Ваља се подсетити идеја прогресивних и радикалних наставника из '60-их и '70-их година 20. века, пре свега у Америци и Британији, које су утицале на формулисање принципа феминистичке педагогије. Превасходно мислим на преводе утицајних књига бразилског едукатора Паула Фреиреа (Freire 2018), али и на текстове других педагога који су заговарали идеју социјалне правде, као и родну и расну једнакост у настави (в. часопис *Radical Teacher*).² Из угла наставе књижевности, у обзир треба узети радове које су о педагогији писале феминистичке критичарке и професорке књижевности, попут Илејн Шоуволтер (Showalter 2003), Адријен Рич (Rich 2003), Флоренс Хау (Howe 1976), Сузан Стенфорд Фридман (Stanford Friedman 1985), Керолин Хејлбурн (Heilburn 1990), Нине Бајм (Baum 1990), као и предавачице и педагошкиње које пишу (и) данас (на пример, Spangler Gerald, McEvoy, Whitfield 2004; Goodspeed-Chadwick 2012).³ У различитим историјским тренуцима, наведене ауторке су доследно истицале везу између садржаја и предавачке праксе:

¹ Кључни текстови англоамеричке феминистичке критике преведени су на српски језик и објављени у оквиру три темата, који су изашли у периоду од скоро десет година: *Ženske studije* (br. 5/6, 1996), *Genero* (br. 1, 2002, br. 6/7, 2005). Сва три темата приредила је Биљана Дојчиновић.

² Часопис је делом доступан на интернет адреси:
<https://radicalteacher.library.pitt.edu/ojs/radicalteacher>

³ Већина текстова објављена је у часописима *Feminist Teacher*:
<https://www.press.uillinois.edu/journals/ft.html> и *Radical Teacher* (в. фусноту 2).

феминисткиње нуде другачији садржај и знања у оквиру својих дисциплина (у овом случају, то су студије књижевности), и то чине на другачији начин. Другим речима, ако феминистичке критичарке сматрају да су (високо)школски канон и њиме условљено знање доминантно маскулини, па зато тврде да је неопходно преиспитати идеју канона и књижевне вредности, онда из тога следи још један извод: треба размотрити процес „преношења“ знања у учионици, идеју о ауторитету наставнице/наставника, те везу између знања и стварног живота, односно учионице и друштва.

Флоренс Хау, оснивачица чувене издавачке куће Feminist Press, пише 1976. године о увођењу женске књижевности и феминистичке перспективе у курикулум. Она поставља следећа питања: Да ли ће и на који начин феминистичка књижевна критика утицати на животе љака и студената који читају књижевност? Будући да таква критика представља изазов традиционалној учионици, на који начин би она могла да утиче на наставу књижевности? Да ли феминистичка критика може имати суштинског утицаја на промену књижевног канона? Напослетку, да ли феминистичка критика може да измени уобичајено схватање историје књижевности (Howe 1976, 4)? Сматрам да су наведена питања још увек релевантна. Ако се покуша да се на њих озбиљно одговори, то утиче на састављање силабуса и употребу одређених предавачких пракси у учионици.

Увођење периодике у наставу књижевности, с нагласком на женске и феминистичке часописе, било је директна последица мојих научноистраживачких интересовања у пољу феминистичке критике, студија периодике и англоамеричког модернизма, као и моје привржености феминистичкој педагогији.⁴ Женска и феминистичка периодика истовремено представља историјски документ (*опис* једног времена) и критички/теоријски исказ (*тумачење* једног времена). Она је сведочанство о континуитету – као и дисконтинуитету – феминистичке мисли. Довољно је навести два примера. Много пре институционализације феминистичке критике шездесетих година 20. века и настанка класичних феминистичких текстова у њене две доминантне фазе, млада Ребека Вест пише књижевну критику за први експлицитно феминистички часопис на енглеском језику *The Freewoman* (1911–1912) и усредсређује се на две теме: како су представљени женски ликови, и то махом у књижевности коју су писали мушкарци, те какву књижевност пишу жене (Kolarić 2014; Kolaric 2017). Катарина Богдановић, прва уредница међуратног феминистичког часописа *Женски покрет*, пише већ двадесетих година 20. века о слободарском образовању из феминистичке и анархистичке перспективе (Vujošević 2018; Vujošević 2019).

Када имате искуства у истраживању часописа, врло брзо постанете свесни да увођење било које врсте периодике у наставу књижевности захтева темељно теоријско и методолошко промишљање, пошто се ради о специфичној грађи која има сопствене законитости. Тек када се узму у обзир

⁴ О феминистичкој педагогији и студијама књижевности види: Kolaric 2018 и Kolaric 2019.

основни начелни проблеми и понуде ваљани одговори на њих, може се говорити о истраживању конкретно женске и феминистичке периодике у учионици. У првом делу текста приказашу постојећа теоријска и методолошка разматрања о употреби периодике у настави књижевности. Ослонићу се на одељак „Настава и истраживање“ (Teaching and Research) у оквиру дигиталне архиве модернистичких часописа “The Modernist Journals Project”.⁵ Смернице понуђене у оквиру тог одељка резултат су научноистраживачког и предавачког рада сарадница и сарадника овог пројекта, углавном професора књижевности и аутора научних радова и монографија у области студија периодике. Фокус ће бити на предностима дигиталне архиве часописа као истраживачког извора за наставнике и студенте, изазовима на које они наилазе у истраживању, те упуствима за читање часописа. Сличну структуру имаће и други део текста. У њему ћу објаснити зашто женска и феминистичка периодика представља важан извор за наставнике и студенте, потом указати на неке могуће изазове у истраживању такве грађе, те напослетку описати конкретне силабусе предмета који се том грађом баве у оквиру додипломских и последипломских студија на Филолошком факултету Универзитета у Београду.⁶

Дигитализовани модернистички часописи у настави и истраживању

“The Modernist Journals Project” (даље у тексту: МЈП) започет је 1995. године на Универзитету Браун, а од 2003. у његовој реализацији учествује и Универзитет Талса.⁷ Овај пројекат представља пример успешне дигитализације часописа, као и креирања дигиталног научног и истраживачког окружења. Пројекат је идејно осмислио и у периоду 1995–2012. године водио Роберт Скоулс. Руководиоци и сарадници пројекта о модернистичким часописима долазе из области студија књижевности, студија периодике и студија медија, као и дигиталне хуманистике. Пројекат обухвата часописе који су излазили на енглеском језику у периоду 1890–1922. године. Разлози да се 1922. изабере за завршну граничну годину били су двојаки: та година се сматра врхунцем модернистичке књижевности који су обележили изласци Џојсовог *Уликса*, *Путе земље* Т. С. Елиота, те *Јаковљеве собе* Вирџиније Вулф; после 1923. године компликује се ситуација са ауторским правима. Релевантност и допринос овог пројекта исказани су речитим слоганом да је „модернизам настао у часописима“.⁸ У историјату пројекта истиче се да је првих година рада у фокусу била искључиво дигитализација

⁵ The Modernist Journals Project: <https://modjournal.org/>

⁶ Разматраћу искључиво оне предмете који се баве периодиком из угла феминистичке теорије и критике.

⁷ Сви подаци су преузети са интернет странице <https://modjournal.org/about/>.

⁸ О почецима модернизма у часописима види Scholes & Wulfman 2010.

часописа и пропратног материјала (Dojčinović & Kolarić 2017, 200–208). Тек касније развијани су алати за употребу тог материјала.

Један одељак у оквиру ове дигиталне архиве бави се искључиво наставом и истраживањем.⁹ Будући да је МЈР база дигитализованих модернистичких часописа, она обухвата часописе из одређеног историјског периода у одређеном виду. Из тога следи извод да се смернице за употребу периодике у настави, које се налазе на овој платформи, односе на одређени период (модернизам) и одређени вид часописа (дигитализована периодика). Упркос томе, верујем да се већина проблема наведених у одељку „Настава и истраживање“, попут конкретних изазова на које наилазе студенти у истраживању часописа, те предлога за њихово превазилажење, могу уопштити и применити на неки други историјски период, па чак и на часопис у штампаном облику. Уосталом, не треба сметнути с ума чињеницу да су Драгиша Витошевић и Ђорђе Вуковић још давне 1984. године сачинили „Упитник“ од двадесет и пет ставки (питања), као и бројних потпитања у оквиру сваке појединачне ставке, које треба узети у обзир када се приступа анализи књижевне периодике (Vitošević & Vuković 1984, 149–157). Уз још неколико прилога, овај упитник је претходио објављеном списку књижевне периодике која је излазила од 1768. до 1941. године. Питања из упитника указивала су на књижевнокритичка, књижевноисторијска и књижевнотеоријска знања која су потребна за проучавање књижевне периодике, потом на категорије које су нужне да би се један часопис темељно описао, те на знања која превазилазе границе једне дисциплине а неопходна су за проучавање књижевне периодике (Kolarić 2017, 40–47). Наведени упитник и даље представља драгоцену упутство у домаћим студијама периодике. Слична питања постављена су у одељку о настави и истраживању у оквиру МЈР-а. Основна је разлика у томе што су Витошевић и Вуковић свој упитник наменили научним радницима који истражују периодика, док се непотписани аутори прилога на интернет страници МЈР-а обраћају преваходно предавачима и студентима, водећи рачуна о образовном контексту (на пример, о ограниченом трајању једног предмета, обично између 12 и 14 недеља), времену које студенти могу да уложе у истраживачки рад (конкретно оптерећење за сваки појединачни предмет), те проблемима које намеће сама грађа (неопходна додатна знања из историје, теорије, методологије).

МЈР: јединствен извор за наставу и истраживање

Одељак „Настава и истраживање“ састоји се из три пододељка: „Алати за наставу“ (Teaching Tools), „Лабораторија“ (MJP Lab) и „Визуелни прикази“ (Visualisations). Први пододељак, за тему овог текста најважнији, обухвата „Увод“ (Introduction), „Пројекте“ (Projects), „Алате“ (Tools) и „Материјале за учионицу“ (Classroom Materials). У „Уводу“ се објашњава зашто оваква дигитална архива представља јединствен извор за наставнике и

⁹ Сви подаци су преузети са интернет странице <https://modjourn.org/teaching-and-research/>.

студенте.¹⁰ Наводи се да МЈР 1) реконструише како је изгледала штампа у модернизму и указује на активно деловање чувених модернистичких аутора и ауторки у часописној продукцији; 2) омогућава нов увид у стару грађу (добар пример за то било би поређење између прве, часописне верзије неког текста и потоње верзије истог текста у објављеној збирци, рецимо, Елиотових есеја или Џојсових прича); 3) пружа ширу, обухватнију слику модернизма од оне коју даје (школски) модернистички канон, тако што указује на разне аспекте који су утицали на модернистичко стваралаштво: комерцијалне, историјске, друштвене, политичке; 4) открива „нову“ грађу о модерној култури: до тада маргинализовану и/или непознату грађу чини доступном, па на тај начин постаје видљиво стваралаштво мање познатих аутора и ауторки; 5) оживљава разговоре и полемике о друштвеним, културним, књижевноуметничким питањима, који су забележени искључиво у периодици; коначно, 6) чини часописе с почетка 20. века на енглеском језику лако доступним и претраживим за истраживаче широм света. Захваљујући дигитализацији и слободном, бесплатном приступу, ови модернистички часописи прелазе националне границе. Другим речима, дигитална архива МЈР омогућава да особа из, на пример, Србије истражује часопис чији се штампани бројеви могу пронаћи искључиво у библиотеци у Британији или Америци.

Изазови и могућа решења

У једном сегменту „Увода“ разматрају се изазови са којима се суочавају слабије упућени или сасвим неупућени корисници дигиталне архиве МЈР, као и нека могућа решења. Између осталих, постављају се следећа питања: како избећи осећање преплављености обиљем информација и грађе; како реконструисати историјски контекст; како разумети и тумачити непотписане текстове или оне који су потписани псеудонимом или иницијалима; како пронаћи специфичне податке, попут тиража, дистрибуције, списка претплатника; како изаћи на крај са чињеницом да су неке информације данас напросто недоступне? Међу понуђеним решењима вреди издвојити упућивање младих истраживача на постојећу секундарну литературу која треба да им омогући лакше савладавање и систематизацију грађе. Поред научних радова и монографија у области студија периодике, истраживачима се препоручују и биографије аутора и ауторки с почетка 20. века. Уз то, наводи се и интернет страница на којој се налазе разрешени најчешће коришћени псеудоними у неким часописима из тог времена.

Упутство за читање часописа

На крају „Увода“ налази се корисно упутство, како за наставнике тако и за студенте, под називом „Како читати часопис“ (How to Read a Magazine). Полази се од становишта да не постоји један исправан начин за истраживање

¹⁰ У тексту ћу користити реч *наставници*. Иако је у домаћој просветној и научној заједници уобичајено да се за универзитетске раднике користи реч *професори*, одлучила сам се за реч *наставници* због фокуса на наставу и педагошке праксе у учионици.

серијских публикација. Млади истраживачи треба да се запитају о мотиву истраживања (шта желе да постигну читањем одређеног часописа, за чиме трагају?), обиму грађе (колико бројева треба да прочитају да би одговорили на постављено истраживачко питање или потврдили/оповргнули почетну хипотезу: једно или више годишта, један или више различитих часописа; колико дуго ће трајати истраживање: недељу, месец или годину дана?), доступности спољашњих, секундарних извора (попут енциклопедија, историја, библиографија, као и научних радова и монографија). Истраживање периодике подразумева константно излагање изван оквира часописа, то јест, истовремену анализу текста и контекста. На пример, очекује се да ће особа која у току истраживања одређене теме наиђе на чланак непознатог аутора/ауторке који/која говори о тој теми макар покушати да пронађе што више информација о њима. У случају часописа с почетка 20. века, трагање за таквим подацима може одузети доста времена пошто се информације неће увек налазити на интернету већ искључиво у архивима и библиотекама. У упутству које се односи на читање часописа наводе се категорије које треба узети у обзир, попут садржаја, уредника/уредница, сарадника/сарадница, мисије часописа, његове структуре (распоред и врста рубрика), дизајна, публике, претплате, историје часописа и томе слично. Наведене категорије сачињавају својеврсну личну карту сваког часописа. О значају таквих података детаљно су писали Витошевић и Вуковић у „Упитнику“, као и Роберт Скоулс и Клифорд Вулфман у свом приручнику о модернизму у часописима (Scholes & Wulfman 2010, 143–167).

Предлози за истраживање

У оквиру пододељка „Пројекти“ сугеришу се неки истраживачки пројекти за студенте (попут анализе реклама у часописима, књижевне критике, манифеста и књижевних прилога који су излазили у наставцима) и дају два конкретна примера (теме које би студенти могли да обраде у часописима *The Crisis* и *Poetry*). „Алати“ упућују на корисне интернет странице, друге базе модерних часописа (МЈР није једина дигитална архива, иако је, чини ми се, најбоље реализована архива тог типа), главне теме у области друштва, историје, културе, књижевности и уметности у модернизму, с фокусом на кључне речи за сваку наведену област, као и на полемике и контроверзе карактеристичне за то време.

Силабуси

На крају, пододељак „Материјали за учioniцу“ садржи списак наставника и њихове кратке биографије (Ен Ардис, Џеф Друин, Шон Лејтам, Марк Морисон и други), силабусе предмета и, када је то могуће, научни рад или поглавље из књиге наставника односно аутора у ПДФ формату. Наведени наставници су професори енглеске књижевности, посебно заинтересовани за истраживање модерности и модернизма, као и за могућности које нуди дигитална хуманистика. Реч је о једанаест наставника са различитих

универзитета, међу којима неки нуде и до пет силабуса.¹¹ Примери силабуса могу користити свим наставницима који размишљају о покретању предмета у области студија периодике. Предмети се реализују на различитим нивоима студија (додипломским и последипломским), а силабуси илуструју могуће приступе у истраживању периодике: историјски, тематски/жанровски, проблемски. Док се неки наставници фокусирају на однос између доминантне историје модернизма и алтернативних наратива које периодика нуди о модернизму, као и о важности категорија рода, расе, нације и сличних у овом културном/књижевном периоду, друге превасходно занима како је дигитализација „ретких“ материјала, то јест, до средине деведесетих година 20. века слабо доступних и видљивих модернистичких часописа, подстакла истраживања у оквиру дигиталне хуманистике и, у вези са тим, постављају питање како се то одразило на класичне приступе модернизму у учионици. У свим силабусима инсистира се на тимском раду у истраживању часописа, што је својеврсна новина у претежно индивидуално оријентисаним истраживањима у хуманистици.

Женска и феминистичка периодика у настави књижевности

У фокусу овог дела текста биће периодика на српском језику, премда се увиди које ћу изнети могу применити и на женску и феминистичку периодику на другим језицима. Поставићу иста или слична питања као и сарадници МЈР-а у одељку „Настава и истраживање“, само што се сада она односе на нешто другачију врсту периодике: зашто женска, односно феминистичка периодика, како из даље тако и из ближе прошлости, представља драгоцен извор за наставу и истраживање, са каквим се изазовима суочавају студенткиње и студенти, односно истраживачице и истраживачи, када читају женску и феминистичку периодику, да ли постоје упутства за читање ове грађе, које конкретне могућности за истраживање пружа настава (силабуси и пројекти)?

Женска и феминистичка периодика као драгоцен извор за наставу и истраживање

1. Реконструкција женске и родне историје, као и женске традиције. Текстови који су објављени у часописима из даље прошлости (на пример, *Домаћица*,¹² *Жена*, *Једнакост*, *Женски покрет*,¹³ *Жена данас*), од начелних

¹¹ У вези са новим начинима подучавања о модернизму треба погледати темат објављен у часопису *Modernism/Modernity* (16/3, 2009), сачињен од неколико кратких текстова, односно одговора на питања о томе како су дигиталне технологије, као и нови материјали које је дигитализација омогућила, утицали на креирање силабуса и начин рада у учионици.

¹² Часопис је дигитализован и доступан на интернет адреси:
https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_174

¹³ Часопис је дигитализован и доступан на интернет адресама:

прилога о положају жене у друштву (у свету и код нас), преко тематских прилога о образовању жена, професијама за жене, праву гласа, материнству и сличним темама, до књижевних прилога и књижевне критике, потребни су да би се написала што обухватнија и нијансиранија историја женског покрета, као и историја женског стваралаштва. У неким текстовима описано је како су друштвени, културни и материјални услови утицали на рад ауторки.¹⁴ Истовремено, неки текстови су показали како су женски ангажман и стваралаштво утицали на преобликовање постојећих друштвених аранжмана. Истраживањем феминистичке периодике из ближе прошлости употпуњује се обухватна историја женског покрета, као и историја женског стваралаштва. Неки од ових часописа настали су деведесетих година 20. века, у деценији која је по много чему била преломна за животе грађанки и грађана (садашње) Србије (на пример, *Ženske studije*, *Ženske sveske*, *ProFemina*),¹⁵ док су други покренути у двехиљадитим, у кључној деценији за институционализацију мастер и докторских академских студија у области студија рода (*Genero*,¹⁶ *Књиженство*¹⁷).

Историјски гледано, женски и феминистички часописи су представљали мобилизацијску снагу тако што су окупљали активисткиње и утицали на стварање нових присталица женског покрета. Проучавања периодике која у средиште стављају категорију рода, бавећи се, на пример, анализом женског искуства модерности и модернизма или рата и насиља, омогућавају да се одређени историјски – али и књижевни – периоди виде другачије у односу на то како су обично представљени у историјама културе и књижевности. У настави, реконструкција женске и родне историје, као и откривање женског стваралаштва, указују на *селективност традиције* (Williams 2006), која готово увек иде на штету оних друштвених група које су имале – или још увек имају – мање симболичког и економског капитала. Тако замишљена настава књижевности полази од идеје да је образовање политички и етички чин, односно да је легитимно знање које се учи у школи или на факултету резултат конкретних односа моћи и неједнакости у друштву (Apple 2012).

2. Откривање феминистичке (контра)јавности. Женска и феминистичка периодика одиграла је велику улогу у успостављању и деловању женских интелектуалних мрежа и феминистичких контрајавности у појединим историјским периодима (на нашим просторима, на пример, у међуратној периодици, као и у оној која излази '90-их година 20. века) (Bagać

https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/p_195 и
<https://www.zenskipokret.org/arhiva/>

¹⁴ О томе пише, претпоставља се, Јелица Беловић Бернациковска у алманаху *Српкиња* 1913, 15–22; за више информација види Dojčinović-Nešić 2000 и Dojčinović 2011.

¹⁵ О женском покрету '90-их у Београду види Blagojević 1998.

¹⁶ Интернет страница часописа: <https://generojournal.org/casopis.html>

¹⁷ Часопис је електронски и доступан на интернет адреси:
<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi>

2015). У начелу, женски и феминистички часописи се могу видети као (контра)јавности унутар којих су заговорнице и заговорници женских права могли да изложе – али и разматрају – своје идеје. Другим речима, часописи су били – и остали – својеврсне платформе за теоретизацију феминистичке мисли. У њима се разговарало и полемисало о праву гласа, браку, разводу, абортусу, једнакој новчаној надокнади за једнак рад, сексуалној оријентацији, те о вези између јавне и приватне сфере, рецимо, у случају насиља у породици. Већина наведних питања дефинисана је Уставом или појединачним законима. Међутим, не треба губити из вида да су неке од (ре)дефиниција биле резултат управо мукотрпног и истрајног ангажмана феминисткиња и женских група током историје. Знање о нашој – женској – прошлости неопходно је да би се осмислиле и реализовале савремене еманципаторске политике. Поред тога, научне раднице и књижевне критичарке данас, које се сматрају феминисткињама, требало би да (у)познају историју женске и феминистичке штампе, будући да смо све ми део савремене часописне продукције, као ауторке, рецензенткиње, уреднице. Штавише, део смо научне/академске (контра)јавности у којој се одређена знања – као и политике знања – прихватају или одбацују, па ту чињеницу не треба потценити.

3. Нова грађа. С обзиром на то да је тек мали број женских и феминистичких часописа на српском језику дигитализован, први важан корак била би дигитализација што већег броја часописа који би тако постали широко доступни и лако претраживи. Дигитализација ових часописа отворила би простор за „умрежавање” са постојећим дигиталним архивама, као и за сарадњу у оквиру међународних научноистраживачких пројеката. Женски и феминистички часописи нуде идеалан материјал за гинеоциничка истраживања (читање ових часописа води откривању маргинализованих, заборављених или сасвим непознатих уредница, ауторки, књижевница). Уједно, ови часописи су складишта есеја и књижевних прилога који нису објављени у виду књиге. Студије периодике, укључујући ту и женску и феминистичку периодику, довеле су до дестабилизације појма ауторства. То се посебно односи на периодику из нешто даље прошлости. Док у студијама књижевности, као и у проучавању књижевних текстова, једну од главних улога обично имају аутор/ка, студије периодике истичу важну улогу бројних других актера од којих зависи припрема и објављивање серијских публикација (рад уреднице или уредница, редакције, сарадница и сарадника, потом делатности штампарије, значај продаваца односно купаца, као и активну улогу читалачке публике забележену у рубрици „кореспонденција“). Због свега тога, ови часописи нуде нов материјал за истраживања у хуманистици.

Истраживачки изазови и упутства за читање часописа

Видели смо да истраживање периодике намеће бројне изазове истраживачима, посебно у првом сусрету са овом специфичном грађом. Осећање збуњености је очекивано: одакле почети истраживање, колико бројева/годишта часописа треба прочитати да би анализа била утемељена,

колико времена треба да се прочита један број неког часописа, а колико да се прочита све оно чега нема у часопису али је неопходно за анализу његовог садржаја, како сазнати ко су биле ауторке у часописима с почетка 20. века, односно где се обавестити о раду сарадница часописа чија су имена сасвим непозната у стандардном курикулуму и томе слично. Упутства за читање часописа помажу да се с таквим питањима лакше избори. Поновимо, Драгиша Витошевић и Ђорђије Вуковић понудили су упутства домаћим истраживачима у свом „Упитнику“, а скоро три деценије касније, слична упутства, само у вези са дигитализованим часописима на енглеском језику, дали су Роберт Скоулс и Клифорд Вулфман у својеврсном уџбенику о модернизму у часописима, као и Скоулсу и Вулфману блиски сарадници МЈР-а у одељку о часописима у настави и истраживању. Сва та упутства биће од користи студенткињама и студентима у истраживању женске и феминистичке периодике. Поред њих, треба узети у обзир категорије које сачињавају личну карту часописа у одељку „Серијске публикације“ у онлајн бази података *Књиженство*, научноистраживачког пројекта који се од 2011. бави теоријом и историјом женске књижевности на српском језику до 1915. године.¹⁸

Из низа стандардних категорија, које улазе у опис било ког часописа, ваља издвојити једно специфично питање: „по чему је часопис женски“. То питање је истовремено дескриптивно и нормативно: истраживачи ће у одговору *описати* зашто је неки часопис женски, али ће уједно и *дефинисати* шта значи „женски“. Спорови у вези са дефиницијом „женског“ и употребом тог термина саставни су део феминистичке теорије, што само наглашава теоријску и методолошку сложеност процеса категоризације и класификације у истраживању женске и феминистичке периодике.¹⁹

Упутства за читање треба тражити и у секундарној литератури: у научним радовима и монографијама,²⁰ као и у (анотираним) библиографијама појединих женских и феминистичких часописа.²¹ У последњих десетак година, захваљујући дигиталним технологијама, многи секундарни извори су лако доступни (ако нису замишљени као електронски, научни часописи углавном архивирају све објављене бројеве у ПДФ формату на својим интернет страницама; зборници су често доступни у ПДФ формату на страницама научних пројеката или институција/издавача, поготово ако се не ради о комерцијалним издањима већ о издањима чије је објављивање

¹⁸ Види: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/serial-publications>; <http://www.knjizenstvo.rs/>

¹⁹ О сличним проблемима говоре Ђ. Вуковић (Vuković 1984, 159–174), односно Скоулс и Вулфман (Scholes & Wulfman 2010, 44–72), али у вези са жанровима (шта је то *књижевна* периодика или *мали* часопис).

²⁰ Постоји група истраживачица, образованих у пољу теорије и историје књижевности, као и књижевне критике, које се баве анализом женске и феминистичке периодике, те редовно објављују научне радове и монографије у тој области, попут Станиславе Бараћ, Ане Коларић, Јелене Лалатовић, Јелене Милинковић, Слободанке Пековић, Жарке Свирчев и других (наведене су азбучним редом).

²¹ Види, на пример, библиографије објављене у часопису *Књиженство* у оквиру рубрике „Библиографије“: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi>

финансијски подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја). Независно од извора које могу да пронађу на интернету, млади истраживачи мораће да проведу одређено време у библиотекама и архивима, пре свега ради самих часописа који су често доступни искључиво у читаоницама.

Силабуси и истраживачки пројекти

О силабусима и истраживачким пројектима за студенткиње и студенте говорићу на основу личног искуства у осмишљавању и реализацији предмета на основним и последипломским студијама. Ради се о четири предмета, од којих два спадају у програм додипломских, а два у програм последипломских академских студија. Силабуси ових предмета указују на неколико могућих приступа у студијама периодике: периодика из једног историјског периода; периодика као жанр и жанрови у периодици; историја периодике као историја покрета или историја књижевности.

На катедри за Општу књижевност и теорију књижевности, у оквиру основних академских студија, држим обавезни предмет о (англоамеричкој) модерности и модернизму.²² Први део силабуса чине текстови у којима се разматрају појмови модерности и модернизма. Поред класичних текстова на ту тему, студенти читају о антимодернизму, слушају предавања о „роду модерности“ (Felski 1995), као и о феминистичкој ревизији донедавно доминантног разумевања књижевног модернизма (Scott 1995). Феминистичка ревизија знања о модерности и модернизму донела је нова сазнања о женама на уредничким местима, новинаркама, књижевним критичаркама и књижевницама с почетка 20. века.²³ Други део силабуса чине текстови о студијама модерне и феминистичке периодике. Наглашава се однос између канонских модернистичких аутора/ауторки и „малих часописа“ (little magazines), с једне стране, и алтернативних модернистичких наратива у часописима, посебно оних о женским правима, с друге. Циљ је да се студенти основних студија – макар и овлаш – упознају са модерним и феминистичким часописима, као и периодом модерности у ширем смислу. Како Сузан Черчил исправно примећује, дигитализовани модернистички часописи студентима приближавају доба модерности, указују на диверзитет модернистичких пракси, омогућавају тимски истраживачки рад, а формат часописа одговара афинитетима „интернет генерације“ (Churchill 2008, 218–223).

У фокусу предмета на мастер академским студијама налазе се појмови жанра и рода, а женска и феминистичка периодика служи као полигон за

²² Предмет „Практикум 7“ држим од 2012/2013. године. Како назив сугерише, реч је о практичној настави из обавезног предмета који се бави историјом књижевности 20. века. Акредитован је као самосталан предмет.

²³ Нове студије модернизма обухватају низ онлајн извора, попут, на пример, интернет странице *Teaching Modernist Women's Writing in English*, <https://modwomen.mla.hcommons.org/>.

пропитивање ових категорија и њиховог међуодноса.²⁴ Читају се и анализирају примери из женских и феминистичких часописа с почетка 20. века, потом оних из међуратног периода, те савремених популарних часописа, као и из научне феминистичке периодике. Разговара се о „женским жанровима“, попут популарног љубавног романа, као и о жанру феминистичке књижевне критике писане у различитим историјским и политичким контекстима. У оквиру овог предмета говори се о феминистичким интернет платформама, које су умногоме замениле класичне феминистичке часописе (на пример, Bitch Media,²⁵ Libela,²⁶ VoxFeminae,²⁷ Muf,²⁸ Krilo,²⁹ Bukvica³⁰), као и о анализама популарне културе из феминистичке перспективе (Love & Helmbrecht 2007; Grdešić 2013; Zeisler 2016). Те две теме – феминизам на интернету и феминизам у популарној култури – показале су се као посебно занимљиве пошто отварају простор за критичку анализу феномена културе који су саставни део наше свакодневице.

На докторским академским студијама постоји чврста веза између два предмета који настоје да прикажу историје женског покрета и женског стваралаштва онако како су оне забележене у низу часописа објављених од краја 19. века до данас.³¹ У оквиру – историјски гледано – првог предмета описују се и испитују појмови модерности, модернизације и модернизма на примеру женске штампе с почетка 20. века, те указује на формирање неколико „идеалних“ типова жене у женској/феминистичкој и феминофилној штампи у периоду између 1890. и 1941. године (образована „Српкиња“, нова жена, радница, омладинка, комунисткиња). Анализирају се различити аспекти еманципације (образовање, право гласа, право на плаћени рад, брак/развод, репродуктивна права, абортус), као и историјски, друштвени и политички услови у којима су се жене бориле за одређена права. У часописима из овог времена редовно су излазили књижевни прилози, као и књижевна, ликовна и позоришна критика. У силабусу се истиче улога женског стваралаштва, као и критике, у стварању модерног женског субјекта.

Други предмет се бави савременом феминистичком штампом и фокусира на часописе који су излазили 90-их и 2000-их година, попут *Ženskih studija*, *Feminističkih sveski*, *ProFemine*, *Genera* и *Књиженства* (неки још увек

²⁴ Предмет „Жанр и род (женски образовни роман)“ део је модула који је широко замишљен, као спој истраживања у области језика, књижевности и културе.

²⁵ Види: <https://www.bitchmedia.org/>

²⁶ Види: <https://www.libela.org/>

²⁷ Види: <https://voxfeminae.net/>

²⁸ Види: <https://muf.com.hr/>

²⁹ Види: <https://krilo.info/>

³⁰ Види: <http://bookvica.net/>

³¹ Називи предмета су „Женска/феминистичка и феминофилна штампа између 1890. и 1941. године“ и „Теорија, активизам и културне/уметничке праксе: феминистичка штампа у Србији 90-их и 2000-их година“. Од 2016/2017. оба предмета водиле смо проф. Биљана Дојчиновић и ја.

редовно излазе). Овај предмет је покренут уз подршку међународног програма PATTERNS Lectures.³² Финансијска подршка подразумевала је покретање и извођење предмета, учешће гостујућих предавачица из иностранства и земље, истраживачке боравке у иностранству, средства за куповину књига из области којом се предмет бави, те припрему и штампање публикације, као и средства за студентске активности. Зборник радова *Феминистички часописи у Србији. Теорија, активизам и уметничке праксе у 1990-им и 2000-им* (Dojčinović & Kolarić 2018) резултат је рада групе предавачица, докторанткиња и једног докторанта у току прве две године извођења предмета.³³

Основни циљ описаних предмета јесте производња и легитимизација феминистичког знања у високом образовању: преиспитује се тзв. легитимно знање из феминистичке перспективе, учи се о историји женског покрета и женског стваралаштва, упознаје се са различитим начинима да се феминистичко знање примени и изван учионице. Поред тога, постоје и видљиви, конкретни учинци: студенткиње и студенти на основу истраживања која су урадили у оквиру ових предмета објављују научне радове, а неки од њих бирају теме мастер и докторских дисертација у области женске и феминистичке периоде.³⁴

Уместо закључка

Под окриљем пројекта „Женски покрет 2020“, крајем 2019. године завршена је дигитализација часописа *Женски покрет* (1920–1938) и објављена библиографија овог часописа (Poljak & Ivanova 2019).³⁵ По основној идеји, овај пројекат подсећа на дигиталну архиву МЈР-а. Замишљен је као пројекат у

³² Програм PATTERNS Lectures покренула је Фондација Erste, а реализовао га је World University Service из Аустрије. Види: <http://patterns-lectures.erstestiftung.net/20162017-2/selected-courses/>

³³ У зборнику се налазе текстови ауторки које су одржале предавања: Станиславе Бараћ, Биљане Дојчиновић, Ане Коларић, Јасмине Лукић, Катје Михурко-Пониж, Јелене Милинковић, Светлане Стефановић, као и учесница округлог стола о уредницама – Дубравке Ђурић и Катарине Лончаревић. Уз то, у зборнику се налазе самостални истраживачки радови и завршни есеји докторанткиња и једног докторанта: Немање Глинтића, Јелене Лалатовић, Зоране Симић, Невене Станисављевић, Миле Војиновић и Наташе Вученовић. Зборник је доступан на интернет адреси: http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?l=en&pt=eb_book&y=2018&issue=femjis-2018&i=0

³⁴ Радови студенткиња и студенткиња најчешће излазе у часописима *Књижевство* и *Генеро*, чије уреднице на разне начине негују сарадњу и солидарност, па тако и објављивањем текстова младих истраживачица и истраживача. Примера ради, у последњем, деветом броју часописа *Књижевство*, од укупно девет научних радова, пет је настало у оквиру описаних предмета на мастер и докторским академским студијама. Види текстове Дејановић, Бујаковић, Тодорић Милићевић, Шљукић, Максимовић у *Књижевство* IX, 2019: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopis/2019?kategorija=casopis-knjizevnost-i-kultura>

³⁵ Пројекат су осмислиле и покренуле Јелена Милинковић и Жарка Свирчев, у оквиру активности Института за књижевност и уметност у Београду. Види: <https://www.zenskipokret.org/>

области дигиталне хуманистике. Има интернет страницу на којој се налазе: дигитализовани бројеви часописа, библиографија часописа у ПДФ формату (будући да је библиографија најпре објављена као штампано издање), постојећи секундарни извори о часопису, обавештење о међународној научној конференцији која ће бити одржана на јесен 2020. и у целини бити посвећена овом часопису, као и одељци „галерија“ и „новости“, у оквиру којих се прате дешавања у вези са пројектом/часописом. Попут дигиталне архиве модернистичких часописа, и „Женски покрет 2020“ нуди дигитално научно и истраживачко окружење. У том смислу, овај пројекат може да послужи као узор за дигитализацију других женских и феминистичких часописа на српском језику.

Такви – постојећи и будући – пројекти дигитализације женске и феминистичке периодике, као и описани – постојећи, али и будући – предмети на додипломским и последипломским студијама који се баве истраживањем ове грађе, омогућавају: 1) производњу, видљивост и доступност феминистичког знања, како оног из прошлости тако и оног које настаје данас; 2) спрегу између научноистраживачког и научнообразовног рада (другим речима, савремени научноистраживачки рад треба и може да буде саставни део предавачког посла); као и 3) ширење и јачање феминистичких интелектуалних мрежа сарадњом између примарно научноистраживачких и примарно научнообразовних институција (институти и факултети), те путем међугенерациске сарадње (предавачице и студенткиње, односно студенти). Напошетку, сви који су укључени у ову интелектуалну мрежу раде на реконструкцији и тумачењу (женског и феминистичког) културног и књижевног наслеђа, реализујући на *сопствени* начин³⁶ смернице које препоручују домаће стратегије у области културних и образовних политика.

Литература

Anonim (Jelica Belović Bernadžikowska). 1913. „Žene i književnost.“ U *Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*, 15–22. Irig: Dobrotvorna zadruga Srpkinja.

[http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/works/srpkinja-njezin-zivot-i-rad-njezin-kulturni-razvitak-i-njezina-narodna-umjetnost-do-danas-1913-serbian-woman-her-life-and-work-her-cultural-development-and-her-folklore-art-up-to-date\)-edited-by-serbian-women-writers](http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/works/srpkinja-njezin-zivot-i-rad-njezin-kulturni-razvitak-i-njezina-narodna-umjetnost-do-danas-1913-serbian-woman-her-life-and-work-her-cultural-development-and-her-folklore-art-up-to-date)-edited-by-serbian-women-writers) (pristupljeno 19. 03. 2020).

Apple, Michael. 1993. *Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age*. Routledge.

³⁶ Подсетимо се, у вези са тим, есеја *Три гвинеје* В. Вулф: у трећем писму ауторка пише да ће „ћерке образовних мушкараца“ радити у складу са *сопственим методама* да би оствариле слободу, једнакост и мир. Другим речима, иако деле циљеве са групом мушкараца која жели да спречи рат, оне ће то чинити на начин који одговара њиховом схватању слободе, једнакости и мира (Vulf 2001, 122–123).

- Baym, Nina. 1990. "The Feminist Teacher of Literature: Feminist or Teacher?" In *Gender in the Classroom. Power and Pedagogy*, eds. Susan L. Gabriel & Isaiah Smithson, 60–77. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Barać, Stanislava. 2015. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Blagojević, Marina, ur. 1998. *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.
- Churchill, Suzanne. 2008. "Modernist Periodicals and Pedagogy: An Experiment in Collaboration." In *Transatlantic Print Culture, 1880–1940. Emerging Media. Emerging Modernisms*, eds. Ann Ardis & Patrick Collier, 217–235. Palgrave Macmillan.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. 1993. *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. 2000. „O ženama i književnosti na početku veka.“ *Ženske studije* 11–12: 23–33.
- Dojčinović, Biljana. 2011. „Živimo li mi samo u sadašnjosti? O pokušaju stvaranja ženske kulturne zajednice u radu Jelice Belović Bernadžikovske“, *Knjiženstvo* I.
<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-mi-samo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovic-bernadzikovske> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Dojčinović, Biljana & Ana Kolarić. 2017. „Ka drugačijem znanju: baza podataka Knjiženstvo i digitalizacija materijala.“ *Književna istorija* 163: 195–211.
- Dojčinović, Biljana & Ana Kolarić, ur. 2018. *Feministički časopisi u Srbiji. Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Beograd: Filološki fakultet.
http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?l=en&pt=eb_book&y=2018&issue=femjis-2018&i=0 (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Felski, Rita. 1995. *The Gender of Modernity*. Harvard University Press.
- Freire, Paulo. 2018. *Pedagogija obespravljenih*. Beograd: Eduka.
- Goodspeed-Chadwick, Julie. 2012. "Teaching Woman and Literature and Feminist Theory: a Feminist Paradigm." *Syllabus* 1/2: 1–16.
- Grdešić, Maša. 2013. *Cosmopolitika. Kulturalni studiji, feminizam i ženski časopisi*. Zagreb: Disput.
- Howe, Florence. 1976. "Feminism and the Study of Literature." *Radical Teacher* 3: 3–11.
- Heilburn, Carolyn. 1990. "The Politics of Mind: Women, Tradition, and the University." In *Gender in the Classroom. Power and Pedagogy*, eds. Susan

- L. Gabriel & Isaiah Smithson, 28–40. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Kolarić, Ana. 2014. „(Raz)govor o književnosti i feminizmu: rane kritike Rebeke Vest (1911–1912).“ *Knjiženstvo* IV.
<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/raz-govor-o-knjizevnosti-i-feminizmu-rane-kritike-rebeke-vest-1911-1912> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Kolarić, Ana. 2017. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Kolarić, Ana. 2018. „Feministička pedagogija i studije književnosti.“ *Feministička teorija je za sve*, prir. Adriana Zaharijević & Katarina Lončarević, 57–75. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Fakultet političkih nauka.
- Kolarić, Ana. 2019. „Pedagogija i aktivizam: osvrt na eseje Adrijen Rič o obrazovanju.“ *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju. Koncepti, prakse i izazovi*, prir. Dragica Vujadinović & Zorana Antonijević, 47–59. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Love, Meredith A. & Brenda M. Helmbrecht. 2007. “Teaching the Conflicts: (Re)Engaging students with Feminism in a Postfeminist World.” *Feminist Teacher* 18 (1): 41–58.
- Poljak, Jovanka & Olivera Ivanova. 2019. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Rich, Adrienne. 2003. „Shvatimo studentice ozbiljno.“ U Adrienne Rich, *O lažima, tajnama i šutnji. Izabrani prozni tekstovi 1966–1978*, 221–228. Zagreb: Ženska infoteka.
- Scott, Bonnie Kime. 1995. “Introduction: A Retro-prospective on gender in modernism.” In *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections*, ed. Bonnie Kime Scott, 1–22. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Scholes, Robert & Clifford Wulfman. 2010. *Modernism in the Magazines. An Introduction*. New Haven and London: Yale University Press.
- Spangler Gerald, Amy, Kathleen McEvoy & Pamela Whitfield. 2004. “Transforming Student Literacies: Three Feminists (Re)Teach Reading, Writing, and Speaking.” *Feminist Teacher* 15 (1): 48–65.
- Stanford Friedman, Susan. 1985. “Authority in the Feminist Classroom: a Contradiction in Terms?” In *Gendered Subjects. The Dynamics of Feminist Teaching*, ed. Margo Culley, 203–208. Catherine Portuges Routledge.
- Showalter, Elaine. 2003. *Teaching Literature*. Blackwell Publishing.

- Williams, Raymond. 2006. „Analiza kulture.“ U *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, prir. Dean Duda, 35–58. Zagreb: Disput.
- Vitošević, Dragiša & Đorđije Vuković. 1984. „Upitnik.“ U *Srpska književna periodika 1768–1941*. Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković et al. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 149–157.
- Vujošević, Lela. 2018. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke.“ *Knjiženstvo* VIII. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Vujošević, Lela. 2019. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke.“ *Knjiženstvo* IX. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke-drugi-deo> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Vuković, Đorđije. 1984. „Za jednu istoriju književne periodike.“ U *Srpska književna periodika 1768–1941*. Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković et al. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 159–174.
- Vulf, Virdžinija. 2001. *Tri gvineje*. Beograd: Feministička 94.
- Zeisler, Andy. 2016. *We Were Feminists Once*. New York: Public Affairs.

Електронски извори

- Radical Teacher: <https://radicalteacher.library.pitt.edu/ojs/radicalteacher>
- Feminist Teacher: <https://www.press.uillinois.edu/journals/ft.html>
- The Modernist Journals Project: <https://modjourn.org/>;
<https://modjourn.org/teaching-and-research/>
- Књиженство: <http://www.knjizenstvo.rs/>; <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/serial-publications>; <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi>
- Teaching Modernist Women’s Writing in English:
<https://modwomen.mla.hcommons.org/>.
- Bitch Media: <https://www.bitchmedia.org/>
- Libela: <https://www.libela.org/>
- Voxfeminae: <https://voxfeminae.net/>
- Bukvica: <http://bookvica.net/>
- Muf: <https://muf.com.hr/>
- Krilo: <https://krilo.info/>
- PATTERNS Lectures:
<http://patterns-lectures.erstestiftung.net/20162017-2/selected-courses/>

Ženski pokret 2020: <https://www.zenskipokret.org/>

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Нада М. Секулић

Филозофски факултет Универзитета у Београду
nsekulic@f.bg.ac.rs

Клара Имервар и време сумрака пацифизма

Текст се бави значајем живота Кларе Имервар као симбола за разумевање застрашујућих домета употребе хемијског оружја у I светском рату. Употребом овог оружја, започела је убрзана трка у наоружању као део основне стратегије модерног ратовања и стварања „тријумвирата“ између економије, рата и капитализма, која се наставља све до данас са катастрофалним последицама и ширењем ратних и еколошких жаришта широм света. Клара Имервар симболише незаменљивост хуманости као фактора процене било ког великог историјског чина и значаја неког изума или напретка. Текст се такође бави утицајем рата на остварење еманципације жена на почетку XX века.

Кључне речи: Клара Имервар, хемијско оружје, трка у наоружању, еманципација жена

Clara Immerwahr and the Time of the Twilight of Pacifism

The text deals with the significance of the life of Clara Immerwahr as a symbol in understanding the devastating impact of the use of chemical weapons in World War I. With the use of these weapons, an accelerated arms race began as part of the basic strategy of modern warfare and the creation of a “triumvirate” between economy, war and capitalism, which continues to this day with catastrophic consequences and the spread of war and environmental hotspots around the world. Clara Immerwahr symbolizes the irreplaceability of humanity as a factor in the appreciation of any great historical act and the significance of any invention or progress. The text also addresses the impact of war on women's emancipation at the beginning of the 20th century.

Key words: Clara Immerwahr, chemical weapons, arms race, women emancipation

Немачки хемичар Фриц Хабер (Fritz Haber) налазио се 22. априла 1915. године код фламманског градића Ипра, на првим линијама фронта, како би надгледао извлачење и укопавање готово 6000 великих и малих цилиндара са хлорином уперених ка непријатељским савезничким линијама. У току поподнева, после вишечасовног чекања да ветар промени смер у повољном правцу, сифони су одврнути и из њих је прокуљао загушљив сиво-зелени дим, прекривши убрзо ровове непријатеља из којих су почели да излећу војници борећи се за дах, откопчавајући униформе и кошуље, пљујући крв, вапећи за водом, трчећи безглаво у свим смеровима. Неки од њих би одмах пали на земљу и умрли, неки су се у агонији гушили док им је отров разједао тело.

Само у том једном нападу, на линији од око 6.5 км фронта, убијено је око 5000 војника, док је 10000–16000 повређено, међу којима ће неки остати трајно онеспособљени. Хемијски отрови (попут сузавца) и пре тога су били коришћени, како у I светском рату, тако и у ратовима пре тога, али не за масовно уништење и не са таквим успехом. Сами Немци су били изненађени и у први мах нису искористили предност коју су добили потпуним онеспособљавањем дугачке линије непријатељског фронта. Предност није могла бити одмах искоришћена и зато што у том моменту гас-маске још нису постојале (коришћене су само чарапе натопљене урином као неутрализатор отрова), те су и војници нападачке стране били изложени тровању. Отров је могао да буде погубан за све, али ефекти би били још разорнији да је немачка армија послушала првобитни Хаберов предлог и да је уместо хлорина користила још смртоноснији отров фозген (Dancocks 1988; Szöllösi-Janze 2017).

Фриц Хабер је био вероватно најзначајнији, али у суштини само један од научника који су са великом преданошћу и ентузијазмом добровољно своја научна знања и генијалност ставили у службу вођења Великог рата, сматрајући то изразом свог патриотизма и доприноса интересима отаџбине. Судбина је, међутим, хтела, да „отаџбина“ око 20 година касније у њему више не види нобеловца, немачког хероја I светског рата, већ само Јеврејина задуженог за прогон других Јевреја. Хабер је умро дубоко разочаран 1934. године, напустивши Немачку, не доживевши ипак на својој кожи најгоре погроме Јевреја у годинама које ће уследити и није сведочио каснијем страдању чланова своје породице у гасним коморама од отрова које је он сам изумео (Friedrich & James 2017).

Пре I светског рата ситуација је била сасвим другачија, и поред тога што су антисемитизам и расијализам и тада постојали (Todorov 1994). Хабера је лично Кајзер унапредио за заслуге у открићу вештачке синтезе амонијака, неопходног за производњу експлозива. У то време, британска војска је контролисала приступ природним налазиштима нитрата, онемогућавајући немачку страну да се снабде залихама муниције довољним за вођење рата. Овај изум, познат као Хабер-Бошов (Haber-Bosch) процес, омогућио је и стварање вештачког ђубрива, чиме је олакшана исхрана великог броја људи у XX веку. Поред овога, Хабер се бавио и испитивањем гасова и њиховог понашања под различитим условима, што је довело до изума три најпогубније групе отрова за масовно уништење у I светском рату – хлорина, фозгена и иперита (пликавца), као и јединог средства заштите против њих у рату – гас-маске. Поставши саветник за хемију у Министарству рата, Хабер се са огромним ентузијазмом и одлучношћу посветио хемијском наоружању, преуредивши свој Институт у целини за потребе вођења рата, занемаривши сва остала истраживања, као и сопствену породицу и лични живот (Friedrich & James 2017).

I светски рат представљао је велику синтезу рата, производње и науке. Читав низ великих открића тог времена директно је обликовао I светски рат – изум железнице, телефона, телеграфа и радио-комуникације, авиона,

цепелина, подморнице. Међутим, не само да су они искоришћени за потребе рата, већ је држава на систематски начин централизовала научни рад и производњу и повезала међусобно истраживачке институте, универзитете и индустријска постројења за потребе рата, потпуно их подредивши општој милитаризацији друштва и стварању „гарнизонске“ државе. Насупрот популарној слици (представљеној у многим холивудским филмовима), нацистички научници, као и немачки научници из I светског рата, нису били „луди“ научници – индивидуалци које је мобилизовала држава, милом или силом, већ су деловали у чврстим институционалним оквирима у којима је наука била интегрисани део државног и економско-профитног ратног система (Szöllozi-Janze 2017, 14), а сами научници су били активни учесници и иницијатори његовог обликовања. Хабер је у том систему био и научник и менаџер, али и стратег који је понудио решење за исцрпљујућу пат позицију у коју је запао I светски рат, познат као „рововски рат“. У километрима ровова војници су могли да бораве месецима без осетног напредовања било које стране, уз стварање огромних брисаних простора ничије земље, ограђене бодљикавим жицама (такође изум I светског рата), под митраљеском ватром. Таква позиција онемогућавала је маневарско ратовање (сем на мору), те су зарађене стране трком у наоружању настојале да добију стратешку предност и превазиђу пат позицију (Stevenson 1996).

Хаберов предлог да почне да се користи хлорин, гас тежи од ваздуха, који би напунио и затровао ровове и дуготрајно их онеспособио, продирући у земљу и нарушавајући целокупну рововску инфраструктуру која је омогућавала дуготрајни боравак у њима, представљао је стратешко решење којим је требало да се рат убрза. Иако то није стварно довело до убрзања рата, већ до убрзања трке у наоружању, то је дефинитивно допринело даљој трајној интензивној „сцијентификацији“ рата. Тимови научника на зарађеним странама радили су на отровима и противотровима, што је I светски рат преобразило у велики хемијски рат. Хаберов истраживачки тим функционисао је као индустријска лабораторија која вишеструко профитира на рату (сам Хабер се обогатио у I светском рату), сарађујући са Бајером (BAYER) и у другим немачким индустријским постројењима и фабрикама, док је само у његовом, Кајзер-Вилхелмовом Институту за физичку хемију и електрохемију радило преко 150 хемичара у координисаној индустрији рата (Friedrich & James 2017, 32–39).

Још је Енгелс, анализирајући војну индустрију и напредак у начину ратовања средином XIX века указао на тесну везу између унапређења технологије ратовања и профитне логике капитализма, сасвим погрешно проценивши да је рапидни развој технологије већ у то време доживео свој врхунац, имајући у виду разорност тог оружја, сматрајући да даље неће више бити трке у наоружању:

„Још је бојни брод Кримског рата био дрвени бојни брод са две или три палубе са 60 до 100 топова, који се још кретао помоћу једара... (док је) данашњи бојни брод оклопљени циновски пароброд... Политичка сила на мору, која се темељи на модерним

бојним бродовима нипошто није непосредна, него је управо настала посредством економске моћи, високог савршенства металургије, команде над вештим техничарима и над издашним угљенокопима. Модеран бојни брод није само производ, него уједно и узорак модерне крупне индустрије, он је пловна фабрика“ (Engels 1953, 18).

Спрега моћи, профита и знања у успону модерног капитализма директно је утицала и на промену научних идеја о човечанству и смеровима у којима се оно развија (Eksteins 1989). Према Хаберовом мишљењу, у том рату требало је да се деси природна селекција, опстанак најспособнијих, а требало је да га добију Немци управо због своје претпостављене интелектуалне надмоћи. Било је то време у коме је социјални дарвинизам сматран оптималним решењем за друштвене проблеме, а интелигенција и рацио независним и неупитним параметром свеукупног развоја човечанства.

Када се погледа уназад на то време, невероватно је у којој мери је хуманост, усред огромних открића, била изгурана из сваког од круцијалних аспеката планирања организације друштвеног и економског живота, као и развоја научног знања. Иако хемијско наоружање није ни касније заправо забрањено због тога што је „нехумано“, већ пре због тога што се показало неефикасним у условима убрзане трке у наоружању, и зато што је за последицу имало неселективне и несразмерно велике жртве без задобијања значајне предности неке од зараћених страна, тај степен експлицитне бешћутности науке, какав је постојао у току I и II светског рата, никад касније неће (јавно) бити поновљен, иако ће логика спреге капитализма и милитаризма¹ остати иста све до данас, уз рапидан развој војне технологије и још убојитијег оружја у размерама о којима Енгелс није могао ни да сања:

„Кад имамо топове којима се може погодити батаљон докле год га око разликује, и пушке које то исто постижу кад се гађа само један човек², и код којих пуњење одузима мање времена него нишањење, онда су сва даља усавршавања више или мање безначајна за ратовање на отвореном пољу. На тај начин ера развитка у овом правцу у суштини је завршена“ (Engles 1953, 6).

¹ Повезаност криза капитализма са избијањем ратова и оружаних сукоба није потребно доказивати, јер је историјски она вишеструко потврђена, а најегземпларније примере представљају управо I и II светски рат. У суштини, неодрживост монархијског система (сукоб великих, иначе орођених породица на челу европских држава), национализам, империјализам и милитаризам испољен као трка у наоружању, све већа издавања за рат и енормни пораст стајаће војске били су узроци I светског рата, као и сукоб империјалистичких интереса великих сила, при чему су се први сукоби и одиграли између британских, француских и немачких колонијалних трупа у Африци. Губитак живота на обе стране био је невероватан (Joll 1984; Hettmann 1997).

² Реч је још увек о првим пушкама острагушама, тј. пушкама са пуњењем са стражње стране, а које су представљале унапређење у односу на пушке „предњаче“ које су се пуниле спреда.

У то време (доба Француско-пруског рата), Енгелс је очекивао да ће ускоро доћи до победе социјалистичке револуције у највећим капиталистичким земљама.

На почетку I светског рата, хуманост и љубав су били протерани ван хоризонта научног мишљења и научне праксе. Опстала је само идеја љубави према држави и отаџбини. Фројд у свом тексту из тог времена наводи:

„Чак је и наука изгубила своју неострашћену непристрасност. Њени дубоко огорчени заговорници намеравају да је преузму као оружје у борби против непријатеља. Антрополог мора да прогласи свог противника инфериорним и дегенерираним, психијатар га мора дијагностиковати као ментално поремећеног. Рат у који нисмо желели да верујемо избио је и донео – разочарање. То је, ако не крвавији и разорнији од било којег претходног рата, што је резултат огромног развоја офанзивног и дефанзивног оружја, онда свакако бар тако окрутан, горак и немилосрдан рат као и сваки ранији рат. Он се поставља изнад свих ограничења која су дата у време мира, изнад тзв. права нација, не признаје права рањених и лекара, разлике између цивилног и војног становништва, нити право на приватно власништво. Руши све пред собом што му стоји на путу, као да никада неће бити ни будућности ни мира када се једном рат заврши. Раздире свако заједништво између зараћених страна и прети да остави горчину иза себе која ће учинити немогућим поновно успостављање тих веза још дуго времена“ (Freud 1918, 3).

Међутим, чак и у Фројдовој теорији, љубав и хуманост заправо немају значајну улогу у тумачењу психодинамике развоја појединца, интегритета и психичког здравља, а камоли друштвеног напретка, већ то постају сексуалност и несвесни пориви у вечитој борби између ероса и танатоса, цивилизације и смрти. У његовим размишљањима о рату, стално се понавља забринутост за десструктивну страну човека, уз наглашавање безусловне моћи најпримитивнијих нагона:

„Психолошка, или стриктно психоаналитичка истраживања доказују, да су најдубља својства човека садржана у нагонима елементарне врсте, сличним код свих људи, чији циљ је задовољавање примитивних потреба“ (Freud 1918, 17).

Женска еманципација и рат

Донекле је парадоксално што је тек индустрија рата тог времена отворила врата грађанских права женама, које су иначе безуспешно током 19. века покушавале да укину или бар умање друштвену сегрегацију и неједнакост жена, стекну право гласа, право на образовање и одговарајуће дипломе, имовину и професионални рад у секторима до тада забрањеним за њих, позивајући се веома често на хуману и неговатељску страну женског бића и доприносе које оне могу дати даљој хуманизацији друштва.

У крајњем исходу, нису пораст политичке културе и друштвене свести, нити хуманизација друштва довели до тога да на крају I светског рата чак 3 милиона жена ради у индустрији на различитим позицијама, већ је то учинила ратна машинерија. Неке од њих су имале претходно образовање, а неке не. Неке су своје образовање стекле током рата, попут Керолајн Хаслет (Caroline Haslett), предратне феминисткиње, која је од обичне службенице у фабрици бојлера напредовала током рата до позиције инжењера ангажованог у ратној индустрији. Хаслет је након рата, 1919. године, основала Женско инжењерско друштва за унапређење кућних електричних технологија у циљу еманципације жена – производњу машина за веш, машина за прање судова, усисивача (Fara 2018, 69). Неке од ових жена биле су образоване научнице, којима је тек рат омогућио да се активније баве науком. То не значи да је њихова позиција била заиста равноправна – управо супротно, биле су изложене сексизму и предрасудама, сексуалном узнемиравању и шегачењима, ускраћивању средстава неопходних за рад. Уз одсуство уважавања, стално су третиране као узурпатори и аутсајдери, којима је тек после рата било дозвољено да постану чланице струковних и научних удружења. У предратном периоду, дешавало се да мушкарци студенти организују демонстрације на улицама као одговор на покушаје жена да стекну звања и дипломе. У Великој Британији је управо због тога и била основана Британска федерација универзитетских жена, са циљем да помогне професионални и научни рад и напредовање жена на универзитету и долажење до фондова неопходних за истраживања (Fara 2018, 174). Жене попут Марије Кири (Marie Curie) биле су веома ретке у то време, имајући у виду потпуно нову област којом се она бавила. Већина научница би уласком у брак (а често су то били научници) престала да се бави научним радом. Марија Кири је редак случај, делом и због неупитне подршке коју је добијала од супруга за бављење научним радом. Научнице, уколико би и добиле прилику да се баве истраживањима (што најчешће и нису, већ су са одласком мушкараца на фронт добијале могућност да обављају наставничке послове нижег ранга на универзитету), бавиле су се „сигурним“ темама, као нпр. Марта Витли (Martha Whiteley) која је са истраживања барбитурата, током I светског рата прешла на истраживања фосфорних једињења за потребе израде нервних бојних отрова. Витли је, као и већина њених сарадница, радила волонтерски за државу у време рата. Гасове је тестирали на самој себи (Fara 2018, 178).

У току I светског рата, женама је дозвољено да замене мушкарце као предавачи, да пишу научне текстове, раде као саветнице експерткиње у ратној индустрији, спроводе инспекције у фабрикама, али им није било дозвољено да постану чланице угледних научних друштава. Угледни научници мушкарци противили су се томе, сматрајући да бављење науком лишава жене њихове женствености, њихове основне сврхе да буду мајке и неговатељице следећих покољења (Fara 2018). Сматрало се такође да жене немају интелигенцију која је потребна за научни рад. Карактеристично је мишљење једног научника, који је остао анониман, а које се могло чути још 1943. године:

„Морам признати да сам ја један од оних који сматрају да је искра креативности која постоји код мушкараца одсутна код

жена, иако оне могу обавити невероватан посао једном када је искра запаљена“ (Fara 2018, 180).

Рат је у пракси, пре него на нивоу мњења, изместио овакве визууре. Жене су током рата обављале најнеобичније послове у односу на традиционално разумевање женске природе – радиле су на криптографским пословима, усавшавању авиона, као инжењери, на научним открићима, бежичним технологијама, да би многе од њих на крају I светског рата добиле отказ уз надокнаду у висини једне седмичне плате. Иако су након рата поново изгуране са многих радних места, или можда управо због тога, а у циљу препознавања њиховог огромног удела у функционисању друштва током рата, жене су стекле право гласа (Fara 2018).

С обзиром да су многе радиле у сектору који је спадао у поверљиве послове класификоване као војне тајне, њихово учешће је потпуно заборављено и тек последњих година се откривају њихова имена. Само један, донедавно заборављени пример, јесте да су жене чиниле око трећину равноправних чланова британске криптоаналитичке групе, тзв. Собе 40, која је директно утицала на укључивање САД у I светски рат. Наиме, тек када је овај тим разбио немачку дипломатску шифру која је садржала понуду Мексику да уђе у савезништво са Немачком, САД је прекинула изолационистичку политику које се држала током првих година рата (Tuchman 2016). Међутим, трагичнија од саме ове маргинализације јесте чињеница да је тек милитаристичка политика легитимизовала борбу за женску еманципацију и омогућила доношење закона који су отворили врата женама у више сектора друштвеног живота.

Иако су на почетку 20. века идеје пацифизма представљале важан део политичког активизма, највише захваљујући настојањима да се усвоје одговарајуће међународне конвенције и олакша мировна арбитража у споровима међу државама, почетак I светског рата представљао је прави сумрак пацифизма.

То никако не значи да мировни покрет није постојао, већ да је ефикасно маргинализован и политички неутрализован. Мировни покрет у Европи почео је да се развија још од Наполеонових ратова, а непосредно пре I светског рата постојало је више видова пацифистичког деловања, од индивидуалног, који се састојао у одбијању вршења војне службе и у заступању личних уверења о неопходности успостављања мира, до потпуно организованог политичког и међународног деловања, као што је био годишњи Светски мировни конгрес, који се одржавао редовно од 1889. године. Постојао је такође и Европски мировни конгрес, које 1914. године окупљао око 190 мировних друштава. Многа од ових друштава престала су да постоје или су им укинута финансијска средства почетком I светског рата (Patterson 2014).

Са друге стране, пацифизам, као такав, није обухватао јединствена становништа нити је свака пацифистичка организација нужно била против сваког рата. Нпр. италијански мировни активисти су подржавали рат против Турске (Patterson 2014). Већина припадника мировних покрета потицала је из

средњих слојева и приклонили су се државном патриотизму као делу свог практичног политичког деловања у време I светског рата.

Отпор милитаризму је био посебно проблематичан у Немачкој. И образовни систем и војска пунили су главе младим Немцима представама о поносу и врлини сопствене нације окружене љубоморним и непријатељским народима који желе да им разоре Отаџбину (Patterson 2014). Са друге стране, с обзиром на свој геополитички положај, Немачка се осећала ускраћена у односу на друге империјалистичке силе у колонијалној подели света, које ни у ком погледу нису имале „праведније” циљеве у трци за колоније. Под милитаристичком управом, до краја 1916. године, у Немачкој је сузбијено деловање до тада значајних и веома активних пацифистичких удружења (Bund Neus Vaterland, Deutsche Friedensgesellschaft / DFG/), с тим што политика владе није била да затвара и кажњава чланове, већ им је било забрањено било какво издаваштво, као и политичко, било јавно или приватно деловање (Shand 1975).

У том периоду на глобалном плану готово све друштвене снаге уједињавале су се у припремама за рат, дајући предност националним интересима својих држава у односу на универзалне интересе. Моћне организације, попут Друге интернационале, распале су се због тога 1916. године, док се сифражетски покрет у Великој Британији поделио због тог питања. Синдикални и социјалистички покрети су се дуго противили рату, јер је то значило да ће радници убијати друге раднике у интересу капитализма. Међутим, када је рат избио, већина се окренула својим државама. Било је пуно превирања. На пример, крајем јула 1914. године, Социјалдемократска партија Немачке затражила је од свог чланства да се определи против рата, да би већ 4. августа гласала за ратне кредите, подржавши владу у њиховој стратегији финансирања рата. Слично томе, Француска социјалистичка партија и њихова унија ЦГТ (CGT), организовали су антиратне протесте на помолу рата, нарочито након атентата на пацифисту Жана Жореа (Jean Jaurès), али када је рат започео, залагали су се за идеју да социјалисти треба да подрже своје државе против немачке агресије и такође су гласали за ратне кредите у Француској (Trudell 1997). Социјалистичка партија Америке, Италијанска социјалистичка партија, Српска социјалдемократска партија и појединци, попут Карла Либкнехта (Karl Liebknecht), Розе Луксембург (Rosa Luxemburg) и њихових сабораца у Немачкој, нису подржали рат. Клара Цеткин (Clara Zetkin), лидерка међународног социјалистичког женског покрета у Немачкој, активно је настојала да жене у том страшном периоду допринесу миру: „Ако мушкарци убијају, жене морају да се боре за мир... Ако мушкарци ћуте, наша социјалистичка дужност је да подигнемо глас“ (Evans 1987, 133–137). Организовала је антиратни међународни скуп жена у Берну 1915. године.

Што се сифражетског покрета тиче, представнице радикалног сифражетског покрета, као што је покрет Емелин Панкхурст (Emmeline Pankhurst) (Women's Social and Political Union/WSPU) у Великој Британији, привремено су одустале од свог феминистичког активизма, како би допринеле

националном уједињење пред предстојећи рат (Searle 2004). Иако им је пре I светског рата у ширем британском друштву приговорано пре свега што су „насилне“ и „неженствене“ (због разбијања прозора, жардињера и сл.), њихов прелазак на заговарање рата битно је смањило анимозитете према њима, иако је, наравно, у овом случају реч о патриотском заговарању неупоредиво насилнијих метода деловања.

Језгро феминистичког покрета у Великој Британији подржавало је рат, али постојала је група угледних жена унутар феминистичког покрета, које су се противиле рату, као што су биле Хелена Свонвик (Helena Swanwick), Маргарет Ештон (Margaret Ashton), Кетрин Маршал (Catherine Marshall), Мод Ројден (Maude Royden), Кетлин Кортни (Kathleen Courtney), Кристал Мекмилан (Chrystal Macmillan) и Силвија Панкрст (Sylvia Pankhurst) (Wiltsher 1985).

У Хагу је 1915. године успешно одржан Женски мировни конгрес који је окупио око 1100 жена (McCarthy 2015). Иако су те жене, међу којима су претежно биле сифражеткиње, успеле да дођу до сагласности и заједничких препорука како унапредити мировне преговоре у Европи, њихов утицај је реално био потпуно занемарљив, већ самим тим што у то време оне у својим матичним земљама нису ни сматране пуноправним грађанима и нису имале право гласа. Чак ни касније, на Мировном конгресу у Паризу 1919. године ни једна од жена учесница Мировног конгреса у Хагу 1915. није укључена у делегације својих држава (Evans 1987, 66; McCharty 2015).

Када говоримо о пацифизму тог времена, морамо поћи од тога да је он организационо био веома ослабљен, те да се значај пацифизма може сагледати узимајући у обзир и све оне људе пацифистичке оријентације чији глас је било тешко и чути, који нису били чланови организација, али који су својим животима или посебним делима у том тешком времену потврђивали вредности и идеје мира.

Једна од таквих особа била је Клара Имервар, жена која се налазила у епицентру осмишљавања хемијског рата. Представљала је на неки начин „слепо тачку“ великог догађаја, периферију у којој се наизглед ништа битно не дешава. После удаје, она је у свом окружењу била препозната само као маргинална жена, домаћица у сенци супруга генија, особа ван свега битног што се тада на тако грандиозан и катаклизматичан начин дешавало са људском цивилизацијом. Међутим, управо та „слепа тачка“ у коју се урушио њен живот симболизује нехуманост времена у коме је живела. У том времену за њу, као изузетно образовану жену, хемичарку која је науку схватала као хумани корпус знања који не сме да служи уништењу, није било места.

Клара

Клара Имервар, супруга Фрица Хабера, била је изузетна немачка хемичарка јеврејског порекла. Била је прва жена која је стекла докторат из хемије у Немачкој, активиста за права жена и пацифиста. Основно образовање

је стекла у женском колеџу у Бреслау (данас Вроцлав), који је жене припремао за њихове „природне дужности“ домаћица и мајки, а затим и вишу школу за предаваче, али је уз подршку оца, који је и сам био хемичар, све време узимала приватне часове да би касније могла да студира хемију, поставивши тиме себи много више циљеве у односу на огромну већину жена тог времена. Године 1896. положила је пријемни испит на Универзитету у Бреслау, који је затим могла да похађа само као гостујући слушалац, јер жене у Пруској нису могле званично да буду студенти све до 1908. године. Чак и за овакву врсту студирања била јој је потребна посебна подршка професора са факултета на коме је желела да студира и посебна дозвола Министарства, као и сертификат о добром карактеру, узорном понашању итд. (Dick 2009).

Током студирања, била је посебно заинтересована за физичку хемију, а нарочито за електрохемијске реакције материје, што је у оно време била нова област истраживања и представљало је, као и само високо образовање, недоступну област за жене. Њена докторска теза односила се на проблеме односа проводљивости, топливости, електрохемијског потенцијала одређених врста металних соли и њиховог електро-афинитета (термин који је тада био у употреби). Објавила је више оригиналних научних радова. Клара Имервар је такође држала јавна предавања о популарној хемији у организацији различитих женских удружења и института. Познато је да су Клара и Фриц Хабер започели везу на годишњој конференцији Немачког електротехничког друштва у Фрајбургу, на којој је Клара била једина жена међу научницима. Иако су се од раније познавали, према неким изворима, Клара није желела да ступи у брак/везу док не буде имала своје сопствене приходе, а улазак у брак са Фрицом Хабером уливао јој је наду да ће моћи да настави да се бави научним радом са човеком који ће разумети њене научне афинитете (Dick 2009).

Међутим, од тога није било ништа. Од момента када се удала, сан о браку два равноправна научника распршио се, као и у случајевима већине научница тог времена – њен живот потпуно се одвијао у сенци успона њеног супруга у сфери приватног живота, и зато није зачуђујуће што постоји веома мало поузданих писаних података и докумената који би указивали на детаље њеног живота. Услед тога постоји и много неслагања у интерпретацијама, нарочито када су у питању њена политичка уверења, брачни сукоб и природа неслагања са Фрицом Хабером, као и узроци њеног самоубиства 1915. године.

Један од ретких писаних докумената је и писмо које је написала пријатељу и ментору, Ричарду Абегу (Richard Abegg), 23. априла 1909. године: „Све оно што је Фриц стекао током последњих осам година, ја сам изгубила, а оно што је остало од мене, испуњава ме најдубљим незадовољством“ (Friedrich & Hoffmann 2014, 1).

Клара се противила раду свог мужа, сматрајући изум хемијског оружја за масовно уништење перверзијом науке. Такво становиште заступа и ауторка најкомплетније написане биографије о Клари Имервар Герит фон Литнер (Leitner 1993), као и историчарка Џилијан Бир (Beer 1996).

Литнер (1993) наводи да се Клара отворено супротстављала раду свог мужа на хемијском наоружању, те да је више пута тражила од њега да престане са том врстом истраживања. Његов љутит одговор састојао се у томе што ју је јавно назвао непријатељем отаџбине. Рођаци Кларе Имервар такође заступају слично становиште. Њен нећак Пол Краса (Paul Krassa) сведочио је да је Клара непосредно пре самоубиства посетила његову жену и том приликом јој се пожалила да је згрожена експериментисањем хемијским отровима (Leitner 1993, 43).

За разлику од ове групе аутора, Фридрих и Хофман сматрају да нема довољно доказа за то и склонији су тези да је Клара извршила самоубиство просто због незадовољства у браку и онемогућености да се бави својом професијом (Friedrich & Hoffmann 2014). Њихов текст, међутим, донекле тенденциозно, а без икаквих доказа претпоставља да су Кларина депресија и незадовољство производ искључиво њене личне дисатисфакције, па чак и женске љубоморе. Они притом занемарују да Клара Имервар објективно није имала друштвени простор у коме би своја становишта могла да искаже пред ширим аудиторijумом, и сасвим занемарују њену изузетност – за стицање таквог образовања које је она имала били су већ, сами по себи, потребни велика решеност и изграђеност друштвеног става о потреби унапређења друштвеног и образовног положаја жена.³ Јута Дик се позива на локалне новине које су пренеле изводе из докторске инаугурације Кларе Имервар, када је рекла „да никада неће ни усмено ни писмено предавати ништа што се противи њеним уверењима, већ ће тежити истини и унапређивати дигнитет науке до висина које она заслужује“ (Dick 2017). Иста ауторка такође наводи да се Клара експлицитно супротстављала раду свог мужа, да је то био један од најважнијих разлога њиховог све већег разилажења (Dick 2017).

Објективно је мало вероватно да је то што је самоубиство извршила свега неколико дана после битке код Ипра, описане на почетку овог текста, потпуно неповезано са њеним одлуком да одузме себи живот, односно, веома је мало вероватно да није размишљала о широј слици – последицама коришћења хемије за циљеве масовног убијања. Свођењем њених животних незадовољстава на интимне „женске“ разлоге (љубомора, депресија...) као узрок самоубиства, дефинитивно се занемарују битни аспекти њеног живота, чак и у тако штурим оквирима који су нам доступни.

Извесно је да је у времену у коме је живела, Клари Имервар, нарочито у позицији у којој се нашла с обзиром на положај свог супруга, било готово немогуће да јавно изрази било какво неслагање са његовим радом, те је то

³ Нажалост, документовани подаци о животу Кларе Имервар су толико штури да се веома тешко може пратити њен феминистички активизам. Он се читује пре свега у њеним сопственим животним циљевима – степен образовања, научне радове које је објавила, приватну преписку у којој говори о неправди и неправди у браку и у њеном раду на популаризацији науке међу самим женама, у сарадњи са женским организацијама.

неопходно узети у обзир када се комбинују јавни и приватни извори при склапању комплетне приче о њеном животу.

Након бацања хлорина код Ипра 22. априла 1915. године, Фриц Хабер се тријумфално вратио са ратишта, да би непосредно после тога због својих заслуга био унапређен у чин капетана. Тим поводом, у његову част је 2. маја организована прослава у елегантном предграђу Берлина. Клара Имервар није присуствовала прослави. Узела је Фрицов пиштољ и убила се у врту њихове куће, нанишанивши себи у срце. Умрла је на рукама свог и Фрицовог сина Хермана. Фриц је истог дана ипак отпутовао на Источни фронт, оставивши другима да организују Кларину сахрану. Новине „Grunewald Zeitung“ су њено самоубиство представиле као потез једне „несрећне жене“. Хабер до краја живота није ни једном речју прокоментарисао њену смрт. Године 1918. добио је Нобелову награду за хемију. Истовремено су покренуте иницијативе да се прогласи ратним злочинцем. Па ипак, осуда није дошла са те стране, већ доласком нациста на чело државе 1933. године, када је Хабер постао само „обичан Јеврејин“ међу „супериорним расним Немцима“. Хабер одлази у Енглеску, затим у Италију преко Базела, где умире од срчаног удара. По његовој жељи, сахрањен је поред Кларе Имервар. Њихов син, Херман, извршио је самоубиство крајем II светског рата. Бојним отровима које је изумео Фриц Хабер убијени су током II светског рата милиони Јевреја у гасним коморама (Leitner 1993; Dick 2009; Szöllösi-Janze 2017).

Порука Кларе Имервар

Данас се Клара помиње углавном по свом девојачком презимену – Имервар (у преводу: увек истинита). Године 1991. је Немачки одсек међународних физичара за превенцију нуклеарног рата установио своју најпрестижнију награду, назвавши је по имену Кларе Имервар. Она неће бити запамћена по „великим делима“, као реформиста, истакнута феминсткиња, истакнути пацифиста, али самим својим животом, у његовом најогољенијем виду, она указује на све оне неискоришћене потенцијале људскости на великим историјским странпутицама и представља радикални отпор мрачном времену у коме је живела.

Још од времена Канта и његовог капиталног дела „Вечни мир“ (1795 [1795]), посвећеног идејама праведног рата и пацифизма, па све до данас, пацифизам се још увек третира као идеализам и као нерепална политичка опција, док се енормна издвајања за наоружање, пораст убојитости савременог оружја и загађење које оно изазива још увек третирају као рационални и неопходни начин функционисања глобалне економије и вођења политике у савременом свету, без обзира на то што корист од тога има веома мали број људи, а огромну штету већина, као и сама планета.

Особе попут Кларе Имервар тешко налазе своје место у таквом свету, као и у историји великих победа и пораза. Остају невидљиве, непризнате, недоречене, потцењене, неостварене, немоћне спрам економије, политике,

милитаризма, бешћутности. А ипак на крају светле у општем мраку времена које их је уништило.

Визија такве науке какву је имала Клара Имервар неопходна је у XXI веку. Можемо да наставимо да уништавамо или да покушамо да преокренемо разорне последице до којих је довео развој савременог света. Најчешће се говори о томе да наука има „црну“ и „белу“ страну. То је сасвим погрешно. „Црну“ и „белу“ страну имају само људи и искључиво од њих зависи да ли ће свет у коме живимо бити хуман или не.

Литература

- Beer, Gillian. 1996. *Open Fields: Science in Cultural Encounter*. Oxford: Oxford University Press.
- Dancocks, Daniel G. 1988. *Welcome to Flanders Fields: the First Canadian Battle of the Great War: Ypres, 1915*. Toronto: McClelland & Stewart.
- Dick, Jutta. 2009. “Clara Immerwahr.” *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*. Jewish Women's Archive.
<https://jwa.org/encyclopedia/article/immerwahr-clara> (pristupljeno 25. januara 2020).
- Eksteins, Modri. 2000. *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. New York: Mariner Books.
- Engels, Fridrih. 1953. *Izabrana vojna dela*. Beograd: Vojna biblioteka.
- Evans, Richard J. 1987. *Comrades and Sisters. Feminism, Socialism and Pacifism in Europe, 1870–1945*. New York: St. Martin's.
- Fara, Patricia. 2018. *A Lab of One's Own: Science and Suffrage in the First World War*. Oxford: Oxford University Press.
- Friedrich, Bretislav & Dieter Hoffmann. 2017. “Clara Haber, nee Immerwahr (1870–1915): Life, Work and Legacy”. In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz & Martin Wolf, 45–69. Springer International Publishing.
- Friedrich, Bretislav & Jeremiah James. 2017. “From Berlin-Dahlem to the Fronts of World War I: The Role of Fritz Haber and His Kaiser Wilhelm Institute in German Chemical Warfare”. In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz & Martin Wolf, 25–45. Springer International Publishing.
- Freud, Sigmund. 1918. *Reflections On War And Death*. New York: Moffat, Yard And Company.
- Herrmann, David G. 1997. *The Arming of Europe and the Making of the First World War*. Princeton: Princeton University Press.

- Joll, James. 2007. *The Origins of the First World War*. Pearson Longman.
- Kant, Imanuel. 1995 [1795]. *Večni mir: filozofski nacrt*. Beograd: Gutembergova galaksija.
- Leitner, Gerit von. 1993. *Der Fall Clara Immerwahr, Leben Für eine humane Wissenschaft*. Verlag: Beck.
- McCarthy, Helen. 2015. "Pacifism and Feminism in the Great War". *History Today*. 25 March. <https://www.historytoday.com/pacifism-and-feminism-great-war> (pristupljeno 21. januara 2020).
- Patterson, David. 2014. "Pacifism", *International Encyclopedia of the First World War*. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pacifism> (pristupljeno 21. januara 2020).
- Searle, Geoffrey Russell. 2004. *A New England?: Peace and War, 1886–1918*. Oxford – New York: Clarendon Press – Oxford University Press.
- Shand, James. 1975. "Doves Among Eagles: Germain Pacifists and Their Government During First World War". *Journal of Contemporary History* 10 (1): 95–108.
- Stevenson, David. 1996. *Armaments and the Coming of War: Europe, 1904–1914*. Oxford: Oxford University Press.
- Szöllösi-Janze, Margit. 2017. "The Scientist as Expert: Fritz Haber and German Chemical Warfare During the First World War and Beyond". In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Friedrich Bretislav, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz & Martin Wolf, 11–23. Springer International Publishing.
- Todorov, Cvetan. 1994. *Mi i drugi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Trudell, Megan. 1997. "Prelude to Revolution: Class Consciousness and the First World War". *International socialism* 76 (2). <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj76/trudell.htm> (pristupljeno 21. januara 2020).
- Tuchman Barbara. 2016. *The Zimmermann Telegram: America enters the War, 1917–1918*. Penguin.
- Wiltsher, Anne. 1985. *Most Dangerous Women: Feminist Peace Campaigners of the Great War*. London: Pandora Press.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Ивана Башић

Етнографски институт САНУ, Београд
xeliot@gmail.com

Фрагменти аутобиографије: концепт „трептавог саосећања“ у *Портретима жена Ксеније Атанасијевић**

У фокусу нашег разматрања биће начин на који је Ксенија Атанасијевић, пишући о песникињама и филозофкињама старе Грчке, али и о св. Терези из Авиле или Жорж Сандовој, исписивала сопствено разумевање значаја женске научне и уметничке креативности, те еманципације жена. Избором жена о којима ће писати, као и наглашавањем одређених квалитета њихових личности и њихових дела, те филозофских концепата које је подржавала, Ксенија Атанасијевић је у *Портретима жена* истовремено створила своје имплицитно имагинарно филозофско „Ја“. Стога би најпрецизније жанровско одређење *Портрета жена* било *фрагменти трептавог саосећања* са личностима које је описивала, а саосећање се може одредити и као кључна карактеристика целокупног њеног опуса и живота – емпатија је чинила и основу етичке филозофије Ксеније Атанасијевић, и њеног друштвеног, пацифистичког и феминистичког ангажмана и истовремено је за њу представљала основу вредности људског живота. Овим избором, Ксенија Атанасијевић антиципирала је и став оновременог феминизма о нужности стварања женског канона за обликовање женског личног и стваралачког идентитета.

Кључне речи: Ксенија Атанасијевић, *Портрети жена*, женски канон, „аутобиографски моменат“, феминистичка традиција

Fragments of Autobiography: The Concept of “Flickering Compassion” in *Portraits of Women* by Ksenija Atanasijević

In our discussion we will explore how Ksenija Atanasijević, while writing about the poets and philosophers of ancient Greece, but also about Saint Teresa of Avila and George Sand, expressed her own understanding of the importance of women’s scientific and artistic creativity, and also their emancipation. By choice of women she will write about, as well as emphasis on certain qualities of their personalities and their work, and the philosophical concepts she supported, Ksenija Atanasijević simultaneously created her implicit imaginary philosophical “I” in *Portraits of Women*. Therefore, the most precise genre definition of *Portraits of Women* would be fragments of flickering compassion towards the personalities

* Овај рад представља резултат истраживања обављаних у Етнографском институту САНУ, а које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

she is describing, and compassion can be defined as a key characteristic of her entire oeuvre and life – empathy was the basis of Ksenija Atanasijević's ethical philosophy and her social, pacifist and feminist engagement and at the same time it was in her opinion the most important value of human life. With this choice, Ksenija Atanasijević also anticipated the stance of contemporary feminism on the necessity of creating a female canon for shaping a women's personal and creative identity.

Key words: Ksenija Atanasijević, *Portraits of Women*, female canon, “autobiographical moment”, feminist tradition

Да ли је могућа аутобиографија о другима?

Према једној од можда најпознатијих дефиниција аутобиографије, оној Леженовој, аутобиографија је „ретроспективни прозни текст којим нека стварна особа приповеда властито живљење, наглашавајући свој особни живот, а особито повијест развоја своје личности“ (Lejeune 1999, 202). Уводећи појам *аутобиографског споразума* ради прецизнијег дефинисања жанра аутобиографије, Лежен га дефинише на следећи начин: „Аутобиографским споразумом аутор се обавезује на то да ће тачно и истинито испричати свој живот (или неки део, односно аспект тог живота)“ (Ležen 2009, 49). Према Лежену, дакле, аутобиографију одређује присуство следећих елемената: прозно приповедање, сопствени живот као тема, идентитет аутора и приповедача, позиција приповедача и главног лика (Ležen 2009, 203). Два пресудна услова да би се неки текст могао сматрати аутобиографијом јесу ситуација аутора и позиција приповедача, односно – аутобиографски споразум, који подразумева идентичност аутора, приповедача и лика, која је подржана насловом или поднасловом. За разлику од романеског (фиктивног) споразума, за аутобиографију важи да је писана у складу са чињеницама, односно да реферише на стваран свет, што значи да је саставни део аутобиографског споразума – „споразум о истини“ (Ležen 2009, 52–53). Ако појемо од Леженове дефиниције – и као кључне елементе издвојимо аутобиографски споразум, споразум о истини, истоветност аутора, наратора и лика (прича о себи), приповедачко лице (Ich-form), појављује се читав низ књижевнотеоријских/нараторолошких проблема, а на неке од њих је већ сам Лежен указао у тексту *Аутобиографски споразум, двадесет пет година касније*. Он ће ту изрећи тврдњу да и у аутобиографском споразуму, као у сваком другом „уговору о читању“ постоји предлог који укључује самог аутора, међутим, није обавезујући за читаоца: „(...) читалац може и не мора да чита, а нарочито има слободу да чита како жели. И то је истина. Али ако чита, он мора узети у обзир тај предлог, макар га занемарио и оповргао“ (Ležen 2009, 46). Лежен томе додаје још неке проблеме:

„Како се у тексту може изразити идентитет приповедача и лика (Ја, Ти, Он) – Како се, у причи у ‘првом лицу’, показује идентитет аутора и лика који води наравицу (Ја, долепотписани). Ово ће бити прилика да се аутобиографија супротстави роману. – Зар нема забуне у већини закључака који се тичу аутобиографије,

између појмова идентитет и сличност? (Ово је прилика да се аутобиографија супротстави биографији (...))“ (Ležen 2009, 49).

Лежен овде указује и на постојање родова „на граници“, те помиње и „аутобиографију која се претвара да је биографија (прича у трећем лицу)“ (Ležen 2009, 51).

Да се аутобиографија не може тако једнозначно одредити, посебно не само на основу формалних обележја, показује Пол де Ман, који у тексту *Аутобиографија као обезличавање* деконструише кључне елементе Леженове дефиниције (укључујући и то да је аутобиографија прозни текст, тако што поставља питање да ли се Вордсвортов *Прелудиј*, на пример, може посматрати изван аутобиографског контекста (de Man 1984, 68). Позивајући се најпре на Женетово тумачење Прустовог *У трагању за изгубљеним временом*, Пол де Ман такође закључује да се разлика између фикције и аутобиографије не може одредити, те да се о аутобиографији уопште не може говорити као о жанру или модусу, већ једино као о фигури читања или тумачења, која се, у извесној мери, може јавити у свим текстовима – аутобиографски моменат се, каже он, јавља као поравнавање између два субјекта увучена у процес читања, у коме су они међусобно одређени узајамном рефлексивном супституцијом (de Man 1984, 70). Будући да сваки дискурс представља исказ појединца, може се тврдити да сваки текст има аутобиографску природу. Аутобиографија се, сматра де Ман, може сматрати и „обезличењем аутора“ – насупрот ставу да је аутобиографија обликовање животне приче аутора, он износи став да писање о сопственом животу заправо поништава живот аутора, те у њој види знак његове смрти, односно вид његовог обезличења:

„Чим разумемо реторичку функцију прозопопеје као постављање гласа или лица помоћу језика, разумемо да оно чега смо лишени није живот, већ облик и осећај света који је доступан само приватном начину разумевања. Смрт је измештени назив за језичку неприлику, и обнова смртности аутобиографијом (прозопопеја гласа и имена) лишава и изобличава тачно у оној мери у којој то изнова успоставља. Аутобиографија прикрива обезличење ума којему је сама узрок“ (прев. И.Б.)¹ (de Man 1984, 80–81).

Наше тумачење *Портрета жена* засновано је, дакле, на ставу Пола де Мана да је аутобиографија само фигура читања или рецепцијска могућност

¹ Пол де Ман се хотимично поиграва вишезначношћу термина и неодређеностима, што је тешко преводиво, те стога дајемо цитат и у оригиналу: „As soon as we understand the rhetorical function of prosopopeia as positing voice or face by means of language, we also understand that what we are deprived of is not life but the shape and the sense of a world accessible only in the privative way of understanding. Death is a displaced name for a linguistic predicament, and the restoration of mortality by autobiography (the prosopopeia of the voice and the name) deprives and disfigures to the precise extent that it restores. Autobiography veils a defacement of the mind of which it is itself the cause (de Man 1984, 80–81).

текста, без обзира на избор приповедачког лица и формалних одлика текста,² те ћемо стога *Портрете жена* читати као својеврсни интелектуални, али и емотивни, имплицитни аутопортрет Ксеније Атанасијевић, односно вид изградње њеног сопственог стваралачког и личног идентитета ослоњеног на „женску традицију“.

Женски канон – вишегласје и индивидуални глас

Однос аутобиографије/исповести и феминизма веома је сложен, јер се у њему укрштају питања обликовања женског друштвеног, индивидуалног и стваралачког идентитета изван патријархалних стереотипа и улога, али и изван мушке стваралачке традиције, о чему постоји обимна литература, почев од *Сопствене собе* Вирџиније Вулф, па до *Невоља са родом* Џудит Батлер, која род дефинише преваходно као дискурзивну категорију. Будући да се женски родни идентитет формира према опозицији са супротним родом, то значи да себе одређујемо на основу онога што нисмо, а не на основу онога што јесмо, при чему субјекат није тај који одређује деловање, већ деловање одређује „Закон“, намећући га субјекту, сматра Батлер (в. опширније Butler 2000). Уколико као део „Закон“ посматрамо и мушки стваралачки канон, онда постаје јасније због чега је успостављање женске традиције, односно женског канона, значајно за самоубличавање женског стваралачког и личног идентитета.

Наш став да је Ксенија Атанасијевић у форми кратких биографија значајних жена исписала сопствену имплицитну интелектуалну и емотивну аутобиографију заснива се на идеји формирања личног идентитета у процесу „удвајања“ личности у улози субјекта (самокреација и самопрезентација) посредством избора објеката идентификације и презентације (значајне женске стваралачке фигуре), а све то у циљу обликовања самосвојног женског идентитета и креативности. *Портрети жена* Ксеније Атанасијевић у нашем тумачењу представљају чин самоделинисања посредством женске стваралачке традиције, задобијајући форму „аутобиографије о другим женама“. Насупрот стратегијама женског маскирања у мушкарца ради остварења својих планова (De Voogt 1982, 367), односно ради ослобађања од мушке идеологије и надилажења „биолошке специјализације жене“ (Palja 2002, 218–236), Ксенија Атанасијевић бира стратегију „маскирања“ сопствене индивидуалности, користећи форму биографија значајних жена, не би ли на тај начин избегла замку ослобођења помоћу „ускраћене и прогутане женскости“ или идентификације са мушким моделима, која доноси психолошки и емотивни расцеп, односно, избегавајући тиме мит о изласку „Атине из Зевсове главе“ (Mardok 2002, 50). Чин „маскирања“, то јест

² С обзиром на ограниченост простора – о нашем разумевању класификација приповедачког поступка и форми приповедања у досадашњим наратолошким теоријама, те питањима (наративног) идентитета и субјективности, као и о односу фикције и исказа стварности, в. опширније Bašić 2007, 601–624 и Bašić 2013, 47–115.

исписивања (крипто)аутобиографије у форми биографија, представља вид понирања у себе и самокреација сопствене женске стваралачке индивидуалности уз помоћ женске традиције (Mardok 2002, 114). Насупрот ставу Шоувалтер да о женском писму можемо говорити само као о двогласном дискурсу који доноси наслеђе доминантне (мушке) и пригушене (женске) креативности (Showalter 1981, 201), сматрамо да се Ксенија Анастасијевић одлучила на женско „вишегласје“ у коме женски гласови више нису пригушени доминантном мушком традицијом, већ сами постају доминантни, тако што се елементи женске стваралачке и културне традиције и дискурса користе да би се изразило сопствено искуство. Тим чином се искуство „чисте женскости“ истовремено извлачи из „дивље“ зоне, али се одваја и од творевина доминантне мушке културе. Жена може користити маску мушкарца да би стекла мушку моћ и обезбедила некажњено заузимање места субјекта/говорника у дискурсу (в. опширније Batler 2001), али може користити и „маску“ својих претходница, које су већ задобиле своје место/моћ у доминантној култури, како би успоставила аутентични родни и друштвени идентитет, изван патријархалних конструкција женскости. Чин идентификације са другим женама и говор о њима на тај начин постаје чин самоидентификације и говор о сопственом искуству, односно чин „присвајања женске моћи“ истицањем женске традиције и успостављањем женског канона. Захваљујући томе, жена више није принуђена да се одрекне сопствене женскости, да прихвати ускраћивање сопствене емотивности,³ нити да интериоризује елементе мушке родне улоге ради стицања друштвене моћи. Напуштајући тај образац, Ксенија Атанасијевић заправо избегава да „Краљица говори као Краљ, већ „одговара“ својим речником, својим звуком, инсистирајући на својој тачки гледишта“ (Gilbert & Gubar 1996).

Ксенија Атанасијевић бира, дакле, да оживљавајући гласове „краљица“ обликује сопствену личност, те да истичући одређене филозофске концепте у оквиру женског канона, изрази сопствено филозофско „Ја“. Стога ћемо у наставку текста трагати управо за тим „аутобиографским моментима“ у, формално гледано, биографским текстовима.

Ксенија Атанасијевић и женски антички канон

Ксенија Атанасијевић (1984–1981), прва и једина жена доктор наука и доцент у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, те еминентан филозоф свог доба, била је истовремено изразито друштвено ангажовани мислилац, посебно на пољу пацифизма, антифашизма, антисемитизма и феминизма. Поред бројних расправа о феминизму, Ксенија Атанасијевић је и ауторка текстова о

³ У анонимној рецензији овог рада, осим низа корисних сугестија, једна примедба односила се на „сентименталност“ која га прожима. Међутим, накнадно прикривање емотивног односа значило би својеврсно навлачење „мушке“ маске, будући да овај текст јесте настао као израз „трептаве саосећајности“ ауторке са Ксенијом Атанасијевић, али и као вид саморазумевања и исписивања личног женског искуства писањем о блиској „Другој“.

значајним женским историјским личностима – од филозофкиња и књижевница до владарки и светица.

У фокусу нашег разматрања биће начин на који је Ксенија Атанасијевић, пишући о песникињама и филозофкињама старе Грчке (Сапфо, Ерини, Корини, Миргис, Аните, Носис, Хипархији, Арети, Хипатији...), питагореичарки Тхеани, али и о св. Терези из Авиле или Жорж Сандовој, исписивала сопствено разумевање значаја женске научне и уметничке креативности и еманципације жена. Као што Катарина Лончаревић истиче:

„Атанасијевић је спознала да је филозофски канон мизогин, али није оставила ниједан чланак који би се бавио овим аспектом негативне анализе канона. Међутим, она је већ током 1920. дала важан допринос за друга два поља феминистичког рада у историји филозофије. Атанасијевић је писала о важним филозофкињама да би показала да су се жене бавиле филозофијом у готово свим филозофским школама античког доба. Фокусирајући се не само на жене филозофе, већ и на друге занемарене фигуре и алтернативна тумачења у историји филозофије, она је отпочела рад на развоју алтернативног канона“ (прев. И. Б.) (Loncarevic 2015, 114).

Управо је у овоме несумњиви значај и допринос Ксеније Атанасијевић феминистичком покрету, који је донедавно остао незапажен. Баш као што Лончаревић закључује:

„Иако је неколико научника објавило студије у којима се помно проучава феминистичко и филозофско дело Атанасијевићеве, оно што обично недостаје овим студијама јесте контекстуализација њене феминистичке филозофије, посебно имајући на уму недавни рад у тој области, и критичку анализу начина на који се Атанасијевић ангажовала поновним феминистичким читањем историје филозофије. Будући да ове везе недостају, и јавност и феминистички филозофи нису упознати са њеним важним доприносом том пољу. Може се тврдити да је њен глас као феминистичке историчарке филозофије још увек изгубљен, мада су њени есеји недавно поново штампани. Оно што феминистички филозофи у региону обично не препознају јесте изванредна чињеница да је сама Атанасијевићева, на основу сопственог филозофског ентузијазма, почела поновно ишчитавање филозофског канона током 1920-их, када је објавила четири важна чланака која су се бавила древном грчком филозофијом из феминистичке перспективе. Када се комбинују, они представљају претходнике сличним феминистичким филозофским пројектима из 1970-их и након тога. Њен изоловани рад током 1920-их антиципирао је рад феминистичких историчара филозофије, а њене анализе и закључци често се поклапају са онима њених наследника“ (Loncarevic 2015, 115, прев. И.Б.).

Ксенија Атанасијевић не само што је примењивала стратегију феминистичког читања канонских дела мушкараца-филозофа, већ је примењивала и стратегију скретања пажње на мушкарце-филозофе који су остали изван тог канона, а који су се отворено залагали за женска права (опширније в. Loncarević 2015). Поред тога, њен циљ, као што Лончаревић запажа, није био стварање прегледа свих грчких филозофкиња, већ је желела да укаже на најважније представнице различитих филозофских школа и утицаја и да пружи важне детаље не само о њиховим учењима, већ и о њиховом животу, читајући доступне секундарне изворе (Loncarević 2015, 120).

Писање Ксеније Атанасијевић не само о античким филозофкињама, већ и о доцнијим истакнутим стваралачким и историјским женским фигурама имало је циљ да попуни празнину у колективном феминистичком сећању, као што Лончаревић закључује (Loncarević 2015, 122), али је дало још један важан допринос. Наиме, разматрајући не само њихов опус, већ и њихово животно искуство, Ксенија Атанасијевић је започела рад на стварању женског канона у коме се отвара простор за процес женског саморазумевања и формирања индивидуалног и стваралачког идентитета мимо доминантног мушког погледа на свет, било да му се жене супротстављају било да га интериоризују.

Аутопортрет у портретима – саосећање као вид обликовања женског идентитета

Самим избором различитих женских стваралачких индивидуалности, те тумачењем њихових дела, карактера и егзистенција – Ксенија Атанасијевић је насликала сопствени имплицитни интелектуални и емотивни портрет. Не само интелектуално, већ и дубоко емотивно и проживљено разумевање које прожима њене текстове о значајним мислитељкама, научницама и уметницама прошлих епоха, о њиховом супротстављању инфериорној улози коју им је друштво наметало и њиховим најчешће трагичним судбинама, тумачимо као препознавање изразитих подударности ових изузетних стваралачких личности са самом Ксенијом Атанасијевић, које не произилази нужно једино из несретне околности да се свака од њих, укључујући и саму ауторку *Портрета жена*, имала борити са неразумевашем и отпором средине због напуштања патријархалне женске улоге.⁴ Избор жена о којима ће Ксенија Атанасијевић писати, као и наглашавање одређених квалитета њиховог дела или њихових личности, пре би се могао назвати, да употребимо Гетеов термин, „сродством

⁴ Као што је Латинка Перовић приметила, сукоб Ксеније Атанасијевић са сопственом средином одвијао се на више равни и њено је искуство парадигматично за разумевање положаја интелектуалки у Србији XX века: „Ксенија Атанасијевић је филозофски мислилац у земљи без значајних филозофских традиција и у средини склоној више афетку него рационалном мишљењу. Уз то, жена у једној дубоко патријархалној култури. Разлике довољне да је средина издвоји. Рођена при крају XIX века (1894), она умире у већ одмаклој последњој четвртини XX века (1981). У њеном физичком и мисаоном постојању огледа се читав протекли драматични век. Али и српско друштво, нарочито његове елите у једном од два века његове историје у модерно доба“ (Perović 2006, 371).

по избору“. Живо и саосећајно осликане портрете значајних уметница и филозофкиња разумемо не само као плод суштинског кореспондирања њихових судбина са животним путем саме Ксеније Атанасијевић, који је такође био испуњен блиставим научним, стваралачким и личним развојем и упечатљивим постигнућима, али и непрекидним напором да „задовољи тежње свог духа“ упркос неразумевању средине и бројним прогонима, дакле, не само заједничким усудом *бити жена-стваралац у мушком свету*, већ их читамо као чин самопрепознавања и самообликовања, као сликање духовног, интелектуалног и емотивног аутопортрета разумевајућим сликањем других – могло би се рећи – сестринских ликова.

Спољашња мотивација да се женским стваралаштвом бави и да напише низ текстова о женама које су захваљујући свом делу остале запамћене у историји човечанства, јасна је већ из текста Ксеније Атанасијевић *Разматрања о феминизму*, објављеног 1932. године:

„А творевине генијалних жена остају најнепобитнији противразлог свим скептичким теоријама о жени. Сафо је тако неоспорно велика, и самом прегршти стихова што су се сачували од њене раскошне поезије, да и најжешћи оспоравачи жениних способности чине са њоме изузетак. Низ веома крупних стварања жена изгледа чудно дуг, кад се узме у обзир под како су мучним притисцима, још до недавно, оне живе и развијале се. Довољно позната, та стварања је непотребно наводити“ (Atanasijević 2008, 31).

Тај мотив уочава и прецизно формулише приређивачица текстова Ксеније Атанасијевић, Љиљана Вулетић, која каже: „Анализирајући разноврсне женске егзистенције, тежила је да прикаже снагу и креативност жене, истицала ‘да се са стваралачком моћи жене мора рачунати’“ (Vuletić 2008, 13).

Међутим, осим овог мотива да промовише женско интелектуално и уметничко стваралаштво, Ксенија Атанасијевић је изгледа желела да патријархалних стега ослободи и женску емотивност. Стога у тексту *Песникиње и филозофкиње старе Грчке*, поред тога што пружа низ аргумента у прилог женској интелектуалној и креативној равноправности, помиње још једну, за њу несумњиво важну категорију, коју је друштво у коме је живела спутавало и кажњавало, а то је слободно изражавање индивидуалних, аутентичних осећања жена, а не само оних које је заједница женама одобравала:

„(...) било је жена које су јачином и топлином свог талента, и ширином и свестраношћу своје ерудиције, биле потпуно равноправне људима. И баш та појава је коначни аргуменат да је неистина све испредање о тобожњој инфериорности жене, да је она била *увек довољно надахнута да изрази своја осећања* (курз. И. Б.), и увек довољно заинтересована да задовољи тежње свога духа, чак и онда када је њена потреба за интелектуалним животом наилазила на далеко рапавије и несмишљеније ударце

но што их добија модерна жена, и онда кад су околности за њено усавршавање биле у сваком погледу кукавне“ (Atanasijević 2010, 57–58).

Истичући да је интелектуални развој грчких жена био искључен самим друштвеним уређењем, будући да су стари Грци у њима гледали нижа бића, Ксенија Атанасијевић најпре пише о песникињама и филозофкињама тог доба.⁵ Посебно надахнуто и посвећено позабавиће се чувеном песникињом Сапфо са Лезбоса, која је на врхунцу своје славе била 610. године пре Христа. Ксенија Атанасијевић износи познате податке о њој, у којима се преплићу историјска сведочанства са легендама.

Грчка није остала равнодушна према појави изузетне песникиње, каже Ксенија Атанасијевић, од ругања и напада до одбране, наводећи да ју је средња атичка комедија пародирала, и то у равно пет комедија под називом *Сафо* и две под насловом *Фаон* од Антифана и Платона. Ксенија Атанасијевић закључује да је непријатељство према Сапфо потекло из предрасуда Атињана према женама. Атинске жене су биле затворене у кућама а једино образовање које је требало да добију било је како да воде кућу, заповедају служавкама и негују децу док су мала: „Само је хетерама било дозвољено да култивишу свој дух, и да учествују у јавним пословима. Зато је Атина дала само једну велику жену, Аспазију, веома утицајну личност у атинској политици (...)“ (Atanasijević 2010, 62). Ксенија Атанасијевић закључује да Сапфо извесно није била хетера, о чему сведочи и писмо у коме она прекорева брата што је откупио по скупој цени чувену куртизану Родонис и пустио је на слободу, као и сведочанство о Сапфиној чедности.

Дајући свој превод Сапфиних песама, Ксенија Атанасијевић коментарише њене стихове у којима истиче „чисто грчка преимућства, меру, склад и ритмичност“, (Atanasijević 2010, 66) као вид ублажавања одвише јаке жеље, на супрот персијској или арапској еротици која је, сматра она, дисхармонична и неумерена (Atanasijević 2010, 66).

Ксенија Атанасијевић је, и према сведочанствима својих савременика, али судећи и на основу њених дневничких забелешки, била тиха и повучена особа, која се трудила да успостави склад и меру и није марила за егзалтирано исказивање осећања. Њени су императиви били логика и етика – на више места у дневничким забелешкама за време рата она описује себе као „логичну и моралну личност“. Мера и склад, обележје Сапфиних стихова које посебно

⁵ „Као карактеристике ових радова наше филозофкиње могли би се навести следеће: најпре, детаљно информисе српску јавност о значајним женама ствараоцима; друго, износи опште критичке судове о њиховом раду; и, треће, подробно, а понекад и крајње помно приказује њихова дела. У лирском песништву Хелада је дала читав низ песникиња, укључујући и генијалну Сапфу, која је високо вреднована још у античко време као сâм ‘Хомер у женском обличју’ и као песникиња која је ближа Музама него осталим песницима. Од прворазредног значаја је то што је Атанасијевићева одлично превела са старогрчког језика њене најзначајније стихове (од оних који су сачувани) као и стихове других песникиња Хеладе, износећи и властите увиде о њима“ (Deretić 2016, 38).

вреднује, били су, изгледа, и лично *вјерују* Ксеније Атанасијевић. О сопственом љубавном животу Ксенија Атанасијевић пак није оставила много записа. У дневничким белешкама вођеним за време Другог светског рата, на пример, бележи на неколико места, али веома штуро, да је од мужа добијала нежна писма. Не говори пуно о патњи због раздвојености. На једном месту, она и експлицитно каже „Само је рад главни у животу; све остало, нарочито све емоционалности и сентименталности, убиствене су трице“ (Vuletić 2005, 207).

Ипак, сачувана је забелешка из њеног дневника са датумом 21. јуни 1939. о односу са будућим мужем др Миланом Марковићем: „Задовољна сам данашњом лепотом, нежностима и екстазом. Човек који не прође кроз љубав ипак није живео“ (наведено према: Vuletić 2005, 157). Уздржаност Ксеније Атанасијевић може се разумети и у светлу чињенице да је у булеварским листовима жигосана као жена која вређа јавни морал због своје везе са ожењеним човеком (иако је он још пре тог новинског скандала покренуо развод од прве жене) и да су чак украдена и објављена њена писма упућена Марковићу. Међутим, и ова кратка забелешка довољна је да открије какву је вредност Ксенија Атанасијевић давала љубави у сопственом животу, иако ће много слободније писати о томе анализирајући Сапфину поезију. Наиме, као на вредну пажње, Ксенија Атанасијевић указује на Адисонову тираду Сапфи:

„Изгледа, каже он, да се Сафина душа састојала из љубави и поезије. Она је осећала страст у свој њеној топлоти, и описала је у свим њеним манифестацијама (...) Јер Сафине стихови су натопљени таквом једном нежношћу и екстазом која омађијава, да би можда било опасно читати их“ (Atanasijević 2010, 69).

Индикативно је да истоветну синтагму – *нежност и екстаза*, Ксенија Атанасијевић користи да опише сопствени љубавни однос – дајући љубави кључну вредност у индивидуалном људском животу.

Пишући о Сапфо, Ксенија Атанасијевић као да исписује причу о сопственом животу – и она је као Сапфо била критикована, исмевана, прогнана из друштва, али ни она, баш као ни Сапфо, није била праћена само критикама, већ и дивљењем. Ксенија Атанасијевић прилежно бележи похвале које је Сапфо добијала од својих савременика: писци у „Грчкој антологији“ називали су Сапфо десетом Музом, дететом Афродите и Ероса, она је, као што је Хомер једини био назван *песником*, једина била називана *песникињом*, дивљење су јој указали Солон, Страбон и Хорације, а становници Митилене толико су се поносили Сапфом „да су ковали на њену слику на митиленском новцу, ... и ако је она била жена“, те истиче да је била сликана на античким вазама. Платон ју је у *Федону* назвао дивном, али Ксенија Атанасијевић закључује да је вероватно мислио на лепоту њених песама, јер сама Сапфо, „изгледа да није била лепа“:

„Максимус Тирус каже да је била мала и црномањаста, а Овидије да је била гениална, али неугледне спољашњости. Домохарис у ‘Грчкој Антологији’; у једном епиграму статуи Сафиној говори о

њеним сјајним и умним очима. А Анакреон помиње њен пријатан глас“ (Atanasijević 2010, 69).

Опис саме Ксеније Атанасијевић, необично сличан овим сведочанствима о Сапфо, оставио је некадашњи Ксенијин ученик Ђорђе Вид Томић:

„Жена изузетне даровитости и готово непојмљиве ерудиције, она је била невероватно крхка и физички скоро етерична. Личила је више езотеричној византијској фресци него стварном људском бићу, духу који ходи, скоро привиђењу, али топлог људског додира и дубоких, продорних и интелигентних очију. Увек елегантно грациозна и шармантно женствена, она је била узор шармантног интегритета, скромности, искрености, љубазности, помоћи, стрпљења и разумевања (Vuletić 2005, 233).

Ксенија Атанасијевић претпоставља да је Сапфо била центар једног „естетичког клуба намењеног Музама“, будући да су, слично Спартанкама, које су имале удружења жена у којима су се младе девојке образовале и училе певању и рецитовању, и жене на Лезбосу установиле култ уметности. Потврда за то је и четрнаест сачуваних имена Сапфиних другарица и ученица. Као још једну од могућности, Ксенија Атанасијевић наводи и ту да је Сапфо била свештеница богиње Афродите. Ипак, свих девет књига Сапфиних песама су изгубљене, те:

„Права представа о привлачности, пасионираности и вредности Сафине еротичне лирике може се добити само упознавањем са истина многобројним, али већином кратким фрагментима што су нам остали од њених песама (има их 170)“ (Atanasijević 2010, 65).

Међутим, фрагментираност, која је у Сапфином случају резултат историјских околности, у делу Ксеније Атанасијевић била је свестан поетички избор и поступак. У својој докторској дисертацији Ђурић наводи речи Ксеније Атанасијевић о недостатности филозофских система, „тако омиљених прописа о континуираном излагању које је, у ствари, и код најбољих систематичара увек остајало привидно“ (Atanasijević 1929, 5–6, према Ђурић 2017, 221). Ксенија Атанасијевић сматра да су природни само одломци, јер „ми живимо у испрекиданостима; у нама су одломци попуњени паузама без значаја. Отуда потреба за филозофским фрагментима, а не системима“ (Atanasijević 1929, 153–154; наведено према: Ђурић 2017, 221).

Ђурић ову склоност Ксеније Атанасијевић према фрагментима објашњава утицајем француских моралиста (в. Ђурић 2017, 223). Међутим, поред несумњивог утицаја Паскала, Ла Рошфукоа и Ла Бријера, привученост Ксеније Атанасијевић формом фрагмента могла би се пронаћи и у њеној љубави за античко наслеђе – филозофско, али и књижевно, можда баш према Сапфиној поезији, сачуваној углавном у фрагментима. Осим тога, фрагментарност јесте једна од одлика „женског писма“, настала као последица тога што се жене нису могле континуирано бавити писањем, што је њихов рукопис био испрекидан читавим низом „женских обавеза“ и

скривањима, јер писање дуго није била друштвено прихваћена женска активност; једноставно стога што жене нису имале „сопствену собу“ – у дословном, али и у метафоричном значењу, које овај израз добија у чувеном есеју Вирџиније Вулф *Сопствена соба* (Vulf 1995), те се овај избор форме фрагмената Ксеније Атанасијевић може посматрати и као вид хотимичног слеђења женске традиције.

Прелазећи на портрете грчких филозофкиња, Ксенија Атанасијевић запажа да је њихова вредност мања од грчких песникиња, јер ниједна није створила оригиналан филозофски систем, али да има неколико грчких жена које су се бавиле филозофијом и имале за њу стварних заслуга. Као посебно маркантне, Атанасијевићева истиче киничарку Хипархију – због практичне примене моралне доктрине, „у чију је истину толико веровала“, и неоплатоничарку Хипатију, која је то место заслужила „својом високом научном и филозофском ерудицијом, узвишеношћу и достојанством свога карактера и својом језивом и незаслуженом смрћу“ (Atanasijević 2010, 72).

Из овога се записа о двома филозофкињама може ишчитати начелна окренутост Ксеније Атанасијевић практичној филозофији, односно њена доминантна мисао о смислу и вредности људске егзистенције, која се, суштински, заснива на мисаоном и духовном и прожета је њиме. Али се исто тако ови искази могу читати и као (ауто)аксиолошки – јер особине двеју филозофкиња које је истакла као маркантне исте су оне које је Ксенија Атанасијевић, судећи по њеном делу и по животу⁶, и сама поседовала – практична примена моралне доктрине у коју је веровала, висока научна и филозофска ерудиција, узвишеност и достојанство карактера.

Ксенија Атанасијевић у кратком прегледу филозофије киничара, њих назива „првим филозофима пролетеријата у Старом веку“, истичући да је њихова идељана држава космополитска, те да постоји општа једнакост у сваком погледу, па и у погледу тога да људи и жене имају поједнака права, износећи претпоставку да је ова последња тачка можда „толико занела Хипархију, да се ње ради измирила и са свим другим његовим ставовима, а можда да му се жртвовала зато што је схватила дубоку истинитост киничке идеје, да је могуће сачувати равнотежу душе само онда, кад човек у опште никако не дође у додир са добрима живота“ (Atanasijević 2010, 74). Хипархија је била жена киничара Кратеса – некада богаташа који је раздао своје имање и почео да проповеда филозофију. Када га је срела, Хипархија је била лепа и ботата девојка, са много просилаца. Када је чула његов говор, толико се занела њиме да је решила да се уда за њега и да га прати на свим лутањима. За успомену на Хипархију киничари су установили празник Киногамија – „веза киничара“, прослављана у Фокиди: „У ствари, веза Кратесова и Хипархијина, основана на узајамном разумевању и симпатији, демантовала је идеју

⁶ О вишеструкој укрштености животне приче Ксеније Атанасијевић са њеним текстовима и кореспондирању њених филозофских идеја са личним доживљавањима и збивањима, те о могућности читања њених дела као својеврсне аутоетнографије опширније в. у Bašić 2020 (у штампи).

киничара да треба остати слободан од сваке везе и свакога осећања“ (Атанасијевић 2010, 76), закључује Ксенија Атанасијевић повест о Хипархији.

Ксенија Атанасијевић несумњиво је давала велику вредност својствима попут интуиције и животности, и није их, као ни љубавне емоције или поезију, сматрала нечим непожељним или у супротности са интелектом и етиком. Томе у прилог говори не само цитирани опис Кратесове и Хипархијине везе, који демантује идеју киничара о ослобађању од веза и осећања, већ и оно што Ђурић назива поетско-филозофским програмом Ксеније Атанасијевић, који је она дала у предговору својих *Филозофских фрагмената*:

„(...) она не жели високопарну метафизику оковану ‘панцирима дијалектичких мајсторија’, већ дакако интелектуалну филозофију, која неће бити ‘изинтелектуалисана’, већ нужно прожета религијским, литерарним и емоционалним склоностима, јер само таква искрена тежња може нас довести до извесних далекосежних видика. У том смислу, она наводи Бергсона који је васкрсао интуицију у модерној филозофији и светску мудрост извео ‘из блуђења по сасушеним областима, и оплодио је животворношћу’“ (Ђурић 2017, 221).

Портретишући прве филозофикиње, Ксенија Атанасијевић запажа да су готово све биле присталице неоплатонизма, који је био озбиљан такмац хришћанства, пошто је обећавао срећу у другој егзистенцији, али је хришћанство било приступачније маси него спиритуални и суптилнији неоплатонизам, који је временом добијао све мистичнији карактер и поетскији облик, а управо то објашњава, према Атанасијевићевој, чињеницу да је имао доста жена – приврженица (Атанасијевић 2010, 77).

Највећа грчка филозофикиња била је Хипатија из Александрије⁷, кћи најзначајнијег математичара и астронома свог доба – Теона. Отац ју је подучавао овим наукама, као и Аристотеловој филозофији. Незадовољна његовом наставом, приповеда Ксенија Атанасијевић, Хипатија је отишла у Атину да проучава филозофију. Иако је била кћер аристотеловца и познавалац наука, Хипатија је постала неоплатоничарка. По повратку у Александрију толико се прославила да је подучавала Платонову филозофију и, како пише Ксенија Атанасијевић, град је био одушевљен „њеним знањем, речитошћу, лепотом“ (Атанасијевић 2010, 79). Један од њених ученика, Синезиус, неоплатоничарски филозоф, а доцније хришћански епископ, био је, судећи по његовим писмима, потпуно занет Хипатијом. Ксенија Атанасијевић истиче да је била толико лепа „да су се многи њени слушаоци заљубљивали у њу“, а

⁷ „(...) коју су звали η φιλόσοφος, што је на грчком језику именица мушког рода испред које стоји члан женског рода. Овом граматичком неправилношћу (необичношћу) на грчком језику означава се чудна појава „жена филозоф“, односно жена која успева да превазиђе границе задатих обичаја и конвенција (почевши од оних лингвистичких, па до свих других)“ (Дегетић 2016, 106).

притом је високом мишљењу о њој „доприносила и њена беспрекорна моралност“:

„Умној, речитој и лепој жени одавали су поштовање и највиши александријски кругови. Политичари и државници често су је посећивали и питали за савет. Тако је Хипатија била и личност од великог утицаја. А због њене мудрости и чистог става људи су јој се обраћали са страхопоштовањем. Остала је неувата; до краја живота су је називали ‘кћи Теонова’“ (Atanasijević 2010, 79).

Ксенија Атанасијевић каже да се о филозофском становишту Хипатијином ништа тачно не зна, али да је највероватније предавала неоплатонизам Јамблихов, с тим што истиче да се:

„(...) код Хипатије морају претпоставити карактеристике што одликују александријски неоплатонизам (...): извесна независност метафизичке спекулације, (...) једно трезвеније тумачење Платона, слабија веза метафизике са грчким и ориенталским политеизмом, и већи научни интерес. Јер у Хипатији су се развиле независно две склоности: једна према егзактним наукама, а друга према мистично-метафизичкој спекулацији“ (Atanasijević 2010, 80).

Говорећи о Хипатијином неоплатонизму, Ксенија Атанасијевић истиче две њене склоности, које су, иако наизглед супротстављене, паралелно постојале – егзактне науке и мистично-метафизичка спекулација. О потпуном поклапању ових претпостављених особина Хипатијине филозофије са мисаоним преокупацијама Ксеније Атанасијевић говоре и њени аутопоетички искази на почетку *Метафизичких фрагмената*:

„Међутим данас је већ немогуће филозофа, као исушенога по превасходству, стављати насупрот уметницима. Данас се коначно зна шта значи песничка свежина индијске мудрости, или филозофема једног Хераклита, Платона и Плотина, или усталасаност Мајстер Екхарта, Јакоба Бемеа и Ђордана Бруна, и зна се колико је драгоцен живост Шопенхауеровог темперамента и набујала непосредност једнога Гијоа. [...] Нама модернима није потребан усахнуо логичар, него филозоф-визионар и проповедник религије“ (Atanasijević 1929, 9–16; наведено према: Đurić 2017, 220).

Ксенија Атанасијевић каже да је извесно да је Хипатијина велика политичка улога била узрок њеном трагичном крају, али да се сведочанства не поклапају. Као највероватнији узрок, она наводи Хипатијино тесно пријатељство са префектом Орестом, који је био огорчени непријатељ александријског епископа св. Кирила. Томе се може придружити „велика одвратност према философији и науци, којима су се искључиво бавили незнабожци“, а коју су хришћани гајили. Коначно, узрок се може тражити и у склоности хришћана ка нередима, у којима су „често и сами њихови епископи били жртве“ (Atanasijević 2010, 81). Хипатија је убијена релативно млада, у доби од 45 година. и то тако што је скинута из кола, одвучена у цркву и

каменована, а потом раскомадана, да би делове њеног тела светина вукла александријским улицама и коначно их спалила на Кинарону. Ову причу о Хипатији, Ксенија Атанасијевић завршава речима:

„Мученичка смрт паганске филозофкиње сјајне памети, знања и ерудиције, доказује да је александриско хришћанство систематски рушило и утирало образованост. Дуго после смрти ове велике неоплатоничарке називали су ‘другом Хипатијом’ жене које су се истицале знањем. А још и у византиском Средњем Веку говори Пселос о Хипатији, као о типу учене жене. На тај начин дали смо детаљни портрет последње жене античке Грчке“ (Atanasijević 2010, 82).

Не само сјајна памет и ерудиција, истовремена склоност ка логици и метафизици, па и мистици, већ и судар слободоумног духа са тоталитарним идеологијама, оно су што филозофију Ксеније Атанасијевић, али и њену личну судбину, повезује са великом Хипатијом. Чак и једно необично судбинско поклапање – Ксенија Атанасијевић била је лажно оптужена и за њу је тражена смртна казна због њеног пријатељства са истакнутом политичком фигуром свог доба – Миланом Гролом (опширније в. Vuletić 2005).

Следећа филозофкиња којој је Ксенија Атанасијевић посветила засебан текст јесте питагореичарка Тхеана. Међутим, тај је текст у много мањој мери испуњен дивљењем према филозофкињи, какво Ксенија Атанасијевић испољава пишући о песникињи Сапфо или о филозофкињи Хипатији. О питагорејском савезу⁸, у коме је, као и у неоплатонизму било жена, Ксенија Атанасијевић најпре каже да је био основан у циљу „да своје следбенике морално подигне и религијски пречисти, па доцније постепено развијан на све еминентнијој научној и филозофској основи, својим етичким програмом и садржином био је нарочито близак женама“ (Atanasijević 2010, 132). За Тхеану Ксенија Атанасијевић каже да су сачувани само „неодређени и у маглу завијени извештаји“, тако да се не може установити да ли је била кћи Питагорина, а супруга Пронтиноса, или је, по другим, вероватнијим сведочењима, била кћи Пронтиноса или Питонакса, а жена Питагорина, те да су јој касније приписани неки списи, али изгледа да је један део неаутентичан. Извесно је да је ауторка седам писама о васпитању деце и о газдинству, јер њихов предмет „одговара интересу једне образоване Гркиње њеног доба“ (Atanasijević 2010, 132). У књизи о грчким филозофима Диогена Лаерција, остала су три Тхеанина писма.

Прво писмо упућено Гркињи Еубули посвећено је васпитању деце, у коме Тхеана истиче да је дужност добре мајке да децу учи мудрој умерености, а њене идеје су, како објашњава Ксенија Атанасијевић, „подударне спартанским, јер и она сматра да размекшаност у детињству може кобно да се освети одраслим људима“ (Atanasijević 2010, 133). Друго писмо је утеха

⁸ Питагорејски савез обухватао је не само скуп филозофских, природнонаучних и математичких теорија, већ и одређени начин живота са строгом унутрашњом дисциплином и низом мистичних ритуала.

љубоморној жени, Никострати, у коме је поучава врлини супруге која се „не састоји у томе да води надзор над својим мужем, него у томе да га подноси“, те да су „везе човека са законитом женом најјаче, јер их везује корист“, и да ће жена куђењем постићи само то да ће „он отворено грешити“, скрећући јој притом пажњу да ће љубавница досадити „јер га за њу везује страст, која је кратког века“ (Atanasijević 2010, 133).

Ксенија Атанасијевић ове савете коментарише следећим речима: „Тхеана никако не одступа од својих метода крајње помирљивости које се нама данас чине веома проблематичне; зато налаже пријатељици да се никако не раздваја од мужа, и да се не свети његовој љубавници“ (Atanasijević 2010, 133), додајући: „Ма да врло спорни, ови савети Питагореичаркини доказују да је она имала једно изграђено практично становиште које је доследно спроводила у свим приликама“ (Atanasijević 2010, 133).

Треће писмо говори о начину поступања са служавкама, у коме Тхеана објашњава да робинје имају људску природу и зато се са њима не сме грубо опходити него им задовољавати све потребе, добро хранити и благо кажњавати. О њој Ксенија Атанасијевић, прилично уздржано, закључује:

„Рефлексије питагореичарке Тхеане показују једну несумњиву напредност, када се изузму њени ставови о положају жене у браку, који се данас више не могу одржати, а који доказују, колико је и најразвијенијим Гркињама у то далеко доба било немогуће да се одлучно откину од традиције. При свем том, тим ставовима дају несумњиву вредност живе и дубоке аналогije, које је само једна жена прекаљена у практичној мудрости могла дати. (...)“ (Atanasijević 2010, 134–135).

Женски канон новог века: светице и бунтовнице

Ксенија Атанасијевић није се задржала само на женском античком канону, већ се у *Портретима жена* позабавила и значајним женским фигурама средњег и новог века, и то онима које су постале значајне и по свом животу, који је одступао од уобичајеног начина живота жена њиховог доба, али и по свом делу.

Текст *Света Тереза из Авиле као списатељка* Ксеније Атанасијевић одише сасвим другим сензибилитетом у односу на портрете античких жена, и посебно се истиче међу портретима жена – најпре по нескривеном дивљењу са којим Ксенија Атанасијевић пише о св. Терези. Потом, карактеристично је то што је реч о жени која не спада ни у категорије филозофкиња ни песникиња, већ у религијску категорију светица – те је њен живот заправо претежнији од њеног дела, будући да чињеницу што је позната дугује заправо споју сопствене егзистенције са начелима у које је веровала. Ксенија Атанасијевић одмах је на почетку текста сврстава међу мистичарке:

„Света Тереза из Аквиле, најобдаренија од свих мистичних списатељица, сјајно је изразила своје немире и своја сазнања у

многобројним делима, писаним при слабом осветељењу кандила у манастирској ћелији. Та дела су својом израђеношћу, зрелошћу и суптилношћу, толико фасцинирала двојицу папа, да су је они прогласили за „црквеног доктора“. Садржина списа светичиних заиста неоспорно доказује генијалност велике екстатичарке, чији је живот био испуњен најразличитијим струјама: савлађивањем узнемирења, сумња и физичких болести, чудесним трансима, тешком борбом са околином и чврсто постављеним организацијама“ (Atanasijević 2010, 137).

Истичући генијалност светице, али и непосредност, надахнуће и озареност, што су све својства која би се могла приписати и Ксенији Атанасијевић, те „утанчана рашчлањивања личне свести и подсвети“, наша филозофкиња посебну пажњу обраћа на то да св. Тереза „коренито додирује питање што мучи мистичаре и филозофе: како ценити живот где се све окреће у вртлогу вечите промене“ (Atanasijević 2010, 137). Исто ово питање мучило је и Ксенију Атанасијевић – питање о смислу и вредности људске егзистенције и њему је посвећивала и своје филозофске фрагменте, и предавања, и ангажоване текстове. Ово аксиолошко питање у пресудној је вези са етичким – са питањем добра и зла и начином на који они одређују смисао људског живота. Овом питању је Ксенија Атанасијевић била животно посвећена, утолико више што је непрекидно имала да се сусреће са страдањем и недаћама, али и са злом оличеним у другим људима – њено је рођење било обележено смрћу мајке, њено девојаштво ратом у коме су јој страдали најближи, њено сазревање и одрасло доба низом ружних сплетки које су је из друштва искључивале, поновним ратом и потом последицама тоталитарне свести која је, нажалост, пратила ослобођење.

Не чуди стога што Ксенија Атанасијевић, читајући св. Терезу, потврђује да је људска природа више зла него добра:

„Светица добро види да човекова природа нагиње више злу него добру: ‘Како је наша беда велика, Боже мој! Отровна бића затрују све чега се такну, а и ми то исто чинимо. (...) До сада сам веровала да су ми други потребни, и уздала сам се још нешто мало у помоћ света. Сад само очевидно разумела да су сви људи само стабла сувог рузмарина, на која не можемо да се ослонимо, и која се пребијају под најмањим теретом критике и противречења.’“ (Atanasijević 2010, 138).

Исти овај исказ о злу скривеном у људима, на основу сопственог искуства, могла је да напише и сама Ксенија Атанасијевић – заправо, и написала га је, у сажето болном узвику: „Радикално је отклоњена могућност да будемо безбрижни: наши ближњи су око нас“ (Atanasijević 2011, 86).⁹

⁹ Ово је реченица из текста Ксеније Атанасијевић *Интрига и њени представници у данашњем друштву*, објављеном најпре у *Правди* 4. августа 1935. године под насловом *За етичнице односе*. Текст је био непосредан јавни обрачун Ксеније Атанасијевић са „духовном елитом једног народа“, вероватно мотивисан и њеним сопственим искуством,

Ту врсту истините сажетости у исказивању, којој је и сама била склона, Ксенија Атанасијевић препознаје управо у делу св. Терезе: „Основе светичине мудрости о свету и животу изражавају сажети ставови, непобитно урезани највишим искуством и истинитошћу“ (Atanasijević 2010, 138).

О светици ће Ксенија Атанасијевић приметити да је, поред мистичних утонућа, из многобројних *Писама* проговарала „пословна жена која уме да води ствари и да увек себи осигура коначну победу“. „Одсудни волунтаризам“ св. Терезе, њен став да се „увек налазимо у сред борби“, непрекидан посвећен рад, духовне су карактеристике које препознајемо у филозофском опусу и друштвеном ангажману Ксеније Атанасијевић – њен активизам на плану феминизма и пацифизма, њено непрекидно бављење актуелним темама у друштвено ангажованим текстовима, паралелно са њеном готово аскетском посвећеношћу филозофском делу и непрекидном раду, чак и онда када је била осуђена на неку врсту друштвеног изгнанства, не знајући да ли ће се њена дела икада поново објављивати и читати, својеврсни су, могло би се рећи, светачки подвиг, али једне другачије врсте вере – *филозофске вере* или вере у пресудан задатак филозофије и филозофа да се одупиру злу и непрекидним просвећивањем припремају „револуцију добра“ (Atanasijević 1968, 39). Стога се речи којима Ксенија Атанасијевић описује св. Терезу могу односити и на саму Ксенију Атанасијевић:

„Из свега што је просећала и створила види се да је света Тереза из Авиле била једна виша жена, која се од скучености и релативности светских веза спасла трансцендентном, као јединоме уточишту, и која је у себи умела да помири најтоплије усхићење са мирним опсервацијама и сигурно погођеним поступцима“ (Atanasijević 2010, 138).

Управо ово својство – истовремено бављење идеалитетом и практично делање – особина је коју су тумачи дела Ксеније Атанасијевић најјасније уочили:

„Управо су Филозофски фрагменти најзначајније дело прве српске филозофкиње, јер представљају суму њене филозофско-теоријске и животно-практичне снаге. Дискурс Филозофских фрагмената је изузетно прегнантан значењима, од дубоко онтолошких до оних свакодневних које она жели да измири у етици као врхунској вредности. (...) Теоријска и практична страна филозофије Ксеније Атанасијевић условила је њену двоструку вокацију академске филозофкиње и ангажоване интелектуалке“ (Ђурић 2017, 220).

наиме 2. децембра 1935. године Ксенија Атанасијевић је објавила свој одговор Ректорату Универзитета у Београду, у коме говори о подмуклим интригама, прекривеним универзитетском аутономијом као о узроку њеног протеривања са Универзитета (опширније в. Vuletić 2005, 69, 72–74).

Способност да у једној католичкој светици из 16. века препозна суштинску духовну сродност произилази не само из аналитичких способности, већ и из својстава емпатије и дубоке емоционалности, која је Ксенија Атанасијевић, чини се, у великој мери поседовала. Она сасвим прецизно разазнаје међузависност оквира у коме се индивидуум развија и унутрашњих својстава тог индивидуума – стога објашњава да се „засићена емоционалност“ св. Терезе морала, у „наметљивом духу Шпаније шеснаестог века трансформисати у мистику“, док за њену способност да води људе и потчињава их својој вољи, као и за њену „поуздану проницљивост“, сматра да не би биле упућене организацији манастира да св. Тереза није живела у земљи и у доба кад је „католицизам најслепље кулминирао“ (Atanasijević 2010, 139).

Једноставна констатација о судбини талентованих жена кроз историју, чија је креативност била или потпуно спутавана или усмеравана и преобликована друштвеним правилима – оним што им јесте или није било дозвољено – неопозив је аргумент Ксеније Атанасијевић против свих оних ставова који жене више или мање прикривено смештају у зону инфериорне „другости“, позивајући се на чињеницу да је у историји уметности и науке било мање истакнутих жена.¹⁰ Ксенија Атанасијевић, говорећи о животу св. Терезе, о томе каже:

„У античкој Грчкој високо талентиране жене постајале су песникиње или филозофкиње, јер је то у ономе високо просвећеноме амбијенту било могуће. (...) У Шпанији Филипа II сви обимни таленти и сва беспримерна душевна комплексност Терезе из Авиле могли су да буду упућени само правцем верског мистицизма. Али тај фатални утицај средине ипак ни у колико не чини мањом фигуру шпанске светице, којој је монаштво католицизма истргло из груди срце које је још куцало, и која је у својој изванредној душевној динамици, носила необично

¹⁰ Свету Терезу из Авиле као „прототип феминисткиње“ препознаје и Александра Манчић. Наиме, у поговору превода *Пут савршенства* Свете Терезе из Авиле, она закључује: „Прича о животу и писању Терезе из Авиле узорна је прича из шпанског живота. Чувен је љутити повик којим је извесни свештеник описао своју савременицу Терезу: ‘Немирна жена и скитара.’ И нехотице, у те четири речи оцртао је изванредну биографију авилске монахиње. Тереза из Авиле сматра се за прототип аутентичног феминизма; њен немир је чежња да незадрживо напредује кроз страсна искуства хришћанског живота; њена скитња, неуморни походи прашњавим путевима Кастиље и Андалузије за љубав Христа, свог мистичног Женика, где, међутим, обавља сасвим конкретне, земаљске послове око оснивања манастира реда који је реформисала, конгрегације босих кармелићана“ (Mančić 2008, 195). Без обзира на чињеницу да се феминистичке историографије, као што то запажа Захаријевић „најчешће разликују у тачки у којој лоцирају почетке/темеље – у античкој Грчкој (Аспазија, Хипатија), средњовековној Европи (Кристина де Пизан [Christina de Pisan], Тереза Авилска [Teresa de Avila]), ренесансној или раној модерној Европи (Мари де Гурне [Marie de Gournay], Пулен де ла Бар [Puolain de la Barre], Мери Астел) или револуционарном просветитељству (Мери Вулстонкрафт и Олимпија де Гуж [Olympe de Gouges]) (...) – оне ипак „настоје да успоставе непрекинуту нит у борби за остварење права жена“ (Zaharijević 2010, 194). Управо је то учинила и Ксенија Атанасијевић уводећи у женски, феминистички канон и једну католичку светицу.

испреплетане способности религиозног песника и визионара, мислиоца, психолога и организатора“ (Atanasijević 2010, 140).

Карактерне и интелектуалне врлине које открива у шпанској светици, сама је Ксенија Атанасијевић, судећи по њеном опусу и по чињеницама из њеног живота, имала у великој мери – била је посвећена најапстрактнијим филозофским разматрањима, које је износила негованим, готово поетским језиком, што сведочи о њеном истанчаном осећају за усклађивање емотивног набоја и рационалног суда, испуњена оним што је, говорећи о другој једној светици – Јованки Орлеанки – назвала „чежњом за домашивањем трансцендентнога“, или „нагоном за приближавањем суштаственом извору постојања“ (Atanasijević 2010, 141), са даром да притом проникне у психу не само својих непосредних ближњих, већ и да из дела и детаља биографија својих духовних претходника и претходница ишчитава њихову душу и карактере. Поред тога, Ксенија Атанасијевић је несумњиво имала и практичан организаторски и авангардан дух, о чему сведочи њен неуморан друштвени активизам.

Особа јаке воље а танане сензибилности, проницљивог ума и великог образовања, каква је Ксенија Атанасијевић била, несумњиво би, у срећнијим и мање спутавајућим, могло би се рећи, и у за њу мање непријатељским друштвеним околностима, баш попут светице коју је описивала, могла да изврши много јачи интелектуални утицај и упуту друштво у бољем смеру од онога ка коме је ишло. С друге пак стране, то би можда било у супротности са авангардним, револуционарним духом који је, судећи по њеним делима, али и по детаљима из живота, поседовала, а који би се морао увек супротстављати колективним заблудама и несавршеностима, те тоталитаристичким склоностима, јер друштво какво би такав дух истински могло разумети и прихватити, само је идеал коме се може тежити и непрекидни напор да се та тежња, та загледаност у жељену али недосегнуту „револуцију добра“ којој је Ксенија Атанасијевић била посвећена, одржи у реалности увек прожетој супротним тенденцијама.

Избор жена чије нам је портрете Ксенија Атанасијевић оставила могао би се назвати „избором по сродству“, а судећи по топлини и саосећању, покаткад и усхићењу са којим је о некима од њих писала – и „сродством по избору“. Сегменти њихових личности, живота и дела које ће подробније и са већом посвећеношћу анализирати, такође су несумњиво били усмеравани њеним дубоко личним афинитетима, цртама њеног сопственог карактера, интересовањима и стремљењима.

Ипак, то не умањује објективност њених описа и запажања, већ само продубљује разумевање ових знаменитих личности. Пишући, на пример, о Жорж Сандовој, поводом осамдесетогодишњице њене смрти, када говори о бурном младалачком периоду њеног живота, осетна је, иако дискретна, извесна доза неодобравања понашања књижевнице „која је мишљење света о себи презирала до недозвољених граница“ (Atanasijević 2010, 149), као и за њено индискретно разглашавање о „неравнинама и недостојностима личног живота о којима се обично други не обавештавају *urbi et orbi*“ (Atanasijević

2010, 149). Међутим, недостатак симпатија према склоностима ка изношењу интимних ствари, ексцентричностима и јавним љубавним аферама Сандове не умањује емпатију Ксеније Атанасијевић према списатељици, нити суштинско разумевање и љубав за њен слободоуман дух кога ни скученост ни мржња средине нису могли спутати, нити спречава истицање значаја њеног стваралаштва. Ипак, са много више тоpline Ксенија Атанасијевић описује њене позне године, истичући да је тада „темперамент Сандове постао (...) складан, њено понашање ориенталски мирно“. Спој реализма са љубављу према природи, који ублажава романтичну имагинацију и разливену емотивност, те заоштрена моћ опсервирања, квалитети су дела Сандове којима ће Ксенија Атанасијевић посветити посебну пажњу. Црте карактера зреле Жорж Санд – „чедност у говору“, „снажну, непробојну индивидуалност“, чврстину воље која је била „као зид од челика“, неукротив нагон за слободом и ужасавање од насиља „ма са које стране долазило“, доброта и способност да теши људе, кореспондирају са карактером и понашањем Ксеније Атанасијевић, онако како су је описали савременици, али и са њеним сопственим филозофским ставовима, као и оним филозофским концептима који су јој били блиски. Њену је филозофију Богдан Шешић одредио управо као „антрополошку филозофију о смислу и, вредности људске егзистенције“, а Ђорђе Вид Томашевић као „активистичку филозофију егзистенције чији је циљ свеопшта хуманизација и обогаћење живота наше врсте“ (наведено према: Vuletić 2005, 236). Анализирајући начела политичке филозофије Ксеније Атанасијевић, Лолић као њену кључну категорију истиче *нијетет* (курзив И. Б.) према људској личности, из које она, као из етичког темеља филозофског мишљења и практичног деловања изводи сложен концепт пацифизма (Lolić 2018, 301).

Закључак

Портрети жена које су – свака у свом добу и на свој начин, који је битно условљен друштвеним и личним околностима – биле ствараоци, изражавајући своју креативност, интелектуалност и индивидуалност као филозофкиње, песникиње, књижевнице или мистичарке, могу се можда онајбоље описати синтагмом коју је Ксенија Атанасијевић употребила да оцени друго једно биографско дело. Наиме, пишући о биографији Достојевског француског писца Андреа Левансона, филозофкиња, као што је то учинио Ђурић, саосећање „подвлачи као жанровско одређење дела“ – те каже да то „није романирана биографија, него је трептаво саосећање“ (Ђурић 2017, 248, 249). *Фрагменти трептавог саосећања* са личностима које је описивала било би најпрецизније жанровско одређење Ксенијиних *Портрета жена*, а саосећање карактеристика целокупног њеног опуса – емпатија је чинила и основу њене етичке филозофије, и њеног друштвеног, пацифистичког и феминистичког ангажмана, и истовремено је за Ксенију Атанасијевић представљала основу вредности живота, као што је то и истакла у *Смислу и вредности егзистенције*:

„Утврдили смо да вредност живота може да се подигне само ублажавањем и постепеним отклањањем мржње, раздора и сукобљавања међу људима, као и укроћавањем њихове дубоке укорене себичности, а развијањем трпељивости и саосећања према другима“ (Atanasijević 1968, 37).

Апсолутно поштовање за другог, саздано на препознавању себе у другима, али и разумевању идентитета као алтеритета, одлике су филозофије Ксеније Атанасијевић, која ју је некада чинила авангардном, а данас је чини тако актуелном. Њени *Портрети жена*, али и друга њена дела, као и целокупан њен живот,¹¹ сведоче нам да то није био само теоријски став.

Ксенија Атанасијевић, сасвим сагласно речима Цветана Тодорова „Говорити о самом себи значи не бити ‘ја сам’“ (Todorov 1998, 38), или исказу Вирџиније Вулф: „Ја је само згодан израз за особу која не постоји у стварности“ (Vulf 1995) – најпотпуније је проговорила о себи пишући о другима, антиципирајући тако не само ставове модерних наратолога, попут Пола де Мана, о могућностима аутобиографије као фигуре читања, односно исписивања и ишчитавања аутобиографског момента у сваком тексту, већ и оовремене феминистичке увиде о важности успостављања женског канона и женске традиције за обликовање колективног феминистичког сећања, али и за индивидуално женско стваралаштво, ослобађање женског гласа и самообликовање женског личног идентитета мимо патријархалних и доминантних мушких канона и дискурса.

Литература

- Atanasijević, Ksenija. 1968. *Smisao i vrednost egzistencije. Aksiološka razmatranja*. Beograd: (samizdat) Grafičko izdavačko preduzeće „Srboštampa“.
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. Oglеди 11. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Atanasijević, Ksenija. 2010. *Portreti žena*. Beograd: Plavi jahač group.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*. prir. Ljiljana Vuletić. Beograd: Žene u crnom – Rekonstrukcija Ženski fond – Centar za ženske studije.
- Bašić, Ivana. 2013. *Mesečeva gramatika. Identitet i subjektivnost u Dr Faustusu Tomasa Mana i Prokletoj Avliji Ive Andrića*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bašić, Ivana. 2020. „Beskompromisna filozofija beskompromisne životne priče.“ U *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*, ur. Zorica Mršević & Marko Jovanović. Beograd: Institut društvenih nauka (u štampi).

¹¹ О „стици храбрости“ Ксеније Атанасијевић в. и Вашић 2020.

- Bašić, Ivana. 2007. „Epimenidov paradoks pripovedača.“ *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 55 (3): 601–624.
- Batler, Džudit. 2001. *Tela koja nešto znače – o diskurzivnim granicama „pola“*. Beograd: Samizdat B92.
- Butler, Judith. 2000. *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.
- De Bovar, Simon. 1982. *Drugi pol*, knj. 2. Beograd: BIGZ.
- de Man, Paul. 1984. “Autobiography as De-Facement.” In *The Rhetoric of Romanticism*, 67–81. New York: Columbia University Press.
- Deretić, Irina. 2016. „Ksenija Atanasijević o ženama i ženskom pitanju u antičkoj filozofiji.“ *Theoria* 4: 93–109.
- Đurić, Vladimir Z. 2017. „Stvaralaštvo srpskih spisateljica prve polovine XX veka u kontekstu francuske književnosti i kulture.“ Doktorska disertacija, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Gilbert, Sandra M. & Gubar, Suzan. 1996. „Zaraza u rečenici. Žena pisac i strepnja od autorstva.“ *Ženske studije* 5/6.
<http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopiszenske-studije/zenske-studije-br-5-6/235-zaraza-u-recenici-zena-pisac-istrepnja-od-autorstva> (pristupljeno 13. 08. 2020)
- Lejeune, Philippe. 1999. „Autobiografski sporazum.“ U *Autor, pripovjedač, lik*, ur. Cvjetko Mijanjanja. Osijek: Biblioteka Theoria Nova.
- Ležen, Filip. 2009. „Autobiografski sporazum – dvadeset pet godina kasnije.“ *Polja* 54/ 459: 44–54.
- Lolić, Marinko. 2018. „Aspekti pacifizma u radovima Ksenije Atanasijević.“ *Srpska politička misao* 25/59: 293–320.
- Loncarevic, Katarina. 2015. “A Feminist Philosopher on the Fringe of History.” *The Monist* 98: 113–124.
- Mančić, Aleksandra. 2008. „Pogovor. Mesto tela i reči.“ U *Tereza iz Avile, Put savršenstva*, 195–222. Beograd: Službeni glasnik.
- Morin, Mardok. 2002. *Moć žene, žensko viteško putovanje*. Beograd: Babun.
- Palja, Kamila. 2002. *Seksualne persone*. Beograd: Zepter Book World.
- Perović, Latinka. 2006. „Rad kao pribežište: Ksenija Atanasijević.“ U *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Ogleđi 8, 370–379. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Showalter, Elaine. 1981. “Feminist Criticism in the Wilderness.” *Critical Inquiry* 8 (2): 179–205.
- Todorov, Cvetan. 1998. *Poetika*. Beograd: Plato.

- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: izdanje autorke.
- Vuletić, Ljiljana. 2008. „Ksenija Atanasijević o etici feminizma (predgovor).“ U Atanasijević, Ksenija, *Etika feminizma*, prir. Ljiljana Vuletić, Ogledi 11, 7–21. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Vulf, Virdžinija. 1995. *Sopstvena soba*. Beograd: Plavi jahač group.
- Zaharijević, Adriana. 2010. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Varia

Miroslav Válka

Department of European Ethnology, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno
valka@phil.muni.cz

Czechoslovak Republic and the Formation of Ethnographic Science during the “First Republic” (1918–1938) – Part II*

Our target is to assess how the Czech and the Slovak ethnography developed in the period of the First Czechoslovak Republic (1918–1938), whether it displayed international connotations, and to what extent it responded to the common European development of this discipline. Research contacts between Slavic ethnographers and geographers influenced one of the ethnographic research lines in Czechoslovakia, and the evidence for this are the application of Jovan Cvijić’s Anthropogeographic School and the application of cultural and geographical research line in interwar Czechoslovakia’s science. Between the world wars, Czechoslovak ethnographers paid attention to Slovakia and to Carpathian Ruthenia, where forms of traditional folk culture still actively lived on. Ethnography in the interwar Czechoslovakia can be considered to be an important part of evolving European ethnology. Unfortunately, this advancement was interrupted by political development after World War II.

Key words: Czechoslovakia (1918–1938), ethnography, anthropogeography, Slovakia and Carpathian Ruthenia, history of science

Чехословачка република и формирање етнографске науке у време „прве републике“ (1918–1938) – други део

Наш циљ је оцена развоја чешке и словачке етнографије у периоду прве Чехословачке републике (1918–1938) – да ли је испољавала интернационалне тенденције и у којој је мери била усклађена са општим европским развојем дисциплине. Истраживачки контакти међу словенским етнографима и географима утицали су на једну од етнографских истраживачких линија у Чехословачкој, што доказује примена приступа антропогеографске школе Јована Цвијића, те примена културне и географске истраживачке линије у међуратној чехословачкој науци. У периоду између два светска рата чехословачки етнографи су усмеравали пажњу на Словачку и Карпатску Рутенију, где су форме традиционалне народне културе још увек активно живеле. Етнографија у међуратној Чехословачкој може се сматрати важним делом европске етнологије у развоју. Нажалост, овај напредак прекинула су политичка кретања после Другог светског рата.

* The article was prepared with the support of the Faculty of Arts of Masaryk University, Brno.

Кључне речи: Чехословачка (1918–1938), етнографија, антропогеографија, Словачка и Карпатска Рутенија, историја науке

Theory and Methodology of Czechoslovak Interwar Ethnography

In new political and social conditions after World War I we witnessed further development of ethnography as a constituted social discipline in the independent Czechoslovakia. Its societal reputation was affirmed by the participation of the ethnographers Lubor Niederle and Karel Chotek as experts in peace negotiations in Paris, which after World War I defined the borders of successor states to the dissolved Austro-Hungary. Chotek worked as an expert for Slovakia there.¹ He maintained contacts with Slovak nationalists and for this reason he was present at debates about the wording of the declaration through which the Slovak political representation proclaimed its allegiance to the idea of a common states with Czechs on October, 30 1918 (Ducháček 2016, 29). During Paris negotiations, he worked with Niederle on the delimitation of Slovak boundaries, and together with Czech geographers, he took part in an expedition that demarcated the boundary between eastern Slovakia and Carpathian Ruthenia based on natural conditions and complicated ethnic situation, which was caused by the consciousness of local inhabitants.

In 1921, ethnography in Czechoslovakia became a university scientific discipline, after Karel Chotek had been appointed the first professor of general ethnography at Comenius University in Bratislava (Podolák 1991, 222). Chotek educated the oldest generation of Slovak² and Czech³ graduate ethnographers, and he also conducted fieldwork in Slovakia and elaborated a concept for the Slovak ethnographic research (Chotek 1924). After he had left for Prague⁴, he started delivering lectures on the discipline at Charles University in Prague in 1932, and his Seminar

¹ He reached the mentioned reputation as an expert by his ethnographic research. By authority of Lubor Niederle, he monitored the ethnic Slovak-Hungarian boundary before World War I. He made good use of his knowledge gained in the research in the local monograph on the village of Cerovo, which was published in *Národopisný věstník československý* [Czechoslovak Ethnographic Journal] 1906.

² Ján Mjartan (1902–1996), a secondary school teacher, was the head of the Institute of Ethnography of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava after World War II; Rudolf Bednárik (1903–1975), a secondary school teacher; after World War II he became a professor of ethnography at Comenius University in Bratislava (Jeřábek 2013, 28).

³ Antonín Václavík (1892–1959), later a professor of ethnography at Masaryk University in Brno; Jan Húsek (1884–1973), a secondary school teacher. He was awarded the first doctoral degree in ethnography at Comenius University in Bratislava. Author of works on cultural situation in Slovak-Ruthenian and Moravian-Slovak borderlands (Jeřábek 2007, 87); Vilém Pražák (1889–1976), senior lecturer in ethnography at Comenius University in Bratislava and at Charles University in Prague. Author of works related to traditional material culture and Czech-German relationship (Jeřábek 2013, 154–155).

⁴ After Karel Chotek left for Prague, the discipline's teaching was interrupted at Comenius University in Bratislava, and then ensured by the Russian folklorists Piotr G. Bogatyriov (1893–1971). During World War II, the lectures in the discipline were delivered by the German ethnographer Bruno Schier (Paříková 2011, 111).

for general ethnography educated the first students; according to several authors, he moulded his Prague school of ethnography (Petráňová 2016). Before Chotek's arrival, ethnographic themes were studied in Prague as part of relative disciplines, e.g. history of culture, literary science, musicology, and Slavic studies. It was possible to study ethnography (Deutsche: *Volkskunde*) as an independent discipline at the German section of Charles University from 1919, the discipline's guarantors were professors Adolf Haufen⁵ and after him Gustav Jungbauer⁶ (Lozoviuk 2006, 31–36).

Chotek's disciplinary discourse can be described as being tripartite: 1) political ethnography; 2) general ethnography; 3) special ethnography. In his theories, he grounded on works on evolution by Edward Burnett Tylor,⁷ and he saw the mission of the discipline in the research into material culture and in the search for survivals that he could find in "retreat" areas, where cultural phenomena were preserved for economic and natural reasons. Under the term "political ethnography" Chotek understood committed participation of ethnographers in the solution of ongoing ethnic problems.⁸ As a private senior lecturer, he delivered the lecture *Principal Issues of Political Ethnography in the Balkans* at the Faculty of Arts of Comenius University in winter semester 1921/1922 (Moravcová 2006, 101), but already in the 1930s he stopped being correct, as resulting from the approved concept of Chotek's course of ethnography at Charles University.⁹ This term "political ethnography" did not appear even later, although Chotek continued delivering lectures focussed on the Balkans.¹⁰

The situation at Masaryk University in Brno, the capitol of Moravia and the second-largest city in Czechoslovakia, developed differently. The efforts to found

⁵ Adolf Haufen (1863–1930), a German ethnographer, philologist, and literary scientist. He worked at German Charles University in Prague from 1898. He dealt with the research into German language island Kočevje (Gottschee) in present-day Slovenia, he wrote about the German folk song in Bohemia, he worked-out the introduction to German-Czech ethnography, and he published a bibliography of German ethnography in Bohemia (1931). He was managing the edition *Beiträge zur Deutschböhmisches / Sudetendeutsche Volkskunde* (Jeřábek 2013, 86).

⁶ Gustav Jungbauer (1886–1942), a German ethnographer, professor at the German section of Charles University from 1933. He dealt with the research into the folk song and literature in the Bohemian Forest (Böhmerwald), he treated the history of German ethnography in general (1931) and with focus on the Czech lands (*Československá vlastivěda, Národopis* [Czechoslovakia in All Its Aspects, Ethnography] 1936) (Jeřábek 2013, 104–105).

⁷ Edward Burnett Tylor (1832–1917), an English anthropologist, a leading person in cultural evolutionism.

⁸ He took over the mentioned concept from his teacher Lubor Niederle, who applied it e.g. in his work *Slovanský svět* [The Slavic World] (1909).

⁹ Lectures in the branch of general ethnography and Slavic ethnography, the latter one defined as cultural and political ethnography, were expected to be given at the new department of ethnography. But the latter specialization was deleted by the establishing commission. The term was not accepted even after the year 1945 (Moravcová 2006, 109).

¹⁰ In academic years 1932/1933 and 1935/1936, he delivered lectures on *Ethnography of the Balkans with Focus on Slavic Lands* in Prague (Ducháček 2014, 195).

the second Czech university in Brno appeared already before World War I, but these encountered resistance from the local Germans. Even though a university, named Masaryk University after the founder of the new state, was founded in Brno in the same year as the university in Bratislava (1919), the Faculty of Arts was established for financial reasons as the last faculty in the year 1921 (Fasora & Hanuš 2010, 13).

In Brno, ethnographic themes were taught only within historical geography,¹¹ and lectures on folkloristics were given within literary science¹² and Slavic studies;¹³ lectures on ethnology were delivered at the Faculty of Natural Science within physical anthropology.¹⁴

When Antonín Václavík was awarded the senior lecturer degree at Masaryk University in 1933,¹⁵ as a private senior lecturer he gave selective lectures, the first of which was focussed on the methods of ethnographic research. This theme was interesting for Václavík and he considered it to be problematic, when he studied under Karel Chotek's leadership in Bratislava.¹⁶ From the theoretical and methodological point of view, Václavík was influenced mainly by Polish ethnography,¹⁷ even though he also left for a study trip to Germany and he listened to the lectures given

¹¹ The lectures were given by Bohuslav Horák (1881–1960), professor of historic geography, history of geography, and historic ethnography (Válka 2016, 18).

¹² Stanislav Souček (1870–1935), professor, a literary historian, and chairman of the Moravian-Silesian Committee at the State Institute for Folk Song. He dealt with the study of folklore genres (folk song, fairy-tale) and the history of collecting (Pavlicová 1993).

¹³ Frank Wollman (1888–1968) and Roman O. Jakobson (1896–1982), one of the fathers of the structural-functions methods, were among important Slavists, who worked at Masaryk University and dealt with folklore (Jeřábek 2013, 98).

¹⁴ The lectures in non-European ethnology were given by Professor Vojtěch Suk (1879–1979), author of the handbook *Antropologie a národopis* [Anthropology and Ethnography] (1929). Besides the non-European countries, he also conducted research in Carpathian Ruthenia (Jeřábek 2007, 211–212).

¹⁵ Antonín Václavík (1892–1959) studied ethnography and history of art at Professor Karel Chotek's department in Bratislava. Between the world wars, he worked as a government official in Bratislava, he cooperated with Slovak museums, and he conducted field research into folk culture, which resulted in monographs and works devoted to folk art (Jeřábek 2013, 181–183). He is often associated with the Moravian school of ethnography (Válka 2010; Altman 2016).

¹⁶ “*Students of our generation could hardly wait for a course at which ethnographic [the term “národopis” is mentioned in the original] methods and theories or certain phenomena, such as particular customs, artistic expressions, shepherd culture, etc., in a systematic strictly historical overview would have been taught. The lectures, which in fact were more geographic than ethnographic, did not explain to them what belongs to folk phenomena and what not, and why; this education left the Bratislava students completely forlorn in terms of theory, and was the reason for which some of them (and these were very promising students) changed to other disciplines, where the methodological bases were clear. No wonder that many of them relied on the history of arts and functional structuralism*” (Václavík 1952, 141).

¹⁷ During his study trip to Poland, he got to know the work by leading Polish ethnographers, university professors Stanisław Poniatowski (1884–1945), Jan St. Bystron (1892–1964), and Kazimierz Moszyński (1887–1959) (Válka 2016, 21).

by the ethnographers Richard Beitel¹⁸ and Arthur Byhan¹⁹ in the branch of non-European ethnology. His study trips were also heading to the Balkans (Válka 2016, 21).

It was the Czechoslavic Ethnographical Society,²⁰ which published the journal *Národopisný věstník československý* [Czechoslavic Ethnographic Journal] edited by the folklorist Jiří Polívka²¹ together with Karel Chotek and Jiří Horák, that became a research and organizational platform for the interwar ethnography. The journal represented Czechoslovak science abroad and it followed European research trends, because it also dealt with theoretical and methodological issues, in contrast to the renewed journal *Český lid* [The Czech Folk] edited by Čeněk Zíbrt. After the Ethnographical Society handed over its ethnographic collections to the National Museum in Prague in 1922, i.e. to the state administration, it could fully focus on its research and publication activities (Smrčka 2011, 111). In Slovakia, the “Matica Slovenská”, a national cultural organization, included an ethnographic department that published the discipline’s periodical *Národopisný sborník Matice slovenskej* [Matica Slovenská Ethnographic Review], which focussed on the treatment of Slovak traditional culture (Slavkovský 2013, 44). The “Muzeálna slovenská spoločnosť” [Slovak Museum Society] from Martin was another one of nation-wide institutions. In 1926, its status changed to the Slovak National Museum, and the foundation stone for its new representative building was laid at the 10th anniversary of Czechoslovakia. In Bratislava, the Slovak Regional Museum with the nation-wide focus was active from 1924; ethnography was one of its disciplines.²²

The scientific meticulousness of Czechoslovak interwar ethnography is demonstrated by synthetic works published in *Československá vlastivěda* [Czechoslovakia in All Its Aspects], which was to represent the free science of the new

¹⁸ Richard Beitel (1900–1982), a Germany ethnographer, and senior lecture at the university in Berlin; he cooperated on the *Atlas der deutschen Volkskunde*, he is co-author of the *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* (1936).

¹⁹ Byhan, Arthur (1872–1942), professor of ethnology, and the head at the Museum für Völkerkunde in Hamburg.

²⁰ The Czechoslavic Ethnographical Society was founded in 1891. It supported the organization of the Czechoslavic Ethnographic Exhibition 1895, and after the Exhibition it established and operated the independent Czechoslavic Ethnographic Museum until the early 1920s (Smrčka 2011).

²¹ Jiří Polívka (1858–1933), a literary scientist and folklorist, professor at Charles University, an editor of the journal *Národopisný věstník československý* [Czechoslavic Ethnographic Journal]. In his research work, he focussed on Slovak tradition, especially fairy-tales. He cooperated with J. Bolt on the comments on the fairy-tales by the Grimm brothers. He is author of the summarizing work *Súpis slovenských rozprávok I–V* [Inventory of Slovak Fairy-Tales I–V] (Jeřábek 2013, 151–153).

²² The museum was established thanks to the architects D. Jurkovi and J. Hofman, and the historian V. Chaloupecký. The department of ethnography consisted of Czech experts, such as A. Václavík (custodian), V. Pražák, J. Vydra, and J. Húsek, and Slovaks experts P. Blaho and P. Socháň. The department’s work resulted in a project of complex ethnographic research into Slovakia with scientific assessment of the collections (Slavkovský 2013, 42).

democratic state. In the volume *Člověk* [The Human Being] (1933) Jiří Horák²³ brought up the historical development of ethnographic and folkloristic research with focus on folk culture and folk traditions of Czechs and Slovaks, but too many facts caused that assessing judgements and general development trends were suppressed. The volume *Národopis* [Ethnography] (1936) written by Karel Chotek and Drahomíra Stránská²⁴ dealt with cultural background in tangible and social culture. It proceeds from the discipline's traditional systematics and focussed on traditional cultural phenomena in the historical Czech lands, Slovakia and Carpathian Ruthenia, supplemented with demographic data in the introduction.

Program soupisu národopisného [Programme of Ethnographic Inventory], which Karel Chotek published before World War I, was supposed to become a major concept for the ethnographic research into the western parts of the new state, i.e. for Bohemia, Moravia and Silesia (Chotek 1914). The source materials for an encyclopaedia about traditional culture of the Czech ethnic group was gathered using the method of regional monographs,²⁵ but the criteria of the project were met only in the first volume, a joint publication on Moravian Slovakia,²⁶ an ethnographic area in the South-East of Moravia with hitherto living forms of traditional rural culture (Niederle 1918, 1922).²⁷ Out of Chotek's programme, the regional monograph on the ethnographic area of Luhačovické Zálesí in eastern Moravia (Václavík 1930) with its exhaustive content and quality of pictures in the appendix ranked among the representative works of Czechoslovak interwar ethnography.²⁸ It documents author's focus on traditional culture in the pre-industrial village but it does not reflect modernization processes, so it creates quite an anachronous picture of folk life in the researched region.

Průručka lidopisného pracovníka [Handbook of an Ethnographer] (1936) by Drahomíra Stránská is one of the few ethnographic methodological works writ-

²³ Jiří Horák (1884–1975), a literary scientist, Slavist, folklorist, diplomat, university professor in Brno and Prague; after World War II he worked as the director at the Institute for Ethnography of the Czechoslovak Academy of Sciences; author of the history of Czech and Slovak ethnography and folkloristics (*Československá vlastivěda, Člověk* [Czechoslovakia in All Its Aspects, The Human Being] 1933) and books on folk literature and song (Jeřábek 2013, 90–91).

²⁴ Drahomíra Stránská (1899–1964), an ethnographer at the National Museum in Prague, senior lecturer at Charles University. She dealt with the research into material culture of the Czech and the Slovak ethnic group (folk house, clothing). She promoted the idea of an ethnographic atlas and open-air museums (Válka 1999).

²⁵ The idea of an encyclopaedia of the Czechoslovak people emerged already at the time of the Czechoslovak Ethnographic Exhibition in 1895. The first concept was elaborated by the cultural historian Emanuel Kovář, but this was not implemented (Smrčka 2011, 116).

²⁶ Even in the interwar period, the term Moravian Slovakia was replaced by the correct term, not only in professional press, but also in journalism.

²⁷ The follow-up three volumes published by the Ethnographical Society lacked the complexity, and they focussed only on regional traditions (the region of Czech Kladsko), folk visual art (western Moravia), and agriculture and house (the Pilsen area).

²⁸ The work was a basis for Václavík's dissertation at Masaryk University in Brno; he was awarded the senior lecturer degree in 1933 (Válka 2016, 20).

ten in the interwar Czechoslovakia. Stránská understood ethnographic research as a comprehensive matter, so in addition to fieldwork and exploration of historical sources she also recommended using the cartographic method and functional approach.²⁹ The work also includes a detailed systematics of folk culture and a throughout bibliography of ethnographic literature published from the time of the Czechoslovak Ethnographic Exhibition (1895). Because Czechoslovak ethnography adhered to programmatic focus on traditional folk culture, meaning rural culture of the national community, the concept of European ethnology could not find a place here. Already at that time, the concept promoted comparative research into national cultures of European continent as a parallel to the research into other continents.

International Cooperation between Slavic Ethnographers and Geographers

Ethnography in the interwar Czechoslovakia was not closed within the borders of its own country, but it featured an international dimension and it developed inter-disciplinary cooperation. The above tendencies can be exemplified already before World War I. During his journey around the Balkans in 1910, Karel Chotek could visit South-Slavic museums, and he also met Jovan Cvijić and other leading Balkan Slavists and ethnographers (Ducháček 2014, 192). Jovan Cvijić maintained contacts with Czech geographers (Martínek 2017). Lubor Niederle applied anthropogeographic research methods; knowledge gained in the fieldwork was exploited in peace negotiations in Paris, where Karel Chotek was one of those who co-formulated a memorandum speaking about the oppression of Slovaks by Hungarians and about the situation of Serbians in southern Hungary. Karel Chotek's research contacts with South-Slavic geographers were strengthened by electing him a corresponding member of the Geographic Society in Belgrade (1932) and by his hitherto not very clarified study trip around Yugoslavia in the early 1930s, which was linked to awarding him the Saint Sava Order (Ducháček 2014, 196).

The geopolitical situation after World War I and the formation of Little Entente³⁰ were mirrored in the cooperation between scholars from Slavic countries. The stipulating cooperation of Slavic ethnographers and geographers resulted in common congresses, the first of which took place in Prague in 1924 (Šalamon & Švambara 1926). It was Jovan Cvijić who proposed Prague to be the first congress venue; among its participants we can find leading researchers who investigated the ties between natural environment and traditional culture in particular Slavic countries, as well the inter-ethnic topics. Besides Jovan Cvijić, the South-Slavic area was

²⁹ "In addition to historical reports and besides the typology of the contemporary life, an ethnographer shall notice even other aspects. He shall observe the life not only from the static perspective, meaning its present status, but from the dynamical perspective, as the particular phenomena evolved; he also shall pay attention to their function, to their tasks in the life of the folk, and to how the folk itself can see them" (Stránská 1936, 17).

³⁰ Little Entente (1921–1939), a political bloc comprised of Czechoslovakia, Rumania, and Yugoslavia; it was directed against Hungarian irredentist struggles to revise the results of World War I.

represented by Borivoj Ž. Milojević, Matija Murko, Artur and Milovan Gavazzis, and others (Pospíšilová & Válka 2016, 726). Czechoslovak science was represented by the ethnographer Karel Chotek, and the literary scientists Jiří Polívka and Jan Jakubec; cultural geographers were represented by Jiří V. Daneš,³¹ Viktor Dvorský³² and Jiří Král,³³ and the demographer and statistician Antonín Boháč.³⁴

The Prague congress of Slavic geographers and ethnographers is associated with another initiative. The Bulgarian ethnographer Ivan Šišmanov came up with an idea of founding a Pan-Slavic Museum named after Pavel Josef Šafařík. After a certain delay, this idea was taken up by Karel Chotek, who became involved in Niederle's plan of Slavic Ethnographic Exhibition even before World War I. Chotek published a decentralized concept of the Pan-Slavic Museum, which was supposed to be discussed at the second congress of Slavic geographers and ethnographers in Kraków, but in the end the idea was not implemented for political and economic reasons (Horák 1933, 448).

The Prague congress of Slavic geographers and ethnographers also established the *Slavic Commission for the Research into Shepherd Culture and Pastoral Farming in the Carpathians and Balkans*, which consisted of Czechoslovak, Polish, and South-Slavic researchers. Volodymyr Kubyovych³⁵ from Ukraine was elected its chairman, and Jiří Král became the representative of Czechoslovakia. The research into Carpathian Ruthenia focussed on monitoring of the ties between Carpathian mountainous settlements and their economic background – montane pastures (Polonynas) used in sheep husbandry. The research results were published in a monographic form; the work about the village of Boržava (Král 1932–1936) can be mentioned as the principal work. Other works dealt with the shepherd culture of Hutsuls, and a bibliographic inventory of anthropogeographic works was published (Král 1935).

³¹ Jiří Viktor Daneš (1880–1928), professor of geography at Charles University in Prague; a traveller and diplomat; author of the book *Jovan Cvijić. K jeho šedesátým narozeninám* [Jovan Cvijić. On the Occasion of His Sixtieth Birthday] (1925) (Jeřábek 2007, 41–42).

³² Viktor Dvorský (1882–1960), professor of geography at Charles University in Prague; author of publications focused on the South-Slavic environment (Slovenia, Monte Negro); founder of Czech anthropogeography (Jeřábek 2007, 47).

³³ Jiří Král (1893–1975), university professor at Charles University and Comenius University in Bratislava; an anthropogeographer; in addition to geography he dealt with the research into Carpathian pastoral farming. Based on his field research in Carpathian Ruthenia he published several monographs on Ruthenian villages.

³⁴ Antonín Boháč (1882–1950), a demographer; senior lecturer at Charles University in Prague; a government official; he monitored ethnic and population situation in Czechoslovakia; he studied ethnic minorities (Jeřábek 2007, 30).

³⁵ Volodymyr Kubyovych (Włodzimierz Kubijowicz, 1900–1985), a Ukrainian anthropogeographer; senior lecturer at the university in Kraków, who participated in the research into Carpathian shepherd culture. Author of the work *Pastýřský život v Podkarpatské Rusi I* [Shepherd Life in Carpathian Ruthenia] (1935).

Research contacts between Slavic ethnographers and geographers influenced one of the ethnographic research lines in Czechoslovakia, and the evidence for this are the application of Jovan Cvijić's Anthropogeographic School and the application of cultural and geographical research line in interwar Czechoslovakia's science. Besides Karel Chotek, it is necessary to mention the work by Drahomíra Stránská who left for a study stay at University of Belgrade in 1925, where she could acquaint herself with South-Slavic museum collections and she made several field journeys.³⁶ Stránská got to know Jovan Cvijić's work only through his students³⁷, and she tried to apply the principles of the cultural and geographic line in her own scientific work. She was one of the main promoters of the idea of an ethnographic atlas in Czechoslovakia, and she took many particular actions with the goal to implement it. She saw the basic benefit of the ethno-cartographic method in discovering cultural streams that formed Czech and Slovak folk culture situated at the crossings of eastern and western influences (Stránská 1934–1935). She is author of the project of a Czechoslovak open-air museum, which was to be established in Prague, but her departure from the National Museum, and World War II did not allow her to implement the idea. Based on her knowledge acquired in the Balkans, Stránská installed in Prague two big exhibitions on pastoral farming in the Durmitor Mountains in Monte Negro, and on folk culture of Bulgarians.³⁸

The cooperation with geographers was not accepted in general in interwar Czechoslovakia's ethnography. Antonín Václavík raised reservations about connection of ethnography with other disciplines. As obvious, Václavík defended the sovereignty of ethnography and its specific methodological procedures based on the field research and interpretation of ethnographic material.³⁹

³⁶ Her field journeys led to Šumadija, Banat, Skopje, and Dubrovnik (Mevaldová & Tauberová 2011, 10).

³⁷ Even though specialized literature published an information that D. Stránská studied at Professor J. Cvijić's department (Johnová 1965, 55), the source material from her estate does not confirm this. She maintained correspondence with J. Erdeljanović and B. Ž. Milojević (Štěpánová 1999, 8).

³⁸ Using the domestic materials, she organized a large exhibition *Slovenské Tatry – kraj i lid* [Tatra Mountains – the Region and the People] (1933), where she made good use of her research in Slovakia (Mevaldová & Tauberová 2011, 22).

³⁹ “Chaotic ideas about the subject-matter and goals of ethnography led to the fact that ethnography was affiliated as a pendant to different sciences based on the subjective meaning of particular people – sometimes even dilettantes in the branch. So we could see ethnography alongside geography, fully in concurrence with the organization of “geographic-ethnographic” congresses, and using geographic methods which purely describe and do not explain. The additional knowledge about ethnography was seen in a detailed description of facts” (Václavík 1952, 142).

Ethnographic Research in Slovakia and Carpathian Ruthenia

Between the world wars, Czechoslovak ethnographers paid attention to Slovakia⁴⁰ and to Carpathian Ruthenia, where forms of traditional folk culture still actively lived on, showing ties to wider cultural areas – the Carpathian and the Pannonian ones. It was possible to study the genesis of tangible and spiritual cultural phenomena; moreover, the ethnic composition of both countries created a platform to observe cultural exchanges and inter-ethnic influences. The hinterland for the interdisciplinary field research was provided by the above-mentioned *Commission for the Research into Shepherd Culture and Pastoral Farming* and by the *Committee for the Research into Slovakia and Carpathian Ruthenia*; the latter was established at the Slavic Institute in Prague in 1929. The ethnographer Karel Chotek was charged with acting as Secretary of the Committee (Horák 1933, 449).

The results of ethnographic research into traditional rural culture in both countries appeared in the above-mentioned synthetic works in *Československá vlastivěda* [Czechoslovakia in All Its Aspects] (1933, 1936), and in illustrated summarizing monographs by Bohumil Vavroušek (1925; 1929a, 1929b), which dealt with vernacular architecture and sacral monuments of folk origin. Living forms of Slovak folk culture became a subject-matter of ethnographic and folkloristic investigation and discussions about their safeguarding and protection from decline as a consequence of continuing modernization of rural life.

The rural house in Slovakia featured distinctive forms that became a basis for many regional types. These were moulded by diverse natural environment, cultural influences, economic and social factors, and ethnic composition of the inhabitants. The first monograph on vernacular architecture in Slovakia (1925) was published by Josef Vydra.⁴¹ In this monograph, Vydra entered into a debate with art historians over the dependence of the rural house on stylized architecture.⁴² Antonín Václavík in his works focussing on different forms of Slovak visual arts also defended the above assertions about the autochthonousness of folk culture's phenomena (Václavík 1936; 1937). As an advocate of production movement, he emphasized ties to economic prosperity, whereby these ties were, in folk life, fulfilled by visual artefacts (Václavík 1936). Another Václavík's work written in Slovakia touched ethnic issues and cultural exchange. His monograph on Croatian Grob, a

⁴⁰ K. Chotek brought up the concept of ethnographic research in the *Program slovenského národopisného súpisu* [Programme of Slovak Ethnographic Inventory] (1924).

⁴¹ Josef Vydra (1884–1959), a fine artists, ethnographer, and art historian. Between the world wars, he worked in Slovakia. Author of monographs on vernacular architecture, ceramics, blue print, reverse glass paintings, and clothing. He also dealt with folk production and its protection against extinction (Jeřábek 2007, 254–255).

⁴² “Folk art is not a garbage from higher artistic cultures, but a basis and forerunner from which those higher cultures evolved. We can admit a kind of reversal conversion of higher culture to the lower ones, an influence of high art on folk creation, whereas such influence is only a fragment of all other influences” (Vydra 1925, 22).

village in south-western Slovakia, where a Croatian minority lived⁴³, dealt with the question to what extent the Croats influence the culture of majority Slovaks (Václavík 1925).

The interwar period in Slovakia saw intensive folkloristic research initiated by Frank Wollmann, professor at Comenius University in Bratislava.⁴⁴ The Russian Slavist Piotr Grigorievich Bogatyriov delivered lectures in Slavic ethnography at Comenius University in Bratislava at the time of his activity in Czechoslovakia in the second half of the 1930s.⁴⁵ Bogatyriov applied the method of structural linguistics on ethnographic material, in particular on folk theatre and staged expressions in folk customs. He published some of his works that concerned this theme in Carpathian Ruthenia, such as family cycle of ceremonies and church feasts and festival, in the journals *Český lid* [The Czech Folk] and *Národopisný věstník československý* [Czechoslovak Ethnographic Journal].

Many Czech literary works⁴⁶ as well as anthropogeographers' research, which we mentioned in the previous chapter, aimed at the recognition of life and traditional culture in Carpathian Ruthenia. Amalie Kožmínová⁴⁷ became an enthusiastic exponent of Ruthenian culture. When she published her monograph on Carpathian Ruthenia soon after World War I, she tried to inform the Czech public about that "unknown" country based on her own field research and in a comprehensive way (Kožmínová 1922). Even though the period criticism reproached her for the non-systematic and non-critical nature of her assertions, and sometimes even unprofessionalism, the author brought a lot of authentic information about Ruthenian reality immediately after World War I, and the publication became one of the basic sources to know Carpathian Ruthenia and its folk culture. The work radiates

⁴³ Croats got to south-western Slovakia and South Moravia in the 16th century, as a consequence of Turkish invasions in the Balkans (Botík 2001).

⁴⁴ Frank Wollman (1888–1969), a literary scientist, Slavist, and folklorist; university professor at universities in Bratislava and Brno. Author of the work *Slovesnost Slovanů* [Folk Literature of Slavs] (1928) and other comparative works dealing with Slavic literatures. Results of a collecting action in Slovakia, which he managed, were published as *Slovenské ľudové rozprávky. Výber zo zapisov z rokov 1928–1947 I–III* [Slovak Folk Fairy-Tales. An anthology of records from 1928–1947 I–III] (1993–2004) (Jeřábek 2007, 259–260).

⁴⁵ Piotr Grigorievich Bogatyriov (1893–1971), a Russian Slavist, folklorist, and linguist; senior lecturer at Comenius University in Bratislava between 1936 and 1939. In Czechoslovakia, he applied his functional-structural methods in the works *Funkcia kroja na Moravskom Slovensku* [The Function of Folk Costumes in Moravian Slovakia] (1937) and *Lidové divadlo české a slovenské* [Czech and Slovak Folk Theatre] (1940). See Jeřábek 2013, 33–35.

⁴⁶ The then reality of life in Carpathian Ruthenia was exemplified by the Czech writer Ivan Olbracht (1882–1952). His *Nikola Šuhaj loupežník* [Nikola Šuhaj the Robber] (1933) is the most famous one among his stories and novels aimed at social problems.

⁴⁷ Amalie Kožmínová (1876–1951), a teacher and enthusiastic promoter of folk art, as resulting from her journal articles and the book *Svéráz v zemích československých* [Svéráz /Peculiarity/ in the Czechoslovak Lands] (1921), which she published together with Renata Tyršová (Jeřábek 2007, 119).

Kožmínová's social awareness and her struggle to improve the living standard of Ruthenian women through the promotion of their hand-made artistic products.

In contrast to Kožmínová, Sergei Konstantinovich Makovsky⁴⁸ was sceptical about further existence of the traditional forms of Ruthenian folk art. His monograph *Lidové umění Podkarpatské Rusi* [The Folk Art in Carpathian Ruthenia], which observes the aesthetical value of Ruthenian wood-carving, ceramics, clothing, embellishments, embroideries and fabrics, focused on distinctive expressions of those traditional forms (Makovsky 1925). The author presented the above artefacts at Prague exhibition *Art and Life in Carpathian Ruthenia* (1924).

Traditional culture of Carpathian Ruthenia was most distinctively substantiated by log churches (*cerkve*), and many art historians, architects and ethnographers dealt with the research into them. Valuable documents on Ruthenian sacral architecture were acquired by Florian Zapletal,⁴⁹ but he did not succeed in publishing them in a summary, as Bohumil Vavroušek in his *Církevní památky na Podkarpatské Rusi* [Church Monuments in Carpathian Ruthenia] (Vavroušek 1929b) did. The interwar research into vernacular architecture in Carpathian Ruthenia was terminated by the monograph *Dřevěné stavby v karpatské oblasti* [Timber Buildings in the Carpathian Region] (1940), which was published by the Slavic Institute in Prague with the foreword written by Karel Chotek. Its author Volodymyr Sichynskyi⁵⁰ set Ruthenians' building tradition into a wider Carpathian and European historical and geographical context. He devoted one chapter to the house in rural environment and in the small town; he also explained the genesis of sacral constructions and he elaborated their typology. He also reflected on the "joint" creativity and that of particular master carpenters. The voluminous list of literature refers to international interest in log constructions in Carpathian Ruthenia and their importance for European culture.

Other components of traditional culture in Carpathian Ruthenia are defined, even though only briefly, by Karel Chotek and Drahomíra Stránská in *Československá vlastivěda* [Czechoslovakia in All Its Aspects], in the volume *Národopis* [Ethnography] (1936). Through this, Ruthenian ethnographic material was integrated into wider genetic-typological connections, and while evaluating it, Karel Chotek stated: "I do not hesitate to declare that in Slovakia and especially in Carpathian Ruthenia, survivals and residues from the oldest periods has been preserved in particular components of material and spiritual culture, and in social forms. However, later periods left their mark there." (Chotek 1936, 146).

⁴⁸ Sergey Konstantinovich Makovsky (1877–1962), a Russian art historian, poet, and author of exhibitions of art. After the Bolshevik seizure of power he lived in exile.

⁴⁹ Florian Zapletal (1884–1969), a journalist and historian of culture. He came to Carpathian Ruthenia as an officer with the Austro-Hungarian Armed Forces during World War I; after the war he worked there shortly as a Czechoslovak government official. He collected a large set of photos and drawings of Ruthenia's log architecture; the set is part of several museum collections now. The photos taken by Zapletal were published only after his death in the book *Holzkirchen in den Karpaten / Wooden churches in the Carpatians* (1982) by P. R. Magocsi.

⁵⁰ Volodymyr Sichynskyi (1894–1962), a Ukrainian architect.

With the disintegration of Czechoslovak Republic, the ties to Carpathian Ruthenia were interrupted; after World War II, Carpathian Ruthenia was unified with Soviet Ukraine. The research on Ukrainians – Ruthenians continued only in eastern Slovakia, where the museum in Svidník became its centre.

Conclusion

The First Czechoslovak Republic is an important stage of development in the history of Czech and Slovak ethnologies. The search for new state's identity was mirrored in the interest in folk culture, even though the authors defined and assessed it in a different way. Left-wing intellectuals advanced, besides rural culture, also omitted expressions of urban and labourers' culture, which related to the re-definition of the word "folk". Ethnographic material helped seek for arguments in favour of the idea of Czechoslovakism; this idea was based on the political doctrine of one nation with two branches. The "Czechoslovak nation" created the needful majority in the new state due to large minorities of Sudetenland and Carpathian Germans, Hungarians, Ruthenians, and Poles. The interwar Czechoslovakia was a unitary multi-ethnic state, and even though it adhered to democratic principles, this did not avert its dissolution as a consequence of international and domestic situation in 1939.

After World War II we witnessed strong criticism of Czechoslovak interwar ethnography. According to the Soviet model, it was, as a "bourgeois science", accused of positivism and absence of theoretical thinking (Nahodil & Kramářik 1952). These opinions appeared again after 1989, when the society coped with the past, in defending the young "Communist-oriented" generation of students of ethnography at Charles University in Prague, who were members of the "Marxist circle" after World War II (Skalník 2002). It remains a question to what extent the above-mentioned criticism of Czechoslovak interwar ethnography was objective.

Opposite assessing attitudes tried to prove that interwar Czechoslovakia's leading ethnographers were well versed in discipline's European discourse of the time, and that they played a positive role in the formation of ethnographic science (Ducháček 2016). Besides Professor Karel Chotek and his students, it was also Drahomíra Stránská who – due to her scientific studies and activities as an organizer – took an important part in the formation of ethnography in the period of the First Czechoslovak Republic. The words of Antonín Václavík, another one of discipline's representatives in the interwar period, document the efforts to anchor Czechoslovak ethnography in terms of theory and methodology. Václavík opposed both the art-historian methods used in the assessment of folk art, and the association of ethnography with geography. Czechoslovak folkloristics with its inventories, the application of new methods, and the interpretation of materials using the functional-structural analysis was at European level. Czechoslovak ethnographers maintained international research contacts not only within the Slavic world.

As resulting from what has been mentioned above, Czechoslovak interwar ethnography responded to the development in the discipline, and it featured diverse

research methods as well as interpretations of ethnographic materials acquired in field research or through the study of sources. Dominating is the research into traditional rural culture that, as a consequence of the lifestyle modernization, was subject to extinction, or it was transformed and it received new functions, even though the Czechoslovak avant-garde pointed out the research on working classed and urban culture. Research was conducted in all historical lands that constituted the First Czechoslovak Republic. It gave rise to synthetic works within the *Československá vlastivěda* [Czechoslovakia in All Its Aspects], as well as to monographs dealing with particular forms of culture, such rural house, folk dress, visual art, phenomena of social culture, and folklore expressions. In parallel, the ethnographic research on the Sudetenland and Carpathian Germans developed, with the German section of Charles University in Prague as well as other regional and local museums and societal organizations being its centre.

References

- Altman, Karel. 2016. “Antonín Václavík a jeho škola” [Antonín Václavík and His School]. In *Etnologie v zúženém prostoru*, eds. Jiří Woitsch & Adéla Júnová Macková, 93–105. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Botík, Ján, 2001. *Slovenskí Chorváti. Etnokultúrny vývin z pohľadu spoločenskovedných poznatkov* [Slovak Croatians. The Ethno-Cultural Development from the Perspective of Social-Science Knowledge]. Bratislava: Lúč.
- Ducháček, Milan. 2014. “Československý národ jako ideál a jako touha” [The Czechoslovak Nation as an Ideal and as a Desire]. In *Historické fikce a mystifikace v české kultuře 19. století*, eds. Martin Hrdina & Kateřina Piorecká, 185–197. Praha: Academia.
- Ducháček, Milan. 2016. “Deset tezí k (dis)kontinuitě československé etnografie před rokem 1945” [Ten Assertions on the (Dis)Continuity of Czechoslovak Ethnography before 1945]. In *Etnologie v zúženém prostoru*, eds. Jiří Woitsch & Adéla Júnová Macková, 37–67. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Fasora, Lukáš & Jiří Hanuš. 2010. *Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Pohled na dějiny a současnost* [The Faculty of Arts of Masaryk University. A View of the History and the Present]. Brno: Masarykova univerzita.
- Horák, Jiří. 1933. “Národopis československý. Přehledný nástin” [Czechoslovak Ethnography. A Synoptic Indication]. In *Československá vlastivěda II. Člověk*, 305–472. Praha: Sfinx Bohumil Janda.
- Chotek, Karel. 1914. *Program soupisu národopisného* [The Programme of Ethnographic Inventory]. Praha: Nákladem vlastním.

- Chotek, Karel. 1924. *Program slovenského národopisného súpisu* [The Programme of Slovak Ethnographic Inventory]. Turčianský Sv. Martin: Matica slovenská.
- Chotek, Karel & Drahomíra Stránská. 1936. *Československá vlastivěda. Řada II. Národopis* [Czechoslovakia in All Its Aspects. Series II. Ethnography]. Praha: Sfinx.
- Jeřábek, Richard, ed. 2007. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I. Biografická část* [Folk Culture. Ethnographic Encyclopaedia of Bohemia, Moravia, and Silesia. Vol. I. Biographic Section]. Praha: Mladá fronta.
- Jeřábek, Richard. 2013. *Biografický slovník evropské etnologie* [Biographic Dictionary of European Ethnology]. Brno: Masarykova univerzita.
- Kožmínová, Amalie. 1922. *Podkarpatská Rus. Práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné* [Carpathian Ruthenia. The Work and Life of the People in Terms of Culture, Economy, and Ethnography]. Praha: vlastním nákladem.
- Král, Jiří, Volodymyr Kubijovyč & Miloslav Maloch. 1932–1936. *Boržava v Podkarpatské Rusi / La région de la Boržava en Russie Subcarpathique I–III*. Bratislava: nákladem vlastním.
- Král, Jiří. 1935. *Die anthropologische Durchforschung der Slowakei und Karpathosrussland in den Jahren 1919–1934*. Bratislava: vlastním nákladem.
- Lozoviuk, Petr. 2006. “Dějiny německy psaného národopisu v Čechách” [The History of the German-Written Ethnography in Bohemia]. In *Kultura – společnost – tradice II*, ed. Zdeněk Uherek, 13–52. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Magocsi, Paul Robert, ed. 1982. *Holzkirchen in den Karpaten / Wooden churches in the Carpatians*. Wien: W. Braumüller.
- Magocsi, Paul Robert. 2014. *Národ odnikud. Ilustrované dějiny karpatských Rusínů* [A Folk from Nowhere. The Illustrated History of Carpathian Ruthenians]. Užhorod: Vydavateľství V. Paď'aka.
- Makovský, Sergej Konstantinovič. 1925. *Lidové umění Podkarpatské Rusi* [Folk Art in Carpathian Ruthenia]. Praha: Plamja.
- Martínek, Jiří. 2017. *Geograf a cestovatel Jiří Daneš* [Jiří Daneš, a Geographer and Traveller]. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Mevaldová, Helena & Monika Tauberová. 2011. *Drahomíra Stránská. Osobnost evropské etnologie* [Drahomíra Stránská. A Significant Person of European Ethnology]. Praha: Národní muzeum.

- Moravcová, Miriam. 2006. “Politický národopis v pojetí Lubora Niederla a Karla Chotka” [Political Ethnography as Interpreted by Lubor Niederle and Karel Chotek]. In *Od lidové písně k evropské etnologii. 100 let Etnologického ústavu Akademie věd České republiky*, eds. Jana Pospíšilová & Jana Nosková, 101–112. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Nahodil, Otakar & Jaroslav Kramařík. 1952. “J. V. Stalin a národopisná věda. Příspěvky k diskusi o dile ‘Marxismus a otázky jazykovědy’” [J. V. Stalin and the Ethnographic Science. Contributions to the Discussion about the Work “Marxism and Issues of Linguistics”]. Praha: Nakladatelství Československo-sovětského Institutu.
- Niederle, Lubor, ed. 1918, 1922. *Moravské Slovensko I, II* [Moravian Slovakia I, II] Praha: Národopisná společnost československá.
- Paríková, Magdaléna, ed. 2011. “Katedra etnologie a kultúrnej antropológie. Dejiny oboru a katedry” [The Department of Ethnology and Cultural Anthropology. The History of the Discipline and Department]. *Ethnologia slovacica et slavica* 34.
- Pavlicová, Martina. 1993. “Slovesná folkloristika na Masarykově univerzitě v letech 1919–1939” [Literary Folkloristics at Masaryk University in 1919–1939]. *Národopisná revue* 3: 81–84.
- Petráňová, Lydia. 2016. “Karel Chotek a jeho škola” [Karel Chotek and His School]. In *Etnologie v zúženém prostoru*, eds. Jiří Woitsch & Adéla Jůnová Macková, 71–92. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Podolák, Ján. 1991. “Jubileum národopisu na Univerzite Komenského v Bratislave” [The Jubilee of Ethnography at Comenius University in Bratislava]. *Český lid* 78 (3) 222–226.
- Pospíšilová, Jana & Miroslav Válka. 2016. “Reflection of Jovan Cvijić’s Anthropogeographic Work in the Czech Interwar Ethnology”. In *150th anniversary of Jovan Cvijić’s birth*, eds. Vidojko Jović & Ana M. Petrović, 723–735. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Sičynskýj, Vladimír. 1940. *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti* [Timber Constructions in the Carpathian Region]. Praha: Slovanský ústav.
- Skalník, Petr 2002. “Komentář k článku Davida Scheffela a Josefa Kanderta ‘Politika a kultura v české etnologii’” [Comments on the Article by David Scheffel and Josef Kandert “Politics and Culture in Czech Ethnology”]. In *Česká etnologie 2000*, eds. Markéta Holubová, Lydia Petráňová & Jiří Woitsch, 231–234. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Slavkovský, Peter. 2013. *Slovenská etnografia. Kompendium dejín vedného odboru* [Slovak Ethnography. Compendium of the Discipline’s History]. Bratislava: Veda.

- Smrčka, Vít. 2011. *Dějiny psané národopisem* [The History Written by Ethnography]. Praha: Česká národopisná společnost.
- Stránská, Drahomíra. 1934–1935. “O soupis a atlas lidových staveb v Československu” [For the Inventory and Atlas of Vernacular Buildings in Czechoslovakia]. *Národopisný věstník československý* 27–28: 85–98.
- Stránská, Drahomíra. 1936. *Příručka lidopisného pracovníka* [Handbook of an Ethnographer]. Praha: Národopisná společnost československá.
- Šalamon, Bedřich & Václav Švambers, eds. 1926. *Sborník I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924* [A Proceedings from the 1st Congress of Slavic Geographers and Ethnographers in Prague 1924]. Praha: Geografický ústav Karlovy university.
- Štěpánová, Irena. 1999. “Život a dílo Drahomíry Stránské” [The Life and Work of Drahomíra Stránská]. *Národopisný věstník* 15–16: 7–17.
- Václavík, Antonín. 1925. *Podunajská dedina v Československu*. [The Danubian Village in Czechoslovakia]. Bratislava: Vydavateľ'ské Družstvo.
- Václavík, Antonín. 1930. *Luhačovské Zálesí. Příspěvky k národopisné hranici Valašska, Slovenska a Hané* [The Ethnographic Area of Luhačovské Zálesí. Contributions to Ethnographic Boundary between Wallachia, Slovakia, and Haná]. Luhačovice: Musejní spolek.
- Václavík, Antonín. 1936. *Tradicie ľudovej drevorezby* [Traditions of Folk Wood-Carving]. Bratislava: Rolnícká osveta.
- Václavík, Antonín. 1937. *Slovenské palice* [Slovak Sticks]. T. Sv. Martin: Nákladem vlastním.
- Václavík, Antonín. 1952. “Příspěvek k diskusi o některých otázkách naší etnografie” [A Contribution to the Discussion about Several Questions on Our Ethnography]. *Český lid* 39 (5–6): 137–143.
- Válka, Miroslav. 1999. “Přínos Drahomíry Stránské k výzkumu lidové architektury” [Drahomíra Stránská’s Contribution to the Research into Vernacular Architecture]. *Národopisný věstník* 15 (57)–16 (58): 62–68.
- Válka, Miroslav. 2010. “Moravská národopisná škola. Realita či fikce?” [Moravian Ethnographic School. A Fiction or a Reality?]. In *Antonín Václavík (1891–1959) a evropská etnologie*. ed. Daniel Drápala, 125–133. Brno: Masarykova univerzita.
- Válka, Miroslav, Martina Pavlicová, Alena Křížová, Roman Doušek & Daniel Drápala. 2016. *Od národopisu k evropské etnologii. 70 let Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity* [From Ethnography to European Ethnology. 70 Years of the Institute of European Ethnology at the Faculty of Arts, Masaryk University]. Brno: Masarykova univerzita.

- Vavroušek, Bohumil. 1925. *Dědina. 516 fotografií lidových staveb v Republice Československé* [The Village. 516 Photographs of Vernacular Buildings in the Czechoslovak Republic]. Praha: Vesmír.
- Vavroušek, Bohumil. 1929a. *Kostel na dědině a v městečku. 615 fotografií církevních lidových staveb v Republice Československé* [The Church in the Village and Small Town. 615 Photographs of Sacral Vernacular Buildings in the Czechoslovak Republic]. Praha: Kvasnička a Hampl.
- Vavroušek, Bohumil. 1929b. *Církevní památky na Podkarpatské Rusi* [Church Monuments in Carpathian Ruthenia]. Praha: Kvasnička a Hampl.
- Vydra, Josef. 1925. *Lidové stavitelství na Slovensku* [Vernacular Architecture in Slovakia]. Praha: Jan Štenc.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Uršula Lipovec Čebtron

Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts,
University of Ljubljana
Ursula.CebtronLipovec@ff.uni-lj.si

Eva Fekonja

Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts,
University of Ljubljana
evafekonja@gmail.com

Tina Ivnik

Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts,
University of Ljubljana
tina.ivnik@ff.uni-lj.si

Criminalized Hospitality: The Case of Velika Kladuša

The article examines how discourses of hospitality towards migrants/refugees are changing in Velika Kladuša, a town in Bosnia and Herzegovina close to the Croatian border. Since 2018, this city has been confronted with the presence of a large number of people on the move, and has seen the development of a multi-layered tension between the spontaneous hospitality of the local population and the increasingly repressive policies of the European Union and restrictive local measures that criminalize not only migrants/refugees but also all forms of solidarity with them. In the introductory part of the article, the concept of hospitality is briefly analysed on the basis of concepts presented in various anthropological sources as well as in contemporary research on migration and hospitality. In the succeeding chapters we explore the dynamics that arise where hospitality intersects with the public and the private spheres. Our fieldwork material from Velika Kladuša have shown that the attitude of the local population towards migrants/refugees is influenced by the interference of authorities (police, inspectors, etc.) in the area of hospitality, and indicates a transformation of local hospitality practices towards migrants/refugees, which we have defined as a shift from open to criminalized hospitality. Under these changed circumstances, some residents of Velika Kladuša react to the criminalization of hospitality with acceptance, some by negotiating with it and others by openly opposing it.

Key words: migrants, refugees, criminalization of hospitality, Bosnia and Herzegovina, anthropology

Криминализовано гостопримство: случај Велике Кладуше

У раду се истражује како се мењају дискурси гостопримства према мигрантима/избеглицама у Великој Кладуши, граду у Босни и Херцеговини који се налази у близини хрватске границе. Од 2018. године, овај град се суочава са присуством великог броја људи у покрету, што доводи до развоја вишеслојне напетости између спонтаног гостопримства домаћег становништва и све репресивније политике Европске уније, као и рестриктивних локалних мера које криминализују не само мигранте/избеглице, већ и све облике солидарности са њима. У уводном делу рада анализира се концепт гостопримства на основу постојећих концепата изложених у различитим антрополошким изворима, као и у савременим истраживањима миграција и гостопримства. У даљем тексту истражујемо динамику која настаје тамо где долази до пресецања гостопримства са јавним и приватним сферама. Наш теренски материјал из Велике Кладуше показује да су ставови локалног становништва према мигрантима/избеглицама под утицајем мешања ауторитета (полиције, инспектора, итд.) у област гостопримства и указује на трансформацију локалних гостољубивих пракси према мигрантима/избеглицама, коју ми дефинишемо као прелазак од отвореног на криминализовано гостопримство. У оваквим промењеним околностима, поједини грађани Велике Кладуше реагују на криминализовано гостопримство прихватајући га, други преговарају о томе, док се неки отворено супротстављају.

Кључне речи: мигранти, избеглице, криминализација гостопримства, Босна и Херцеговина, антропологија

Introduction

The topic of hospitality is a constant in anthropology, as it has been of crucial importance to ethnographic research since the beginning of fieldwork as a method (Candea & Col 2012, S3). However, while the role of the anthropologist as a guest has been discussed in numerous anthropological texts (Malinowski 1992 [1922]; Mauss 1954 [1925]; Evans-Pritchard 1940; Geertz 1973; Pitt-Rivers 2012 [1977]; Herzfeld 1987; Rivière 2000; Stasch 2009; Candea & Col 2012; Candea 2012, etc.), it has rarely been a central theme of anthropological research. Exceptions include various works by Marcel Mauss (1954 [1925]), Michael Herzfeld (1987) and Julian Pitt-Rivers (2012 [1977]). Pitt-Rivers wrote about the law of hospitality nearly half a century ago. In his analysis, the guest is both sacred and dangerous, for he comes from an “‘extraordinary’ world” (Pitt-Rivers 2012 [1977], 518). The status of the guest therefore lies between that of a hostile stranger and that of a community member, so the guest is included in the community for practical rather than moral reasons. The law of hospitality is therefore based on the ambivalence between the unknown and the known world: it “‘imposes order through an appeal to the sacred, makes the unknown knowable, and replaces conflict by reciprocal honour. It does not eliminate the conflict altogether but places it in abeyance and prohibits its expression” (Pitt-Rivers 2012 [1977], 513). Pitt-Rivers’ valuable insight is that the status of the guest is characterised by inequality and temporality. The guest can become a hostile stranger if he does not accept the temporality of his role and abuses the hospitality of the host by outstaying his welcome (Pitt-Rivers 2012 [1977], 516–517). In comparing a guest with a beggar, Pitt-Rivers finds that a

guest always needs to demonstrate his inequality and cannot claim any rights, lest he undermine his status and fall into the role of a hostile stranger (Pitt-Rivers 2012 [1977], 509).

Apart from the rare exceptions noted above, hospitality has long been a marginal topic for scholars in the social sciences and humanities. Until recently, the phenomenon had been widely examined only in hospitality studies (see Smith & Brent 2001; Lashley, Linch, & Morrison 2007; Lashley 2017). The provocative philosophical ideas of Jacques Derrida (1999; 2000a; 2000b; 2002; 2005) led to further interdisciplinary research on the topic (see Candea 2012; Shryock 2012; Jelnicar 2015; Bjelica 2018) and influenced research on hospitality in the context of migration (Rosello 2001; Germann Molz & Gibson 2007; Gibson 2007; Rozakou 2012; Harney 2017; Berg and Fiddian-Qasmiyeh 2018; Carpi & Šenožuz 2018).

In contrast to Pitt-Rivers' law of hospitality, Derrida introduces the concept of unconditional and absolute hospitality, which

requires that I open up my home and that I give not only to the foreigner [...], but to the absolute, unknown, anonymous other, and that I *give a place* to them, that I let them come, that I let them arrive, and take place in the place I offer them, without asking of them either reciprocity (entering into a pact) or even their names. The law of absolute hospitality commands a break with hospitality by right, with law or justice as rights (Derrida 2000a, 25).

Derrida places unconditional hospitality in opposition to conditional hospitality or the pact of hospitality, which is determined by norms, rights, duties, and power (Derrida 2000a, 76–77). The difference corresponds to a difference between the ethics and the politics of hospitality. Within the ethics of hospitality, hospitality is an infinite, unconditional, selfless and unlimited gift (in terms of time, place and sources), and goes beyond any kind of law. In contrast, the politics of hospitality always include limitations, such as managing and calculating limited resources, national borders, state sovereignty, etc. (Rosello 2001, 11). Although Derrida is aware of the unattainability of the ideal, he introduces it as a challenge, provocation or invitation to search for better ways of coexisting with diversity (Germann Molz & Gibson 2007; Bjelica 2018, 39).

Various scholars (Rosello 2001; Gibson 2007; Rozakou 2012; Harney 2017; Carpi & Šenožuz 2018), who have examined the link between hospitality and migration were mostly looking at the effect that – to use Derrida's syntagma – the politics of hospitality have on the life of migrants/refugees, and at the characteristics of hospitality rhetoric in various countries. As noted by some of these scholars (Rosello 2001; Rozakou 2012; Carpi & Šenožuz 2018), hospitality became a focal concept in the area of asylum and migration politics. They pointed out that the concept of hospitality is used by politicians as well as researchers who continue to carelessly write about “host countries” and “reception” (Rozakou 2012, 566), even though there are fewer and fewer signs of hospitality since migration policies are becoming increasingly restrictive and xenophobic. Mireille Rosello (2001, 6) writes that hospitality is part of the idealized mythic identity of France as well as any other

national identity, and the same is emphasized by Sarah Gibson (2007), who analyses the discourse on national hospitality in Great Britain. She writes that this discourse is legitimized by using various examples of hospitality from history, while at the same time forgetting inhospitable historical events (Gibson 2007, 161). Simultaneously with the discourse on hospitality, the author notes the rise of concerns about the vulnerability of the country, which is “endangered by ungrateful strangers” undermining the mythological hospitality of Great Britain. The discourse on hospitality therefore serves to justify the increasingly restrictive border regimes (Gibson 2007, 159–160): “The very openness to the other, which Britain prides itself on, paradoxically raises anxieties over Britain’s vulnerability to the other” (Gibson 2007, 161).

Rosello argues that constructing migrants/refugees as guests and a nation as a host is a “naturalized paradigm” (Rosello 2013, 127). She points out that hospitality as such is often transformed into identity politics, where some subjects are identified as guests and others as hosts, no matter what they are doing in the given context. Their identities as guests and hosts are therefore consolidated and can even be inherited, as is the case with children of migrants (Rosello 2013, 127). Apart from that, constructing the migrant as a guest blurs the reasons why they migrated. Rosello points out the inadequacy of talking about economic migrants as guests, as their presence in a country has nothing to do with hospitality: their labour is not a gift to the employer, nor is the contract between the employer and the employee an expression of the employer’s generosity. In political rhetoric, the use of “hospitality as metaphor blurs the distinction between a discourse of rights and a discourse of generosity, the language of social contracts and the language of excess and gift-giving” (Rosello 2001, 9).

Moreover, it seems important to emphasize the link between hospitality and control. Nicholas De Maria Harney (2017, 3) notes that institutionalized forms of hospitality are modes with which countries react to the arrival of migrants/refugees and maintain social order. For him, hospitality “as the choreographed encounter between host and guest, dramatizes reciprocity and temporarily resolves the moral ambiguity of this threatening encounter through the welcoming performance” (Harney 2017, 2). Securitization discourse presents migrants/refugees as a threat to national security, which is why the welcoming performance towards them takes the form of control through the use of biometric measurements, registration and reception centres, integration, language courses and visa forms. The welcoming performance operates as a way to control the duration of the guest’s visit and thus “to insure a manageable social encounter and to maintain the host’s sovereignty” (Harney 2017, 3; see also Rozakou 2012).

The various aspects of hospitality, however, cannot be reduced to an ideological rhetoric of national hospitality and institutions related to migration policies. Hospitality exists in the political rhetoric and laws of countries, as well as in social practices of individuals, which “exist through constantly reinvented practices of everyday life” (Rosello 2001, 7). The practices of hospitality are never entirely private, especially when they are hospitable towards migrants/refugees, because they exist in categories defined by the state: “the host’s house is a subset of the national

territory and [...] private gestures of hospitality are always a subcategory of national hospitality” (Rosello 2001, 37). In her book *Postcolonial Hospitality: Immigrant as Guest* (2001), Rosello analyses “subversive” and “dissident” acts of hospitality towards migrants/refugees in France. She argues that the French state has introduced new legislation to control hospitality and has started to persecute its citizens who accept undocumented migrants into their homes on the grounds of “the crime of hospitality” (Rosello 2001, 43). In this way, the state has partially transferred the power to control migrants/refugees to private homes, and disassociated hospitality with personal notions of generosity, while associating it with the country’s laws (Rosello 2001, 39).

In this article, we analyse hospitality as a multi-layered and inherently contested concept that contains both the rhetoric of generosity and mechanisms of control. The dynamics between local authorities, the militarization of the European border, and the position of migrants/refugees in Velika Kladuša will be analysed through ethnographic documentation of the changes that occurred in the hospitable acts of the locals in 2018 and 2019. We have divided these changes into two phases, an “open hospitality” phase and a phase of “criminalized hospitality”.

Methodology

This paper is based on research carried out in recent years at several locations along the Western Balkan migration route: in February and April 2015 at various locations in Serbia¹ and in April² and November 2019³ in Velika Kladuša, a border town in Bosnia and Herzegovina. Following the changes in policies and the attitude of the locals towards migrants/refugees traveling along the Western Balkan Route and modifications of the trails migrants/refugees follow, we started to observe a similar dynamic in several countries along the Western Balkan Route and decided to document this dynamic in Bosnia and Herzegovina. The topic of hospitality often emerged during our previous fieldwork among local people who had contact with migrants/refugees in Serbia, but was significantly more present in Velika Kladuša. Since the theme of “gostoprimstvo” or hospitality towards mi-

¹ In February and April 2015, field research was conducted at three Serbian reception centres for asylum seekers (Bogovađa, Krnjača, and Banja Koviljača) by undergraduate and graduate students from the Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana and by Sarah Lunaček and Uršula Lipovec Čebtron (in the role of mentors and researchers).

² The fieldwork in Velika Kladuša was conducted by Uršula Lipovec Čebtron and her students in the course *Anthropology of Migration* at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana.

³ The research was carried out by Tina Ivnik, Uršula Lipovec Čebtron and graduate students enrolled in the course *Contemporary Migration, Citizenship, and Ethnic Minorities* at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana (Lea Ancelin, Martin Bučalič, Eva Fekonja, Maruša Kosi, Karin Robin, Ana Isabel Rodrigues Carneiro, Sofia Margarida Sousa Martins, Katja Tomc, Joanna Urbańska and Eva Žgajner). All of the students’ contributions to this article are cited.

grants/refugees arose spontaneously in so many conversations with local people during our first fieldwork in April 2019, we decided to focus our research in November 2019 entirely on this topic. However, in addition to the descriptions of local acts of hospitality in their homes and other places, another topic persistently emerged in our interviews with residents and migrants/refugees: the criminalization of hospitality acts and the numerous dilemmas, doubts and fears they felt in connection with it.

The main source of ethnographic material for this article was therefore the field research carried out in Velika Kladuša in November 2019. The authors and students conducted 35 semi-structured interviews with migrants/refugees, members of the local population (representatives of educational and religious institutions, employees of restaurants, bars and shops) and international volunteers or activists. In addition to the interviews documented in fieldwork diaries and recordings, other types of communication and conversations took place on various occasions (while accompanying migrants/refugees to shops, banks, the post office, helping them with cash withdrawals, etc.) and in precarious situations (occupied houses without electricity and running water, on the streets, in parks; with caution because of the presence of the police, in rare crowded and noisy bars that still allow migrants/refugees to enter).

As the term “gostoprinstvo” [i.e. hospitality] was used so persistently by our interlocutors in Velika Kladuša, we decided to use the concept of hospitality rather than solidarity, a term more commonly used in anthropological and sociological writings on migration. The concept of solidarity, especially concerning the criminalization of solidarity (Tazzioli 2018), has a very similar meaning to hospitality but was not used by our interlocutors in Velika Kladuša - with the exception of international volunteers or activists. Apart from the local perspective, there is also a conceptual reason to use this term. Although the comparison between solidarity and hospitality has not yet been dealt with by other researchers in the field of migration, it seems that the concept of hospitality has different motivations and exists in contexts other than solidarity, as we will argue below. Nevertheless, as will be made clear, we intend to take a critical approach to this concept, distinguishing between the rhetoric of national hospitality and individual hospitable acts and at the same time examining to what extent the concept of hospitality is appropriate in the context of the European buffer zone of Velika Kladuša.

Our own positionality as guests in Velika Kladuša enabled us to experience how hospitality towards us differed from hospitality towards migrants/refugees. However, a longer period of research would be required in order to investigate hospitality in Velika Kladuša more in-depth. The main limitation of our fieldwork stems from the fact that in the short period of our research we were able to analyse hospitality mostly on the basis of statements made by (and not on the basis of the actual practices of) our interlocutors. A similar drawback is that in 2019, the local hospitality acts were already being influenced by the increased pressure of local and state authorities. Therefore we were able to document the transformations in hospitality after they were already in process, whereas research conducted during the

previous months would have been crucial for understanding the reasons behind these transformations.

Hospitality in Velika Kladuša

The externalization of border and migration policies (Flynn 2013) used by the European Union to extend migration control to the countries of the global South has a history. For decades, responsibility for people moving towards the EU has been transferred to Turkey and the countries of North and Central Africa (see Lunaček 2019). Meanwhile, citizens of EU countries have been – unintentionally, unknowingly or out of indifference – contributing large sums of money⁴ to keep migrants/refugees at a “safe” distance from the EU population (Andersson 2014). The externalization of the borders at the EU level is therefore nothing new. However, the extension of this externalization to Bosnia and Herzegovina has a unique significance for Slovenia and Croatia, as both countries are actively involved in this process. Many migrants/refugees who have been blocked in Bosnia and Herzegovina have repeatedly tried to pass into the territories of Croatia and Slovenia, from which they were forcibly and unlawfully pushed back by authorities. This new role of Slovenia and Croatia is also meaningful on the geopolitical level. Just few decades ago, all three countries were part of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), while nowadays Slovenia and Croatia are exploiting the established mechanisms of the EU to transfer its responsibility for people on the move to economically and politically weaker countries. The responsibility of the Slovenian and Croatian authorities for the situation in Bosnia and Herzegovina is therefore unambiguous.

The push-backs of migrants/refugees from the border regions of Slovenia (and increasingly also from central Slovenia) and Croatia (see Info Kolpa 2019, Border Violence Monitoring Network 2020) crucially contributed to the fact that contacts between the Bosnian population and migrants/refugees have become an inevitable part of their everyday life since 2018. Moreover, these push-backs ensured that migrants/refugees would become less and less visible to the inhabitants of Slovenia and Croatia. People from the border regions of these two countries usually detect them only through their traces (discarded clothing, food scraps, etc.) or in the form of shadows appearing at the edge of the forest, in secluded and remote areas. The lack of contact and indistinct perceptions of their traces and shadows are fertile ground for deepening anxiety and fear of local populations, thus solidifying xenophobic and racist media representations of migrants/refugees as criminals, rapists and terrorists. This invisibility of migrants/refugees changes when crossing the border into Bosnia and Herzegovina, where numerous migrants/refugees move among

⁴ Simultaneously, the budget of Frontex (the European Border and Coast Guard Agency) grew: in 2005 it stood at 4 million euros (Božič 2016, 240), in 2017 it was already 280 million euros, and in the following year around 288 million euros, reaching more than 333 million euros in 2019 (Frontex 2019).

the population, thus putting local hospitality practices into question on a daily basis. Moreover, it is only on the other side of the Croatian-Bosnian border, in the territory outside the EU, that EU migration policy becomes materially present and its consequences are clearly visible. As Andrej Kurnik argues, Bosnia and Herzegovina is seen through the neocolonial gaze of the EU. The paradox lies in the fact that through the militarization and externalization of European borders, Bosnia and Herzegovina has become a “repository of people on the move” (Kurnik 2019, 22) while also being perceived as unable to deal independently with large numbers of migrants/refugees.

The externalization of the EU borders has strengthened and redefined the already existing marginality of Velika Kladuša (Urbańska 2019) and added a new chapter to its unusual history. The border between the Ottoman Empire and the Habsburg Empire – also known as the border between East and West – had been established for more than two centuries (1633–1878). After WWII, in 1950, the town of Velika Kladuša was part of the “Cazinska Buna” (the Cazin rebellion), the only organized peasant revolt against the communist authorities in the SFRY, which had introduced unpopular measures in this area. The uprising was punished with harsh countermeasures by the authorities, which caused the gradual deterioration of this area in the following decades, including several episodes of discrimination against its inhabitants (Križišnik Bukić 2017, 234–235). During the most recent Balkan war, Velika Kladuša also played an unusual role, as the city became the scene of an armed struggle among Muslims. Fikret Abdić, the central figure in the Agrokomerc banking scandal that traumatised Yugoslavia in 1987, declared the Autonomous Province of Western Bosnia in 1993 (Nation 2016) and set up camps in Velika Kladuša in order to imprison those who opposed the establishment of the Autonomous Province (Nation 2016). The fact that after being recognized as a war criminal and sentenced to imprisonment in Croatia Abdić was nevertheless elected Mayor of Velika Kladuša in 2016 is important to understanding the current political reality in Velika Kladuša (Hvalc & Andrinek 2017). The fact that he still holds this position represents a tangible continuity with the wartime period in this region.

This historically burdened and economically deprived town of 45,000 inhabitants, located a few kilometres from the Croatian border, now faces a mass of migrants/refugees.⁵ Many of them are not permitted to stay in the nearby overcrowded Miral refugee camp, and spend their days gathering in Gradski park (City park) in the centre of the town or in the abandoned field near the town stadium. During the night they seek improvised shelters in the abandoned houses of Velika Kladuša that have neither running water nor electricity. Despite their extremely difficult living conditions in Velika Kladuša, during the conversations with them they stated that are not prepared to move to other parts of Bosnia and Herzegovina,

⁵ In 2018 and 2019 local authorities and the European Commission recorded 59,000 arrivals in BiH, a significant increase over 2017 (European Commission 2020).

where they might encounter better circumstances, but are determined to wait in the close vicinity of the border for the right moment to “play the game”.⁶

How can we understand hospitality in a place that is itself confronted with poverty and emigration, where the consequences of the externalized borders of the EU are noticeable at every turn and where the local authorities are “no longer in control of the situation” (Amnesty International 2019, 30)? Our fieldwork findings show that Velika Kladuša is becoming a scene of multifaceted tensions between the increasingly restrictive policies that criminalize not only migrants/refugees but also all forms of solidarity with them, and practices that oppose these policies, such as the spontaneous hospitality practices of the local population towards migrants/refugees, the activism of international volunteers, and the determination of migrants/refugees to cross borders and reach their destination countries. As a consequence of these tensions, the local hospitality practices are undergoing a rapid transformation, and can be analysed in two phases. The first phase can be defined as a phase of *open hospitality* in which state and local authorities do not interfere with private hospitality practices so they can exist without being disturbed. The second phase can be described as a phase of *criminalized hospitality*, where the acts of hospitality towards migrants/refugees expose local residents and activists to daily checks and threats from the police, visits by inspectors and steep fines.

Similar interventions by the state authorities in the private sphere and the criminalization of solidarity with migrants/refugees has also been observed in nearby Serbia (Stojić Mitrović & Meh 2015; Davy 2019) and in Croatia (Bužinkić & Hameršak 2018; Amnesty International 2019). Similar to the situation in Bosnia and Herzegovina, in Croatia, researchers have observed that the first phase, after the arrival of refugees/migrants, was marked by politicians’ calls for solidarity, which in the next phase turned into political rhetoric on the need to increase control over refugees and protect the national borders (Vidović 2016).

Open hospitality

The phase of open or uncontrolled hospitality in Bosnia and Herzegovina can be observed in 2018, when the country became part of the Western Balkan migration route. In this period various sources (Gadzo 2018; 24UR 2018) contrasted the lack of responsiveness of the local authorities with the extraordinary hospitality of the inhabitants of Velika Kladuša: “Locals together with international volunteers are warmly welcoming people at the Bosnian-Croatian border and are trying their best to support them and show solidarity.” (Are You Syrious 2018). The situation was remembered in a similar way by the migrants/refugees who stated in our conversations: “The people here were very good”; “The inhabitants of Velika Kladuša were hospitable”; “The people here were willing to help” (people on the move, Velika Kladuša, November 9, 2019).

⁶ The ‘game’ in the jargon of the migrants/refugees represents a hazardous attempt to cross into Croatian territory and the Croatian-Slovenian border without being pushed back into Bosnia and Herzegovina by the authorities.

Moreover, the analysis of the interviews with the local inhabitants clearly shows the tendency of the locals to compare their own refugee experience during the Balkan war with the situation of contemporary migrants/refugees in their city and develop empathy towards them. This attitude can be seen in the statement of a doorkeeper at the local library in his 60s: “these people are humans as we are and are refugees as we were”, or the slogan “no one died of starvation in the war, so no one will die of starvation in peacetime” that was displayed at a local diner that began offering free meals to anyone in need upon the arrival of migrants/refugees in 2018. The diner owner’s slogan can be understood as an evocation of life-saving solidarity during the war and at the same time as a mockery of the absurd situation of people starving at the EU’s doorstep.

Furthermore, the ethnographic material demonstrate that the locals tend to identify some groups of migrants/refugees as “good guests” (Shryock 2012, 22) and are therefore willing to offer them different forms of hospitality. When asked straightforwardly how migrants/refugees were received by the residents of Velika Kladuša, an employee at a local cafe in her 40s replied:

In the beginning, we opened the door to them, gave everything we could give. My daughter is a person with a big heart and she said to me, “Mom, let’s give them dormeo [a type of mattress, author’s note].” It was a new dormeo, we hardly ever used it. I said yes. We gave them this dormeo, since they had nowhere to sleep. We gave them food, clothes ... whatever we could (Velika Kladuša, November 8, 2019).

A close connection with the perception of hospitality as an important value in Islam, which is the prevailing religion in Velika Kladuša, also arose from our conversations with local inhabitants. The perception of hospitality as obligation is clear from the words of a local imam in his 30s:

The guest has the right to stay day and night. That’s when the host is obliged to treat the guest to the best he has. True hospitality means that a guest is hosted for three days and three nights. If hosted for more than three days, the host accomplishes a good job or *sadaka* (Velika Kladuša, November 9, 2019).

During the conversation the imam referred to one of the Hadiths⁷ that states: “The Prophet Muhammad, a.s., said: ‘Whoever believes in Allah and in the Day of Judgment, should serve *his guest* generously’” and thus equating the idea of a good Muslim with that of a hospitable Muslim. Therefore, hospitality in Islam does not mean generosity, but an obligation that applies both to the host to show hospitality and to the guest to accept it. Furthermore, the guest is holy in Islam because “when the guest enters into a house, the blessing of God enters with him” (Porić et. al 2015, 58.). In contrast, a person who does not offer hospitality is regarded as sinful, and accordingly, “the people who reject the guests do not have *hajra* [an ethical notion of good in Islam – author’s note]” (Porić et. al 2015, 58).

⁷ In the section entitled Good Manners and Forms.

The phase of open hospitality, which marks the first period after the arrival of large numbers of migrants/refugees, is not limited to areas where the majority population is Muslim. Although some of our interlocutors in Velika Kladuša emphasized that their hospitality arises from the Islamic tradition, other researchers have described similar attitude towards migrants/refugees in non-Muslim parts of Bosnia and Herzegovina (Leslie 2018), Serbia (Stojić Mitrović & Meh 2015) and Croatia (Pavić 2016). The Islamic tradition of hospitality in Velika Kladuša therefore seems to be interwoven with the regional cultural patterns of hospitality. Similar to the findings in other places along the Balkan migration route, in this first phase the state authorities did not interfere with the practices of hospitality in Velika Kladuša that took place in the homes of the local population, in local restaurants and bars.

Criminalization of hospitality

While the records on events in Velika Kladuša in 2018 still present a positive picture regarding the hospitality of the locals towards migrants/refugees, in the following months this began to change. Over the course of 2019 signs such as “Entry forbidden to foreigners without documents” (Krajina.ba 2019) began to appear on the entrances of cafes and restaurants, some institutions placed bars on their windows, and the doors of certain stores remained closed until the shop keeper checked the identity of the person standing outside. Due to our short-term research that began only in 2019 and scarce information from secondary sources, it is difficult to determine the full scope of the reasons for this change. One of them is clearly the increased xenophobic and racist discourse on the national and regional level that arose as a response to the fortification of the EU borders (Are You Serious 2019) and the massive push-backs from Slovenia and Croatia. The other is the increased pressure from the local authorities (police, inspectors) who from 2019 onwards began to sweepingly impose steep fines⁸ on the local inhabitants for providing migrants/refugees with accommodation and food. However, it would be a simplification to understand this situation purely as a top-down process. In the situation where increased numbers of migrants/refugees without shelter are continuously present in the small town of Velika Kladuša, our local interlocutors admitted that some of them called for or approved of interventions by the authorities, since they perceived the situation as unbearable. Meanwhile they were constantly emphasizing the fact that the presence of migrants/refugees was – in their opinion – supposed to be a temporary phenomenon, but was revealed to be more persistent, as the imam states:

⁸ From the beginning of 2019, many owners of apartments and houses who provided shelter to migrants/refugees faced misdemeanour charges and fines of up to 1,000 euros from the Una-Sana Canton Inspectorate. On the basis of these charges, the Una-Sana Inspectorate collected fines of 30,000 euros in the first six months of 2019 (Al Jazeera Balkans, July 18, 2019).

In the beginning, we accepted the refugees. We would buy them food, warm socks; we opened the door of the mosque, so they were able to sleep there. [...] We also asked the people to take them into their homes. Many people responded and showed them hospitality. At least one to two hundred people slept in the mosque and in the homes of the people. We thought that this was temporary. But they kept staying for months and months and we could not do this anymore (Imam, Velika Kladuša, November 9, 2019).

As we noted above, providing hospitality is an obligation in Islam, but this obligation is always related to the limited time of the guest's presence. As shown in the introduction to this article, the notion of guests as a temporary phenomenon can be found in various academic writings. According to Harney (2017), hospitality is always connected to the time dimension, as it allows the host to control the duration of the visit, to create the context in which the visit is manageable so as to maintain his sovereignty. Similarly, in the aforementioned works of Pitt-Rivers, the status of guest is always temporary – if the guest stays for too long, this could be considered an abuse that might change hospitality into hostility (Pitt-Rivers 2012 [1977], 516–517). Besides the issue of temporality, the analysis of the fieldwork material shows the ascription of other characteristics to the migrants/refugees that are not in line with their idea of “the proper behaviour of the guest”. A resident of Velika Kladuša in his 30s who works in Slovenia told us:

Some behave well, others do not. They are bad guests, they break into the houses, they burn things down and steal. Nobody is nice to them anymore, because there are too many of them and too many of them are bad. My grandmother has been burgled several times; they broke into her apartment when she was not at home. If they behaved in a better way, everyone would help, and they could be guests. When the migrants started coming, we knew what awaits us, now you have to take care of your things much more, so they do not steal them from you (Resident of Velika Kladuša, November 8, 2019).

A woman in her 70s who has lived in Velika Kladuša all her life similarly said:

The souvenir they left, when they slept in the mosque, was a dirty expensive carpet. They did not show any gratitude. And we accepted them into the mosque. [...] Everything was really dirty because they did not shower. We had to change the carpet. [...] They have serious infectious diseases, they are criminals, they fight and smuggle (Resident of Velika Kladuša, November 9, 2019).

These xenophobic and racist imaginaries of migrants/refugees as “ungrateful guests” taking advantage of the local hospitality are in line with the prevailing anti-migration discourse in the countries of the EU. In Slovenia, very similar discourses were already present two decades ago (and they persist and have multiplied into a variety of forms today). The constructs created by politicians and the mass media portrayed the local people as victims, homogenized migrants/refugees (Doupona Horvat, Verschueren & Žagar 1998; Jalušič 2001; Kralj 2008) and portrayed

them as contagious and unhygienic (Pajnik, Lesjak-Tušek & Gregorčič 2001; Lipovec Čebren 2002), morally problematic and inclined towards criminal activities (see Doupona Horvat, Verschueren & Žagar 1998; Jalušič 2001). These constructs have been legitimizing institutionalized violence and normalizing xenophobia and racism towards migrants/refugees in Slovenia since the beginning of the century (Jalušič 2001, 40). In the context of Velika Kladuša similar discourses were reinforced by the fortification of the EU border, and analogously to the Slovene context they were used to legitimize the increased exercise of control over practices of hospitality. As securitization discourse was increasing, migrants/refugees were more and more criminalized, and so were the actions of people helping them. This phenomenon was labelled by Marta Stojić Mitrović and Ela Meh as “the contagiousness of illegalization” (2015, 623). While the content of xenophobic and racist discourse towards migrants/refugees is being echoed across the countries of former Yugoslavia, the transformation from open to criminalized hospitality as occurred in Velika Kladuša is also not unique: recent research in the countries along the Western Balkan migration route have revealed similar dynamics (Stojić Mitrović & Meh 2015; Beznec, Speer & Stojić Mitrović 2017), as have studies in EU member states (Rosello 2001; Fekete 2017; Webber 2017).

We accepted them [the migrants/refugees – author’s note]. They were given food here. At a discount or for free. They also slept at our place free of charge, that was not a problem. Then all of it became a problem, a neighbour reported us to the police! Luckily none of them were here at that time. [...] We became more careful, but we were still giving them food and a place to sleep. But we gave less. We would receive fewer people; that’s normal, right? Then the inspection came. They came for the first time, they came for the second time. We had just cleaned up after them [the migrants/refugees – author’s note] and the inspectors came. They checked everything – the kitchen, the rooms – everything. Others [who hosted migrants/refugees – author’s note] were heavily fined. Not us, luckily. Since then, we don’t accept them anymore (Bar owner in Velika Kladuša, November 10, 2019).

According to this quote by a woman in her 40s who runs a pub and some international reports (Are you Syrious 2019; No Name Kitchen 2019), the local authorities have increased control over spaces where migrants/refugees spend their time (bars, restaurants, guest houses, private houses), while hospitable residents of Velika Kladuša can be fined for taking in migrants/refugees. Rosello (2001) writes about similar developments in France. According to her findings, the duty of checking the guest’s identity is transferred from the state to the host as soon as the country’s policies obtrude into hospitality performed in the private sphere. The consequence of such requirements is that hospitality becomes “inextricably linked to each individual’s ability to interpret, to decode the other’s body” (Rosello 2001, 38). This obliges the host to assume the responsibility for checking the guest’s identity, and thus the local inhabitants become an extension of biopolitics in the private sphere.

According to the practices of our interlocutors, the responses to the criminalization of hospitality and the increased control of local authorities are multi-

layered. Schematically, we can classify their reaction to the criminalization of hospitality into three different categories: first, subordination to the criminalization and giving up hospitality practices. Second, negotiation between obedience and rebellion; and third, open defiance and the continuation of hospitality practices. In all these responses a tension can be noticed between the public and private spheres of hospitality, and therefore these categories are not strictly separated from one another but intertwined. This is how the imam of Velika Kladuša answered our questions (November 9, 2019):

R: Why can't you offer hospitality [to migrants/refugees – author's note] anymore?

I: We closed the door of the mosque to them, they can't sleep here anymore. But they can enter at prayer time – like every other believer.

R: Isn't that in conflict with the duty of hospitality which every Muslim has?

I: Yes, this is a conflict. Maybe Allah has sent them to us to test us. But the state, the law forbids this kind of hospitality and punishes us if we accept them. Our country is secular so we must obey its laws.

The imam's attitude clearly shows that he has stopped hospitality practices due to pressure from the authorities. In contrast to his attitude, the behaviour of some locals shows a negotiation between obedience and rebellion against the criminalization of hospitality. For this reason, they do not completely dismiss their hospitality practices, but modify them:

A minute ago one of them came to ask for coffee. I had to reject him. I feel bad when I have to say no. I ask myself: What if my son was in their place? He is just about the same age as this boy who asked me for the coffee. [...] The boss said that they are not allowed into the bar, because they would disturb the guests. He is afraid that other guests won't come. [...] But he is also afraid that he will be fined. And I – when I close the bar – I put *bureks*, cheese *bureks*, bread...everything that was left, outside for them. They already know that, they come when I finish and I give them at least that (Waitress at a bar in Velika Kladuša, November 9, 2019).

Every night, after 1 a.m., I meet these teachers in the woods and they bring some clothes and food. Then I distribute everything to those who need it. [...] Many people are afraid to bring things to the woods now, there were many more people doing that before, when they were able to bring things to the main square and everyone took what they needed. [...] But some are still coming, every evening or every other evening (Interlocutor on the move, November 10, 2019).

From the above statement of a man from Afghanistan in his 20s it is clear that the practices that were widespread and socially rewarded just a few months ago have now become illegal. Similar tactics of carrying out covert activities resemble the partisan movement during World War II, as we noted in a conversation with an international volunteer and activist in her 20s:

The volunteer tells us about the “trouble they have with the police. Their apartment is constantly under surveillance; some of her colleagues were accused of working on the black market [while they were gathering food and clothes for migrants/refugees, author’s note] and were deported from the country.” [...] Harassment and prosecution from the police has forced them to start distributing aid (food, clothing and other things) at remote corners of the town or outside of town, especially during the night. They use various complex tactics to communicate with migrants/refugees about the time and place of the meeting (Eva Fekonja, fieldwork note, November 10, 2019).

The situation described in the quote above could be understood, in the words of Vlasta Jalušič (2019), as the last and final step of the criminalization of migration: “Finally, these policies gradually introduce control over the entire population, while at the same time criminalizing and penalizing not only acts of human “smuggling”, which is in fact always already a consequence of the definition of “crimes of arrival” (Webber 1996, 2008), but also acts of solidarity, such as basic assistance to migrants, housing, etc. (Provera 2015)” (Jalušič 2019, 107–108). In the case of Velika Kladuša the increased criminalization in bars and restaurants can easily be noticed also by a casual observer. Rare individuals who openly resist the criminalization of hospitality and continue to serve migrants/refugees food and drinks (often at a lower price or free of charge) are constantly harassed by police and inspectors:

The owner of the bar tells us that seven inspectors from seven different sectors have visited him. Each of them found some “violation”, so he needed to close the bar for a week to be able to correct those infractions. After a week he reopened his bar and again he opened it for everyone – the locals and migrants/refugees. There is a kindergarten in the vicinity of the bar, so he keeps getting complaints from the parents. They write that there are too many migrants/refugees on the streets and that it is “bad for children to see them”. The complaints came from the nearby school as well. The irony is that this school used to be a shelter for refugees in the last Balkan war (Tina Ivnik, fieldwork note, November 9, 2019).

But even some of the “rebellious” practices of hospitality such as those described by the bar owner in the quote above are frequently guided by a selective logic that divides migrants/refugees into “good” and “bad” guests (Shryock 2012), as can be seen from the following fieldwork note:

When we sat at the table with two Moroccans, the owner of the bar came to us and asked the Moroccans if they are from Algeria. They said they were from Morocco. Soon after, two people from Algeria joined our table. When they told the owner where were they from, he demanded that they leave. I told him that they were our friends and he said that we could all leave if we wanted to. He gruffly replied that he has other guests, that Algerians always cause problems and that he needs to assure a peaceful atmosphere for his guests who do not cause

problems. He said all of this in a very nervous tone, he did not want to discuss the issue any longer and he insisted that we leave the place immediately (Tina Ivnik, fieldwork note, November 9, 2019).

Conclusion

At first glance, it seems cynical to talk about hospitality in the context of migration at a time when the securitization discourse is growing, when migrants/refugees are increasingly criminalized and described in almost every political and media debate with racist and xenophobic labels. Syntagmas such as “host country” and “reception policies” are still used to describe methods by which countries maintain control over newcomers. As Katarine Rozakou (2012) has shown, the use of such syntagmas in the context of a restrictive migration policies is not as paradoxical as it may seem. She analyses a speech of the Greek minister of the interior in which he described a deportation centre as a “hospitality centre”, invoking “*filoxenia*” or hospitality as a “traditional Greek value”. As the author shows, the use of the term “hospitality” in this context is not a contradiction, because the hospitable practices of the Greek state and NGOs are part of the biopolitical practices that turn refugees and asylum seekers into passive recipients of Greek “hospitality”, which takes the form of assistance and care, but also of control and repression (Rozakou 2012, 573).

However, hospitality is a complex polysemantic term that is simultaneously a political issue, a tradition, a philosophical value, an ethical imperative and a collective as well as individual practice (Rosello 2001, 6). In the article we have attempted to show that the level of rhetoric of national hospitality towards migrants/refugees should not be equated with the level of the hospitality practices of local inhabitants. At the first level, as scholars (Rosello 2001; Candea 2012) have shown, the concept of hospitality is nowadays commonly used in political discourses that legitimize repressive practices towards migrants/refugees and enforce control over the national territory. On the second level, the practices of hospitality of local communities and individuals are concrete events that are at times in opposition to those repressive migration policies. The latter level of hospitality is a central theme of this article, in which we have tried to explore how Velika Kladuša became a scene of a multifaceted tension between the spontaneous hospitality of the local population and increasingly restrictive policies that criminalize not only migrants/refugees, but also all forms of solidarity with them. During our fieldwork we were able to observe the dynamics that emerged at the intersection of hospitality between the public and the private spheres as well as the consequences of the interference of authorities in hospitality the in private sphere. The analysis of the field material showed a transformation of local hospitality practices towards migrants/refugees that we defined as a shift from open to criminalized hospitality. In these changed circumstances, some residents of Velika Kladuša responded to the criminalization of hospitality by subordinating to it, some by negotiating with it, and others by openly resisting it.

Moreover, in our research we wanted to examine to what extent the concept of hospitality is apposite in the context of contemporary migration, particularly in

the European buffer zones, such as Velika Kladuša today. We argue that the concept is appropriate when the local inhabitants have direct contact with migrants/refugees and host them in their private sphere, and when it is used as emic term in relation to migrants/refugees. Nevertheless, caution is needed when using the concept of hospitality, as it can obscure and distort certain relationships between locals and migrants/refugees. As Rosello (2001) points out, hospitality can obscure the distinction between the discourse of rights and the discourse of generosity and between solidarity and humanitarianism. Moreover, the construction of the refugee/migrant as a guest blurs the diversity of other social dynamics (e.g. employee-employer, client-merchant). Furthermore, ascribing the identity of guest to a migrant/refugee can construct him or her as the Other and place him or her in a permanent dichotomy with the local inhabitants (Rosello 2001). In this sense the local inhabitant is understood as the “legitimate author of welcome” (Lentin & Karakayali 2016, 144), thus establishing the distinction between outsiders and insiders and setting the limits to the autonomy of migrants/refugees. As stated in the article, the prerequisite for hospitality is to have a place where hospitality can be offered. On the basis of our research, we can conclude that hospitality, unlike solidarity, cannot be understood without taking into account power relations, temporality, and ownership of a real estate. As we have tried to show through ethnographic examples, hospitality provides a fertile ground for different forms of dichotomies between the locals and the newcomers who are allowed to stay in the territory on unequal grounds and under specific conditions, which is not the case when the concept of solidarity is applied. Therefore, this concept seems particularly useful since it reveals the unequal and precarious relationship between local inhabitants of Velika Kladuša and migrants/refugees. In fact, these rare, unequal and criminalized acts of hospitality are the only thing that is left to migrants/refugees in “repository of people on the move” (Kurnik 2019, 22), Velika Kladuša.

Literature

- Andresson, Ruben. 2014. *Illegality, Inc.: Clandestine Migration and the Business of Bordering Europe*. Oakland: University of California Press.
- Berg, Mette Louise & Elena Fiddian-Qasmiyeh, eds. 2018. *Hospitality and Hostility Towards Migrants: Global Perspectives. Migration and Society* 1(1). New York, Oxford: Berghahn.
- Bez nec, Barbara, Marc Speer & Marta Stojić Mitrović. 2016. *Governing the Balkan Route. Macedonia, Serbia and European Border Regime*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- Bjelica, Maja. 2018. “Filozofsko-antropološka študija možnosti etike gostoljubja: Dih, tišina in poslušanje v prostorih intersubjektivnost.” PhD dissertation. Koper: Faculty for Humanities, University of Primorska.
- Božič, Kristina. 2016. “Militarizacija mej in ilegalizacija ljudi: Dobičkonosni napad na človečno in demokratično družbo.” *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 264: 236–247.

- Bužinković, Emina & Marijana Hameršak, eds. 2018. *Formation and Disintegration of the Balkan Refugee Corridor: Camps, Routes and Borders in Croatian Context*. Zagreb, München: Institute of Ethnology and Folklore Research, Centre for Peace Studies & FPZ – CEDIM.
- Candea, Matei. 2012. “Derrida en corse? Hospitality as Scale-Free Abstraction.” *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 18: 34–48.
- Candea, Matei & Giovanni Da Col. 2012. “The Return to Hospitality.” *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 18: 1–19.
- Carpi, Estella & Hatice Pinar Şenoğuz. 2018. “Refugee Hospitality in Lebanon and Turkey: On making ‘The Other’.” *International migration* 57 (2): 126–142.
- Derrida, Jacques. 1999. *Adieu To Emmanuel Levinas*. Stanford: Stanford University Press.
- Derrida, Jacques. 2000a. *Of Hospitality: Anne Dufourmantelle Invites Jacques Derrida to Respond*. Stanford: Stanford University Press Books.
- Derrida, Jacques. 2000b. “Hostipitality.” *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 5 (3): 3–18.
- Derrida, Jacques. 2002. “Hostipitality.” In *Acts of Religion*, ed. G. Anidjar, 356–420. London – New York: Routledge.
- Derrida, Jacques. 2005. *The Politics of Friendship*. London, New York: Verso.
- Doupona Horvat, Marjeta, Jef Verschuere & Igor Ž. Žagar. 1998. *Pragmatika legitimizacije: Retorika begunske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Open Society Institute.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. 1940. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon Press.
- Fekete, Liz. 2017. “Introduction”. In *Humanitarianism: The Unacceptable Face of Solidarity* 1–5. London: The Institute of Race Relations.
- Flynn, Michael. 2013. “The Hidden Costs of Human Rights: The Case of Immigration Detention.” *Global Detention Project Working Paper 7*. Geneva: Graduate Institute’s Programme for the Study of Global Migration. <https://www.refworld.org/docid/545b41570.html> (Accessed December 20, 2019).
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Germann Molz, Jennie & Sarah Gibson. 2007. “Introduction: Mobilizing and Mooring Hospitality.” In *Mobilizing hospitality: The Ethics of Social Relations in a Mobile World*, eds. Jennie Germann Molz & Sarah Gibson, 1–26. Hampshire, Burlington: Ashgate.
- Gibson, Sarah. 2007. “‘Abusing Our Hospitality’: Inhospitableness and the Politics of Deterrence.” In *Mobilizing Hospitality: The Ethics of Social Relations in*

- a Mobile World*, eds. Jennie Germann Molz & Sarah Gibson, 159–174. Hampshire – Burlington: Ashgate.
- Harney, de Maria Nicholas. 2017. "The Ritualisation of Hospitality: Comparative Notes at the Frontiers of Migration." In *Frontiers, Migrations, Anchorings / Frontières, migrations, ancrages / Frontiere, migrazioni, ancoraggi*, ed. Melania Nucifora & Paolo Militello. Catania: University of Catania.
- Herzfeld, George. 1987. "As in Your Own House: Hospitality, Ethnography and the Stereotype of Mediterranean Society." In *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*, ed. David D. Gilmore, 75–89. Washington, American Anthropological Association.
- Jalušič, Vlasta. 2001. "Ksenofobija ali samozaščita? O vzpostavljanju nove slovenske državljske identitete." In *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 01*, ed. Branka Petković, 13–43. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Jalušič, Vlasta. 2019. "Criminalizing "Pro-Immigrant" Initiative: Reducing the Space of Human Action." *Dve domovini* 49: 105–123.
- Jelnikar, Ana. 2015. "Hospitality in Colonial India: Ancient Legacy, Modern Tool of Resistance." *Annales* 25 (2): 285–294.
- Kralj, Ana. 2008. "Nezaželeni? Medijske in politične konstrukcije tujcev v Sloveniji." *Dve domovini* 27: 169–190.
- Križišnik Bukić, Vera. 2017. "Kmečko uporništvo kot fenomen komunističnih družb in Cazinska buna leta 1950." In *Leukhup! Kmečko uporništvo v obdobju predmoderne – zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije*, ed. Sašo Jerše, 223–236. Ljubljana: Slovenska matica, Posavski muzej Brežice & Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Kurnik, Andrej. 2019. "Migracija onkraj pravnega diskurza: Politična subjektiviteta migracije in skupki mobilnosti." *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 47 (278): 9–28.
- Lashley, Conrad, Paul Lynch & Alison Morrison, eds. 2007. *Hospitality: A Social Lens*. Amsterdam: Elsevier.
- Lashley, Conrad, ed. 2017. *The Routledge Handbook of Hospitality Studies*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Lentin, Alana & Juliane Karakayali. 2016. "Bringing Race Back in: Racism in 'Post-Racial' Times." *Movements: Journal for Critical Migration and Border Regime Studies* 2 (1): 141–151.
- Lipovec Čebren, Uršula. 2002. *V zoni prebežništva: Antropološke raziskave prebežnikov v Sloveniji*. Ljubljana: Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana.

- Lunaček, Sarah. 2019. "Posledice eksternalizacije politike migracij Evropske unije v Agadezu (Niger)." *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 47 (278): 56–81.
- Mauss, Marcel. 1954 [1925]. *The Gift: Forms and functions of exchange in archaic societies*. London: Cohen & West.
- Malinowski, Bronisław. 1992 [1922]. *Argonauts of the Western Pacific: An account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge.
- Meh, Ela. 2016. "Evropska migracijska politika in ustvarjanje kategorije 'migrant' v Srbiji." *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 264 (44): 267–290.
- Nation, Craig R. 2016. *The History of the War in the Balkans*. Perennial Press.
- Pajnik, Mojca, Petra Lesjak-Tušek & Marta Gregorčič. 2001. *Prebežniki, kdo ste?* Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pavić, Lana. 2016. "Hospitality as a Virtue of the Place." *Poligrafi* 83/84 (21): 27–45.
- Pitt-Rivers, Julian. 2012 [1977]. "The Law Of Hospitality." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2 (1): 501–517.
- Rivière, Peter. 2000. "Indians and Cowboys: Two Field Experiences." In *Anthropologists in Wider World*, ed. Paul Dresch, Wendy James & David Parkin, 27–44. Oxford: Berghahn.
- Porić, Nevzet, Nedžad Grabus, Amra Halilović Đurković, Ela Porić, Špendi Fidani et al. 2015. *Tako je govoril poslanec Mohamed, a. s. [Izbor hadisov]*. Ljubljana: Kulturno-izobraževalni zavod Averroes.
- Rosello, Mireille. 2001. *Postcolonial Hospitality: The Immigrant as Guest*. Stanford: Stanford University Press.
- Rosello, Mireille. 2013. "Conviviality and Pilgrimage: Hospitality as Interruptive Practice." In *The Conditions of Hospitality: Ethics, Politics, and Aesthetics on the Threshold of the Possible*, ed. Thomas Claviez, 127–144. New York: Fordham University Press.
- Rozakou, Katerina. 2012. "The Biopolitics of Hospitality in Greece: Humanitarianism and the Management of Refugees." *American Ethnologist* 39 (3): 562–577.
- Shryock, Andrew. 2012. "Breaking Hospitality Apart: Bad Hosts, Bad Guests, and the Problem of Sovereignty." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 18 (1): 20–33.
- Smith, Valene L. & Maryann Brent, eds. 2001. *Hosts and Guests Revisited: Tourism Issues of the 21st Century*. New York: Cognizant Communications Corporation.

- Stasch, Rupert. 2009. *Society of Others: Kinship and Mourning in a West Papuan Place*. Berkeley: University of California Press.
- Stojić Mitrović, Marta & Ela Meh. 2015. "The Reproduction of Borders and the Contagiousness of Illegalisation: A Case of Belgrade Youth Hostel." *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 63 (3): 623–639.
- Tazzioli, Martina. 2018. "Crimes of Solidarity: Migration and Containment through Rescue." *Radical Philosophy* 2 (1): 4–10.
- Urbańska, Joanna. 2019. "Negotiating Marginality." Unpublished essay. Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana.
- Vidović, Tea. 2016. "Refugee Transit through Croatia". Paper presented at the conference *Camp, Train Station, Border – Microstudies of Refugees in Contemporary Croatia*, Zagreb, June 14–15.
- Webber, Frances. 2017. "The Legal Framework: When Law and Morality Collide." In *Humanitarianism: The Unacceptable Face of Solidarity*, 7–21. London: The Institute of Race Relations.

Sources

- Amnesty International. 2019. "Pushed to the Edge. Violence and Abuse against Refugees and Migrants along the Balkans Route." <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR0599642019ENGLISH.PDF> (Accessed December 6, 2019)
- Al Jazeera. 2019. "Bihać: 30.000 eura kazni zbog pružanja ilegalnog smještaja migrantima." https://www.youtube.com/watch?v=ZPWRA-Nu_zc (Accessed July 22, 2019)
- Are You Syrious. 2018. "AYS Special from Bosnia – The Unique Solidarity of Velika Kladuša." <https://medium.com/are-you-syrious/ays-special-from-bosnia-the-unique-solidarity-of-velika-kladu%C5%A1a-a34ed8140357> (Accessed December 6, 2019).
- Are You Syrious. 2019. "AYS Special from Bosnia: Killing Solidarity in Velika Kladuša." <https://medium.com/are-you-syrious/ays-special-from-bosnia-killing-solidarity-in-velika-kladu%C5%A1a-be9045b1dfec> (Accessed December 6, 2019).
- Border Violence Monitoring Network. 2019. "Illegal Push-backs and Border Violence Reports, Balkan Region October 2019." https://www.borderviolence.eu/wp-content/uploads/October_Report_2019_.pdf (Accessed December 6, 2019).
- Border Violence Monitoring Network. 2020. "Press release: Court find Slovenian State Guilty of Chain Pushback to Bosnia-Herzegovina."

- <https://www.borderviolence.eu/press-release-court-find-slovenian-state-guilty-of-chain-pushback-to-bosnia-herzegovina/> (Accessed July 22, 2020).
- Davy, Jones. 2019. "In the Early Hours of Friday, 22nd November 2019, a Large-Scale Police Eviction Took Place in Šid, Serbia." *Facebook*, November 25, 2019. <https://www.facebook.com/watch/?v=973792239674633> (Accessed December 19, 2019).
- European Commission. 2020. "Bosnia and Herzegovina." https://ec.europa.eu/echo/where/europe/bosnia-and-herzegovina_en (Accessed June 30, 2020).
- Frontex. 2019. "Budget 2019." https://frontex.europa.eu/assets/Key_Documents/Budget/Budget_2019.pdf. (Accessed December 16, 2019).
- Gadzo, Mersiha. 2018. "'Solidarity, Understanding, Humanity' Welcome Refugees in Bosnia." *Aljazeera*, July 7, 2017 <https://www.aljazeera.com/news/europe/2018/10/understanding-humanity-refugees-bosnia-181004100937794.html> (Accessed December 18, 2019).
- Hvalc, Luka & Gašper Andrinek. 2017. "Vsi naši Agrokomerci: Reportaža iz Velike Kladuše." *MMC RTV*. <https://www.rtv slo.si/gospodarstvo/vsi-nasi-agrokomerci/433121> (Accessed December 12, 2019).
- Info Kolpa. 2019. "Poročilo o nezakonitih kolektivnih izgonih na slovensko-hrvaški meji." *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 47 (278): 81–114.
- Krajina.ba. 2019. "Izbjeglice u Velikoj Kladuši: Godinu dana kasnije." *Krajina.ba*, February 16, 2019. <https://www.krajina.ba/izbjeglice-u-velikoj-kladusi-godinu-dana-kasnije/> (Accessed December 20, 2019).
- Leslie, Chris. 2018. *In Photos: Migrants Finding Refuge in Sarajevo*. <https://theferret.scot/finding-refuge-sarajevo-migrants-surviving-bosnias-capital/> (Accessed December 19, 2019).
- No Name Kitchen. 2019. "No Name Kitchen is Forced to Stop Working in Velika Kladuša." *Facebook*, January 18, 2019. <https://www.facebook.com/NoNameKitchenBelgrade/posts/656667311398223> (Accessed December 6, 2019).
- 24UR. 2018. "Tudi sam sem bil med vojno begunec, 44 mesecev sem živel po tujih hišah." *24ur.com*, November, 11. 2018. <https://www.24ur.com/novice/fokus/tudi-oni-so-od-nekoga-otroci-nemorem-vsem-pomagati-a-me-zanje-boli-dusa.html> (Accessed December 18, 2019).

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Соња Радивојевић

Етнографски институт САНУ, Београд
sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs

(Де)колонизација дигиталног окружења: интернет и нови(ји) медији као места савремених антрополошких истраживања и како им етнографски прићи*

Последње деценије двадесетог века донеле су бројне *заокрете* у антрополошкој пракси и теорији која из ње проистиче. Нове констелације геополитичких и друштвених околности на глобалном нивоу преобликовале су пејзаже терена на које су антрополози класичне епохе традиционално одлазили, истражујући *далеке, друге и другачије* културе, те су, повратком антропологије *кући*, односно померањем фокуса интересовања са традиционалних на савремена друштва и културе, отворени нови терени, који могу бити и дигитални. Означивши их као места где се одвијају смислене људске активности, са последицама и одговорима на њих, кроз дигитална окружења можемо се кретати, у њима можемо провести време лутајући или истражујући, разговарати, упознавати се, волети и постојати, доживљавајући их као саставни део нашег света. Имајући то у виду, у овом раду представићу развој идеје о местима у дигиталном окружењу као теренима савремених антрополошких истраживања. Дефинисањем кључних појмова и њиховим контекстуализовањем настојаћу да скицирам пејзаж и карактеристике новијег медијског универзума чији су интернет и социјални медији део, и од којих је дигитално окружење сачињено, а потом ћу представити пут *(де)колонизације* дигиталног окружења која се огледа у његовом истовременом постајању стварним антрополошким тереном, који можемо истраживати вишелокацијском етнографијом, и насељавању дигиталног окружења, тј. у његовом означавању социјалним простором.

Кључне речи: дигитално окружење, интернет, нови медији, вишелокацијска етнографија, савременост

* Текст је настао као резултат рада у оквиру Етнографског института САНУ за чију је реализацију средства осигурало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

(De)Colonization of the Digital Environment: The Internet and New(er) Media as *Places* of Contemporary Anthropological Research and How to Approach Them Ethnographically

The last decades of the twentieth century brought several *twists* and *turns* in anthropological practice and theory. New constellations of geo-political and social circumstances on a global scale have also reshaped the terrain landscapes traditionally visited by anthropologists of the classical epoch, exploring *distant*, *other*, and *different* cultures. Bringing anthropology home, by shifting the focus of interest from traditional to contemporary societies and cultures, has opened new terrains which can also be digital. Marked as places where meaningful human activities take place, with consequences and responses to them, we can move through digital environments, we can spend time wandering or exploring, talking, getting to know each other, loving and being, experiencing them as an integral part of our world. With that in mind, in this paper, I will present the development of the idea of places in the digital environment as the terrain of contemporary anthropological research. By defining key concepts and contextualizing them, I will seek to outline the landscape and features of the new(er) media universe, which the internet and social media are a part of, and which make up the digital environment. Then I will present the path of (de)colonizing the digital, reflected in its becoming a real anthropological terrain, which can be explored by multi-sited ethnography, and the settlement of the digital environment, i.e. by designating them a social space.

Key words: digital environment, internet, new media, multi-sited ethnography, contemporary

Увод: о измењеним пејзажима антропологије савремености

Готово читав век, чинило се да антропологија има „једноставан“ и јасан задатак – „оно што прави етнограф треба да ради јесте да некуда оде, да се врати кући са информацијама о томе како људи тамо живе и да те информације, у практичној форми, стави на располагање професионалној заједници“ (Geertz 1988, 1; в. Gavrilović 2004, 9). Овај нимало лак посао – што се, према канону који је озваничио Бронислав Малиновски, заснива на дуготрајном теренском раду на одређеној удаљеној локацији, при чему посредством посматрања са учествовањем истраживач успоставља блискост са истраживаном културом, друштвом и феноменом (Malinovski 1979) – почео се додатно компликовати средином прошлог века када је, услед политичких, културних и економских трансформација пејзажа, од специфичних и локалних ка оним глобалним, у питање доведен *предмет* антрополошког истраживања и, последично, сама наука. Фрагментарно, променом низа геополитичких околности, почевши од шездесетих година 20. века, попут ослобађања колонија или појаве различитих покрета за права угрожених, изопштених и маргинализованих група, антрополошки традиционални *предмет* интересовања почео се драматично мењати пред очима истраживача, а гласови новоослобођених *других* јасно су указивали на антрополошке *колонијалне грехе*, претећи да угрозе и позицију антропологије као привилегованог дискурса који полаже права на истину о њима. Ови спољашњи притисци који

су расли, ескалирали су током осамдесетих година 20. века, што се недвосмислено рефлектовало на саму дисциплину, доведши до кризе, а потом и краја антрополошког модернизма, који уступа место постмодернизму, и преиспитивањима која је он са собом донео. Постављајући питање – *шта после тисања културе?* (Rabinow & Marcus 2008, 16) – истраживачи су дотадашње научноистраживачке праксе, и теорије проистекле из њих, почели поново промишљати, учинивши да антропологија закорачи на савремене терене и отвори нове теме и питања, истовремено постајући рефлексивнија.

Иако је испрва изгледало да су предмет и терен антропологије угрожени, промене на теоријском и практичном нивоу услед промене курса и *повратка антропологије кући* (Peirano 1998) (или у случају српске етнологије – миграције из села у градове),¹ довеле су до пролиферације спектра тема и предмета истраживања на феномене савременог света. Отворивши ново поглавље у историји дисциплине, страх од *краја антропологије* (Comaroff 2010), који се надвио над њом у том периоду испоставио се као претеран, па је убрзо постало јасно да не треба страховати од губитка традиционалних антрополошких тема, већ да треба потражити *објекат рефлексије* у свом блиском окружењу. Окрећући се изучавању онога што можемо назвати *овде* и *сада* уместо далеког и ванвременског, истраживачи су се окренули разумевању тоталитета савременог света, фокусирајући се на карактеристичне феномене који обликују то *овде* и *сада* и који могу послужити као огледна поља за приказивање садашњости. Како Оже примећује, узрок прилажењу новим теренима треба тражити у потреби да се савременом свету изложеном убрзаним глобалним променама да смисао, те сматра да нам „ништа друго не преостаје него да се као у 19. веку бацимо на проучавање тих нових цивилизација и култура“ (Оже 2005, 31).

Ипак, ове *нове* културе, заједно са изгубљеном стабилношћу предмета и места истраживања карактеристичним за модерност, у светлу настанка

¹ Премда је настала и развијала се у другачијој интелектуалној традицији, српска антропологија, и њени теоретичари и практичари, крајем прошлог века почели су напуштати оквире етнологије која се темељила на проучавању искључиво традиционалне и националне културе, окрећући се истраживањима друштвене стварности и културне разноврсности, прилазећи на тај начин идејама англосаксонске социокултурне антропологије. Ове теоријско-методолошке промене својствене готово свим европским етнологијама приближиле су овдашњу науку светским токовима, отварајући *нове терене*, захваљујући *миграцији* истраживача из руралних у урбане пределе, те, посредно, ширењем спектра интересовања на феномене света у којем и сами истраживачи живе. У том смислу, промене у домаћој науци које се дешавају крајем 20. века (седамдесетих година у корпус интересовања по први пут улазе урбане теме, док је 1990. године назив Одељења допуњен речју антропологија – опширније в. Ковачевић 2015), временски се поклапају са тренутком када и англосаксонска антропологија преживљава велике промене и враћа се кући из егзотичних предела. Тако овај заокрет постаје еквивалентан померању фокуса домаћих истраживања са руралних на урбане просторе, чиме истраживачи постају заинтересовани за савремене теме и феномене, па данас, осим што у избору тема, приступа, метода, литературе итд. настојимо да пратимо англосаксонску антропологију, ми присвајамо и њену еволутивну и интелектуалну историју.

антропологије савремености, показале су потребу за прилагођавањем класичних приступа и парадигми, услед чега се оне ревидирају, али се не одбацују у потпуности. У том смислу, како Рабинов и Маркус примећују, за бављење антропологијом данас потребно је премостити јаз између прошлости и садашњости (Rabinow & Marcus 2008, 8), односно створити мостове који ће ова два периода повезати, чинећи наша савремена интересовања релевантним у контексту онога што традиционално разумемо као антропологију. Тако, закорачивши у садашњост, која је за Рабинова историјски отворен тренутак, у којем се оно што јесте или оно што је било мења (Rabinow & Marcus 2008, 6), антрополози данас скицирају и исцртавају пејзаже обликоване савременим феноменима попут медија, технологије, финансија или науке, пратећи кретања у свету у којем живе, али и своја истраживачка интересовања. У жељи да идентификују и именују те феномене и/или промене, они данас крстаре различитим теренима, који у савременом контексту могу бити и – дигитални.

Означена као *стварна места*, где се одвијају смислене људске активности, са узроцима и последицама, кроз дигитална окружења можемо се кретати и у њима проводити време, лутајући или истражујући, разговарати, упознавати се, волети и постојати, доживљавајући их као саставни део света у којем живимо. Имајући то у виду, у овом раду настојаћу да представим идеју о местима у дигиталном окружењу као локацијама савремених антрополошких истраживања. Дефинисањем кључних појмова и њиховим контекстуализовањем, пре свега, скицираћу пејзаж и карактеристике новијег медијског универзума чији су део интернет и социјални медији, а потом ћу реконструисати пут (де)колонизације дигиталног окружења – његово истовремено постајање *стварним* антрополошким тереном и социјалним простором. На крају, уместо закључка, представићу идеје о етнографском истраживању на више локација (*multi-sited ethnography*) (Marcus 1995).

Интернет и нови(ји) медији као места савремених антрополошких истраживања

О новости нових медија

Феномен медија нераскидиво је повезан са шире схваћеним настанком и развојем технологије, са којом је коеволуирао. Првом медијском технологијом, креираном у 15. веку, сматра се штампарска преса, чије деловање симболично може сумирати однос између медијског универзума и људског света. Остајући доминантан медијски облик све до 1920-их година, када је замењује такозвани бродкест (*broadcast*) медиј – радио, а потом телевизија и други електронски медији који се развијају током 20. века, штампа је имала значајну улогу у подржавању ширења модерности, као и обликовању фигуре модерног субјекта (Abu-Lughod 2002, 115–118). Слично штампани, то у савремености чине социјални медији, настали симултано са успоном интернета крајем 20. и почетком 21. века, који се сматрају и последњим ступњем у еволуцији медија, те њиховим најактуелнијим обликом.

Премда се данас, у контексту преласка на дигитални начин обраде информација, инсистира на употреби појма *нових технологија*, треба признати да ово питање отвара комплекснији истраживачки проблем, те да није једноставно дефинисати шта оне представљају. Иако се идеја новости чини заводљивом и обећава богат истраживачки потенцијал, узевши у обзир да су сви медијски облици у једном тренутку били нови, новост не треба бити схваћена здраво за готово па је тако подела на нове и старе медије релативна, те старо и ново, тј. традиционално и савремено треба разматрати у друштвеном и културном контексту, односно у времену и простору. Имајући то у виду, радије, када говорим о медијским, али и другим сродним феноменима, повезаним са еволуцијом технологије, опредељујем се за компаратив придева нов – *новији*, наглашавајући да су они постојали и раније, али су данас променили своје форме и појаве (Miller 2018, 3–4; Dajić & Radivojević 2019, 98), што може илустровати наведени пример штампе.²

Иако нема јединственог одговора на питање шта је ново у новим медијима, „није истина да ништа није ново под нетрепћућом светлошћу виртуелног сунца“, како примећује Том Боелстроф (Boellstrof 2008, 5). Подразумевајући постојање старијих, класичних облика, карактеристичних за епоху модерности, могуће је у односу на њих излистати својеврсне тешко неопазиве промене у сфери медија, које су пре еволуционог него револуционарног карактера. Посвећујући проблему новости читав први број часописа „Нови медији и друштво“ (*New Media and Society*, 1999), кључне ауторке и аутори интердисциплинарне области нуде различите одговоре на ово питање, приступајући му из различитих перспектива. Тако, Роџер Силверстон износи да ново у новим медијима реферира на прелаз ка дигиталним технологијама, које су истовремено утопијске и дистопијске јер *раде* ствари на нове начине, пружају нове видове моћи, стварају нове услове људског бивствовања и дејствовања, ослобађајући и угњетавајући у исти мах (Silverstone 1999, 10). Надовезујући се на ова запажања, издвајањем карактеристика нових медија, Постер износи да су они настали конвергенцијом постојећих медијских облика услед успона интернета, представљајући данас у најширем смислу оно што се може кодирати у дигитални сигнал и пренети се путем платформе заснованих на интернету. Такође, нови медији су инстантни јер подржавају просторно-временску трансформацију, и сужавање ове две кључне димензије људског постојања. У складу с тим, покретљиви су, јер им приступамо и употребљавамо их са различитих уређаја и различитих места, и интерактивни, засновани на комуникативним и креативним принципима (Poster 1999, 166). Ипак, иако ове сажете карактеристике описују најзначајније одлике, да бисмо их боље

² У том контексту, треба приметити да штампа суштински никада није нестала, већ је само променила свој појавни облик, захваљујући синергији текста са сликом и звуком, или ширећи се данас другим каналима и уз помоћ других технологија. Не много различита ситуација приметна је и код других медијских облика, попут касније насталог радија или телевизије, због чега је питање *новости* увек актуелно када су медији у питању.

разумели из антрополошке перспективе, потребно је погледати их изблиза, позиционирајући их у (дигитални) простор и време, али и у оквиру науке.

Рађање друштвенијег интернета и социјалних медија

Свесни да је за развој савремених, дигиталних технологија био потребан читав контингент идеја и процеса, који су се усложњавали и синхронизовали кроз време, њихов почетак везује се за осамдесете године 20. века. Мада су се први импулси настанка рачунара и рачунарских мрежа појавили током Другог светског рата, развијајући се као војне технологије (Axel 2006, 357), идеја о њима брзо је изашла из ове сфере, са циљем ширења ка јавној употреби. Поклапајући се са специфичним политичким и економским тренутком, какав су долазак Маргарет Тачер и Роналда Регана на власт, те ширење неолиберализма као светског система (Harvi 2012), развој у пољу науке крајем прошлог века, и такозвана микроелектронска револуција одредили су правац даљег развоја рачунара и рачунарских мрежа. Доживљавајући експанзију, изумом микропроцесора који су били у стању да обављају функције целог рачунара, микроелектронска револуција убрзо је почела да прераста у дигиталну револуцију, означивши прелазак на дигитални начин обраде информација, тј. прелазак на дигиталну парадигму. У том тренутку, такозвани „информациони аутопутеви“³ омогућили су синергију претходно раздвојених технологија какве су компјутер, телефон и електронски мас-медији, а за овај феномен почео се користити термин *нове информационо-комуникационе технологије* (Kasvio 2011, 34–35).

Појам информационо-комуникационих технологија (ИКТ) је свеобухватан, „кишобран појам“ који се односи како на тврде, очито материјалне уређаје (мобилне телефоне, рачунаре, ГПС уређаје, антене, сателите, (...)), тако и на оне готово невидљиве мреже, уз помоћ који се ови уређаји повезују и раде (интернет, информациони системи, комуникационе мреже (...)). Он реферира и на такозвану конвергенцију и међусобно преплитање постојећих медијских облика посредством интернета, односно њихов прелазак у дигитални облик (Jenkins & Deuze 2008, 6), при чему настају горепоменути нови медији. У том смислу, како Лев Манович примећује, са новим медијима идентификујемо све оно што користи рачунар за дистрибуцију и презентацију различитих текстуалних, визуелних и аудитивних садржаја, интегришући искуство некада раздвојених медија попут штампе, радија, телефона или телевизије у једно.⁴

³ Анет Маркам (Markham 2003), следећи когнитивну теорију метафоре, према којој метафоре обликују нашу перцепцију, успостављајући везу између онога што нам је познато и онога што је непознато, интернет сагледава као апстрактан и „неопипљив“ домен који се описује појмовима из конкретног домена као што су аутопут, алат или портал.

⁴ Да би појаснио шта подразумева под разликом између нових и старих медија, Манович даје пример фотографије која је, уколико се налази на ЦД-у, или у некој рачунарској бази – нови медиј (јер је кодирана у дигитални формат, састављена од јединица и нула), док се као штампана у књизи или новинама сматра „старим“ (Manovich 2001, 43).

Као централну димензију људског искуства са новим медијима, интернет је могуће означити темељном метаплатформом нових, социјалних медија која интегрише личне и масовне медије.⁵ Када о интернету говоримо у савременом контексту, ми говоримо о такозваном интернету друге генерације (Web 2.0), којим описујемо прелаз од статичних HTML страница, које су настајале почетком деведесетих година 20. века и подсећале на брошуре, ка динамичнијим и интерактивнијим искуствима која данас познајемо. Иако неки аутори појам интернета друге генерације сматрају помодном синтагмом (*buzzword*), коју је 2004. године промовисао Тим О’Реили, Web 2.0 постаје значајна тачка на путу успостављања интернета као друштвеног простора. Фокусиран на могућности колаборације и дељења, овако конструисан интернет, градећи архитектуру партиципације (O’Railly 2009), створио је интерактивно, вишесмерно искуство за људе који га користе. С тим у вези, за разлику од ранијих модела комуникације, који су могли бити у облику интерперсоналне, дијадичке комуникације, која подразумева двосмерну размену информација између две или више особа у групи, што се сматра приватним доменом комуникације или комуникације у оквирима које једна особа шаље поруку групи, служећи се штампом или бродкест медијима (радијом и телевизијом) у јавном домену, развој друштвенијег интернета омогућио је успон такозване масовне комуникације (Gardoso 2011; Miller 2016). Тако, колонизујући простор између комуникације лицем у лице и традиционалног масовног емитовања, при чему границе између њих постају флуидније, масовна комуникација ствара могућност прослеђивања једне поруке многим, тј. неограниченом броју људи, помоћу технологије новијих медија. У овом контексту, преставши да буде перципиран и коришћен само као алат, учињен је први корак ка настанку друштвенијег, колаборативнијег, интерактивнијег и респонзивнијег интернета, а убрзо затим почело је и његово насељавање људима, из чега је уследило означавање интернета „социјалним простором“ (Gavrilović 2004, 10).

Иако идеја спајања људи с мрежом може звучати као научно-фантастично опште место, управо то је оно што се догодило у последњих петнаестак година. Алати који су омогућили учествовање људи у креирању интернета и садржаја на њему свој врхунац доживели су настанком социјалних медија, као главне компоненте захваљујући којој људи имају могућност да изразе себе на мрежи, због чега у неким контекстима социјални медији данас постају синоним за употребу интернета. Тако интернет и социјални медији нису само ствари или алати, или дигитална географија (Sade-Beck 2004, 46) у којој се људи осећају као *код куће*, већ и начин бивствовања (Miller 2016). Поставши интегрални део наших живота, место где

⁵ Треба напоменути да социјални медији представљају шири појам у односу на друштвене мреже јер су у Милеровом виђењу друштвене мреже само један облик широке палете социјалних медија који имају различите намене и функције (Miller 2016), што приложена илустрација приближава:

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7c/Conversationprism.jpeg>
(приступљено: 12.12.2019).

постојимо, и где се социјализујемо, купујемо, заљубљујемо, образујемо, тј. чинимо све оно што и у свакодневном животу, дигитално окружење са својим *местима* или *локацијама* постало је погодан терен антрополошког истраживања, интригирајући нас као истраживаче како садржајима, које у њему стварају људи, тако и различитим употребама и значењима која им се придају.

Постајање интернета *стварним* местом

Приметно је да технологија не ствара друштвене ефекте када се појави, већ када се почне активно користити, односно када постане „досадна“ и уроњена у свакодневицу. Постајући свакодневна и натурализована, употреба интернета и социјалних медија данас је истраживачки атрактивна, па се овим „оприродњавањем“ стичу услови за сагледавање специфичних и вишеструких особина како активних учесника у стварању различитих односа на мрежи и ван ње, тако и саме технологије као активне компоненте у овим процесима, која потпомаже дигитализацију нашег (друштвеног) живота, те међуодноса до којих долази током ових интеракција. Премда данас, у овом кључу свакодневне употребе, умногоме подразумевамо шта интернет представља, треба рећи да он није само канал за проток информација, већ да укључује социокултурна места на којима се одвијају људске интеракције. Иако га данас разумемо као место, односно као равноправну локацију теренског истраживање, или још једну арену наше стварности, теоријски пут до овог признавања и деколонизације тј. удаљавања од атрибута нестварног, кретао се кроз неколико етапа.

Такозвана прва генерација антрополошке и шире друштвено-хуманистичке литературе која се односила на интернет, перципирала га је као монолитну структуру, као сајбер простор без места (*placeless cyberspace*) (Miller 2016, 1), раздвајајући *стварни, физички, офлајн свет*, од оног *виртуелног, ефемерног, онлајн света*. Тако је интернет био схваћен као други ниво или слој стварности, у којем су се интеракције могле посматрати као стварне, али се суштински нису тако перципирале, што се манифестовало осмишљавањем појмова виртуелне реалности или мултипликовних светова (Miller 2016, 4).

Крајем осамдесетих година 20. века, Бодријар је интернет повезао са појмом симулације који је развијао у својој теорији. Он је виртуелност асимиловао дистопијском читању овог појма, означивши интернет као суперфицијалност, као лошу замену за социјално важне карактеристике коприсутности и интеракције лицем у лице (Baudrillard 1988). За разлику од њега, чини се да су постструктуралисти и постмодернисти описали интернет као својеврсну социјалну лабораторију у којој се на светлост дана могу изнети све социјалне разноликости и идентитети. Како се интернет појавио у јеку постмодернистичких разматрања о нестабилности и флуидности идентитета (опширније в. Butler 1993; Haraway 1996; Miller & Slatter 2001, 5), може се рећи да су постмодернисти открили „природни“ афинитет према њему, видевши да интернет омогућава отварање нових тема и могућности што

кореспондирају са вредностима и питањима за која се занимају. Ипак, иако су пре нешто више од две деценије њихови приступи били револуционарни, савремена разматрања долазе до закључка да ако крећемо у истраживање интернета, ове идеје не би требало да буду полазишна тачка јер су застале на појму виртуелности (Miller 2016, 5–6), постајући анахроне у савременом тренутку, те их треба имати у виду, али искорачити даље.

Прве кораке ка ослобађању интернета од појма виртуелности, који је у раније поменути студијама био кључни појам, реферирајући на супротност стварном, учинила је генерација такозваних дигиталних етнографа, почетком новог миленијума, закорачивши на овај, тада нови интелектуални терен. У оквиру тих раних етнографских истраживања интернета јавила су се два тренда – истраживање понашања људи применом класичног етнографског приступа (интернет као терен) и истраживање неке теме на интернету (интернет као извор). У овом контексту, Кристин Хајн је интернет посматрала као продукт културе којем је могуће прићи етнографски, ступањем у контакт са праксама унутар тог контекста. Тако је у интернет простору истраживала различите интеракције и комуницирала са учесницима тих интеракција, посматрајући га као *место* које се не разликује од физичког окружења и географских локација, инсистирајући на укидању дистинкције виртуелно : реално (Hine 2000, 55), те окончавши овим радом дугу расправу.

Слично њој, Том Боелсторф се, користећи сопствени идентитет за креирање аватара, упутио у свет онлајн игре „Други живот“ (*Second Life*), и означио га равноправним тереном, тј. екстензијом света у којем живимо. Прибегавши методолошком експерименту обзнањеном у „Сазревању у ‘Другом животу’“, ослонио се на традиционални етнографски приступ, објашњавајући да је етнографија предодређена за осветљавање интернет културе јер је предвидела друге светове (Boellstorf 2008, 6). Евоцирајући успомене на класичне етнографије насловом књиге, и уводним текстом, као и сећањем на Малиновског, Боелстроф каже да нас он још у првим редовима „Аргонаута западног Пацифика“ шаље на замишљене плаже, оживљавајући себе на другом месту, стојећи у ципелама (или на обалама) друге културе (Boellstorf 2008, 6).

На том трагу је и антрополошкиња Хедер Хорст истраживала однос између онлајн и офлајн света, показујући да се поредак недигиталних простора преноси на дигиталне. Тако се везе, укуси и вредности потврђују репрезентацијама на интернету, односно на социјалним медијима (Horst 2009, 108) које је истраживала међу адолесцентима на примерима њихових спаваћих соба.

Иако не долази из ужег, антрополошког круга, већ из сродних кругова социологије, психологије и СТС-а, незаобилазна ауторка у овој области јесте Шери Теркл, која је своја истраживања започела знатно раније, већ током осамдесетих година 20. века, бавећи се људско–технолошким односима. Интервјуима са корисницима, али и онима који се професионално баве технологијом, настојала је да приближи разумевање наших веза са

рачунарима, те како са њима интерагујемо на личном нивоу, показујући да су они како део спољњег света, тако и део нас самих (Turkle 2005 [1984]). Отварајући бројна филозофска питања, Теркл наглашава да њена идеја није бавити се теоријом по себи, већ начином на које су идеје о технологији инкорпорирани у „популарну имагинацију“ људи. тј. шта људи о њима кажу, мисле и како их користе (Turkle 2005, 26) приближавајући се идеји етнографског истраживања.

На овом широком скупу литературе темељи се такозвана дигитална етнографија, укључујући низ теоријских заокрета који су били кључни за дефинисање етнографске праксе у последњих двадесетак година, истовремено отварајући дебату о утицају дигиталног на саму етнографску праксу (Pink et al. 2016), о чему ће више речи бити касније.

Све побројане идеје имале су утицај и на домаћу антропологију, па су се, у корак са теоријским и методолошким кретањима и *повратком антропологије кући*, што у домаћем контексту подразумева поменуто премештање фокуса истраживања са руралних на урбане средине и савремене теме, овдашње истраживачице и истраживачи почели ослањати на њих. Почетком новог миленијума, са масовнијом употребом рачунара и развојем интернета у Србији, они су започели истраживање дигиталног окружења и различитих феномена у њему, што можемо видети у радовима Љиљане Гавриловић (Gavrilović 2004; Gavrilović 2007; Gavrilović 2016), Ивана Ђорђевића (Ђорђевић 2005), Јадранке Ђорђевић (Ђорђевић 2006), Весне Трифуновић (Trifunović 2010), Гордане Благојевић (Blagojević 2011), Ане Банић Грубишић (Банић-Грубишић 2012), Соње Жакуле (Žakula 2012) или Марије Ајдук (Ajduk 2018).

У својој књизи „Стварније од стварног – Антропологија Азерота“, Љиљана Гавриловић констатује да је бављење дигиталним/виртуелним/синтетичким световима са маргина прешло у главни ток наука које се баве културом и друштвом, али да се у домаћој науци још увек ови гласови сматрају маргиналним (Gavrilović 2016, 28). Тако, дајући не само једну (ауто)етнографију у/о свету игара, она пружа шири преглед положаја „замишљених“ светова у оквирима рационалистичког дискурса модерног друштва, чији је један од основних циљева, потеклих од просветитељских идеја, обрачун са нерационалношћу (Gavrilović 2016, 27–39) са којом се дигитално повезује. Премда се ова размишљања односе превасходно на светове дигиталних игара, она умногоме објашњавају традиционални статус свих дигиталних окружења и активности које се у њима одвијају, доприносећи широј дебати о *стварности* дигиталног. У том смислу, запостављајући чињеницу да се друштвени односи из физичког, материјалног света атома депонују у дигиталне просторе битова, дигитална окружења олако су бивала означена као иреална, сматрајући се дуго времена мање стварним или нестварним. Појашњавајући матрикс дигиталне стварности, Боелстроф подсећа на Бејтсонов закључак да ни у физичком свету није све стварно, указујући на постојање игара или фантазије (Watson 1972, наведено према: Voellstroff 2016, 387), и нудећи четири могућности (не)стварног – физичко и

стварно, дигитално и стварно, физичко и нестварно и дигитално и нестварно (Boellstroff 2016, 388), изједначавајући тиме статус физичких и дигиталних окружења. Он не означава дигитално окружење као *нешто између*, већ га разуме као нешто што постоји независно од тога да ли га појединци посећују или не (Boellstroff 2016, 394), као стварни, саставни део наших свакодневних искустава, али и нас самих. Иако ће, према Боелстрофовом запажању, многи „преврнути очима“ на помен онтолошког заокрета (Boellstroff 2016, 387), он сматра да овај правац објашњења може помоћи у разумевању статуса дигиталног у оквирима света у којем живимо, без обзира на то да ли дигиталну технологију користимо или не јер смо део света са њом. Тако би онтолошко признавање статуса дигиталног света прекинуло изједначавање дигиталног са нестварним и физичког са стварним светом, што често можемо чути изван научних кругова који се током протекле две деценије залажу за укидање ове поделе.

Од виртуелног ка дигиталном свету

Као најзначајнија тековина истраживања интернета током прве деценије новог миленијума истакло се укидање границе између *виртуелног*, које се повезивало са дигиталним просторствима интернета, и *реалног*, као референце на наш физички свет, отворивши врата за будуће истраживачке подухвате, ближе традиционалним, холистичким етнографским истраживањима која се данас раде под окриљем дигиталне антропологије. Дигитална антропологија конципирана је као поддисциплина која истражује широко поље феномена и догађаја у дигиталном свету и интеракције између људи и дигиталних технологија, при чему Денијел Милер дигиталним означава све сводиво на бинарне кодове, не дефинишући га као апстракцију, већ га одређујући као плетору конкретних облика и процеса (Miller 2018, 1).⁶ Као потпоље које се бави читавим спектром људског искуства са овим технологијама, она се ослања на холистичку методологију са циљем смештања технологије у шири друштвени и културни контекст, тежећи истраживању сложености и контрадикција које из људско–технолошких односа произилазе. У том смислу, најновије дигиталне форме се перципирају као „модификације“ или „екстензије“ већ постојећих, које настају у физичком окружењу, и које, овако трансформисане, стварају дигиталне пејзаже. Како нико не живи само у дигиталном окружењу, Милер истражује употребу технологије у контексту, применом дуготрајног теренског рада у физичком и дигиталном окружењу, односно на различитим *местима* које људи насељавају. Проучавањем интернета на Тринидаду (Miller & Slater 2001), мобилног телефона на Јамајци (Horst & Miller 2006), као и низом готово класично холистичких, компаративних етнографских студија употребе и значења социјалних медија (Miller 2016; Wang 2016; Haynes 2016; Costa 2016; Nicolescu 2016; McDonald 2016; Sinanan 2017; Venkatraman 2017; Spayer 2017),

⁶ Ипак, Милер наглашава да ниједан покушај дефинисања појма дигитално не треба да прође неоспоравано, позивајући на отворену дебату.

он показује да је етнографски метод, који обједињује искуствену блискост у сусрету са истраживаним феноменом и укључивање саговорника посредством разговора, упркос багажу колонијалне прошлости, још увек актуелан и погодан методолошки и епистемолошки алат, примењив на истраживање дигиталних технологија и њихову употребу. Тако интернет са социјалним медијима више није *неместо* (Оже 2005), већ идеално место где антрополог може да доживи, проучава и додирне различите динамичне транснационалне и флексибилне социокултурне формације.

Док је на неке деловала ослобађајуће, ова просторна перспектива (Pleše 2011, 393), проистекла из новог статуса који је интернет стекао захваљујући деценијском напору антрополога, унела је немир и отворила питање реконцептуализације терена који се дуго заснивао на стабилности. Самим тим, и традиционални истраживачки метод – теренски рад заснован на дуготрајном посматрању са учествовањем – захтевао је ревидирање и домишљање расположивог методолошког репертоара.

Уместо закључка: о могућим методолошким кретањима по терену на екрану, испред и поред њега

Шаљиво започињући текст о такозваном виртуелном антропологу и истраживањима у виртуелном простору, Кат Вестон поставила је питање „шта је то што хода као етнограф, прича као етнограф, носи диктафон, непрестано пише белешке, објављује, путује на конференције и пријављује се за послове као етнограф, чак и моли, греша и ласка као етнограф, али није и никада неће бити ‘прави’ етнограф?“ (Weston 1997, 163), којим осликава дугогодишњу маргинализовану позицију оних истраживача који су се бавили и баве се проучавањем дигиталног света (виртуелних, сајбер, дигиталних етнографа).

Иако смо нешто више од две деценије удаљени од овог тренутка, и нешто мање од појма виртуелности, који је често имао негативну конотацију „нестварно“, како сам претходно представила, био је потребан дуг период за утемељење идеје о *интернету као стварном месту* у теорији и пракси. Велику улогу у рађању идеје о стапању мултипликованих стварности, услед припитомљавања технологије и њеног усидрења у свакодневицу, одиграла су управо поменута етнографска истраживања, пруживши нове увиде. Ипак, почетна истраживања интернета доводила су у питање оно што је означено као дефинишућа пракса и *sine qua non* антропологије, а то је идеја опсервације са партиципацијом. Сматрало се да овај метод не може бити примењен на проучавање интернета, јер није могуће пратити активности *стварних* људи на мрежи, као ни физички бити присутан *тамо*. Удаљавајући се од појма виртуелног, и истовремено се приближавајући појму дигиталног, које под своје окриље смешта све тврде, меке и флуидне видове савремене, дигиталне технологије што формирају такозвану „дигиталну топографију“, састављену од корисничких сајтова и адреса, омогућавајући људима да се „крећу“ са једног одредишта на друго (Sade-Beck 2004, 46), антрополози су почели да

откривају овај савремени терен, пратећи своје саговорнике и учествујући у животу „на мрежи“.

Иако је о самом теренском раду испричано већ доста теоријско-методолошких прича, још увек им се радо враћамо, сматрајући их нитима које нас повезују са дисциплинарним прецима и подсећају нас на херојска времена и истраживаче чије кораке покушавамо да опонашамо у измењеном контексту савремености. Премда овде нећу реконструисати читаву интелектуалну историју идеје терена и теренског рада (Gupta & Ferguson 1997), укратко ћу се осврнути на његова основна обележја, као и на метод који пружа довољно простора за кретање кроз различите терене савремености – вишелокацијску етнографију (*multi-sited ethnography*) (Marcus 1995), у настојању да прикажем потенцијале савремене етнографске праксе којима се можемо користити у различитим окружењима кроз која се крећемо пратећи актере свог истраживања, а која могу бити и дигитална.

О етнографији...

Као примарна антрополошка истраживачка метода, етнографија се, према канону који је озваничио Бронислав Малиновски, заснива на дуготрајном теренском раду на одређеној локацији, при чему посматрањем са учествовањем истраживач успоставља блискост са истраживаном културом, друштвом или феноменом (Malinovski 1979).⁷ У том смислу, посматрати значи опажати шта се око нас дешава и разумети о чему се ту ради, као и слушати и осећати, док учествовати значи бити део активности заједно са људима и стварима којима смо окружени. Ова врста истраживања не подразумева само упознавање *другости* посредством разговора, већ и укључивање у животе људи са којима интересујемо, а које називамо саговорницима. Успостављањем веза на различитим местима и помоћу различитих гестова или иступања, антрополог-етнограф настоји да успостави близак и искрен однос не би ли што боље спознао феномен који истражује, због чега је важно да осим спровођења разговора у облику формалних интервјуа, он буде и део спонтаних интеракција, захваљујући којима долази до правих увида, улазећи тако у непознате или мање познате светове.

Скрећући пажњу на партикуларно, специфично и локално, и пружајући богати квалитативни садржај о људском и нељудском свету сагледавањем из емске (инсајдерске) перспективе, етнографија је означена и као отворена пракса (Howell 2018). Тако су бројна мишљења да се моћ и особитост етнографског приступа огледају управо у флексибилности коју нуди јер се посматрањем, а не експериментисањем, и објашњавањем пре него предвиђањем (Kozinets 2015, 31) склапа слика свакодневице која гради наше живљено искуство, због чега се и сама антропологија описује као „мека“ или

⁷ Иако се Малиновски сматра „оцем“ теренског рада, треба узети у обзир да су идеје о антропологији као раднику на терену пре њега имали и Селигман и Риверс (Fabijeti, Maligeti & Matera 2002, 145).

„интерпретативна наука“. Ипак, то не значи да она није емпиријска – напротив. Отвореним откривањем и еклектичним приступом, који је фундаменталан за етнографију, и одбацивање хипотеза које се сматрају антитезом њеном духу, етнографија нуди контекстуално богато искуство, које се бележи различитим теренским техникама – писањем белешки, дневника, снимањем аудио и видео записа, бележењем формалних и неформалних разговора. Тако се, за разлику од протокола нормалне науке, који подразумевају праћење одређених правила и корака како би се дошло до циља, у етнографији, попут корака у животу који зависе од различитих околности, они прилагођавају различитим условима (Ingold 2014, 390) и тренутку. Иако далек од „тврде методологије“, етнографски приступ почеле су да усвајају и друге дисциплине попут студија културе, хумане географије или различитих покушаја тржишних истраживања чији је циљ проучавање друштвених димензија различитих феномена. Један од примера апропријације може бити такозвана нетнографија (*netnography*), коју Роберт Козинец представља као облик прилагођен проучавању онлајн заједница, чији је циљ прикупљање података о понашању потрошачких група (Kozinets 2002, 61), односно истраживањима у комерцијалне сврхе. У том смислу се, често неоправдано, етнографијом означава сваки вид квалитативног истраживања који је без антрополошких компоненти и који се не уклапа у дисциплинарне норме, што потенцијално може бити претња и злоупотреба која долази споља.

...и етнографском истраживању на више локација

Усвајајући поменуте принципе класичног етнографског приступа, услед промена контекста које се повезују са појавом економске, политичке и културне глобализације, и развојем технологије, тј. интернета и мобилних уређаја што асоцирају на покретљивост, компресију времена и простора и флексибилизацију, прихватљивом сматрам идеју реконцептуализованог терена коју нам Џорџ Маркус приближава посредством поменуте вишелокацијске етнографије (Marcus 1995). Како сам претходно истакла, некада су теренска истраживања била ограничена простором и временом, а сам терен подразумевао је постојање одређене теренске локације на коју се одлазило, боравило на њој одређено време, и са које се враћало у свакодневицу. Промена контекста у савременом свету и процеси у њему утицали су на то да антрополози напусте веранде колиба на „крају света“, и врате се *кући* у истраживачком смислу, проучавајући сопствене културе и савремене феномене. Тако је дуготрајни теренски рад на једној локацији у дугом временском периоду који „кључа као вода до одређене тачке“ (Mintz 1998, 117) остао за нама, уступајући место савременим истраживањима која (углавном) не подразумевају учење новог језика, и током којих готово да не напуштамо *кућу*, тј. контекст у којем живимо, не урањајући у радикално *друге*, далеке заједнице попут наших претходника. Из тог разлога, класичан начин етнографског рада на терену данас се пре сматра идејом него праксом.

Имајући све ово у виду, Џорџ Маркус представио је потребу за ослобађањем етнографије од везаности за један локалитет. Вођен идејом да

флуидни контекст захтева флуидну праксу праћења људи, објеката, веза, асоцијација, наратива и односа у распршеном простору кроз који се етнограф креће, сматрао је да је данас, услед детериторијализације друштвене стварности у глобалном, савременом свету, са географском мобилношћу, транскултурним контактима, измештеним местом и временом, и флуидним идентитетима, тешко концептуализовати истраживање на класични начин (Marcus 1995, 106–111). Премда се вишелокацијска етнографија може разумети као „практична теренска стратегија“ (Muir 2004, 193), она се у извесном смислу удаљава од канона, те постоји бојазан да може обухватити широко поље и различите феномене, али да притом изгуби „густину“ о којој Герц говори (Geertz 1973). С тим у вези, критичари су изнели бројне примедбе на рачун Маркусове методолошке иновације, од којих је можда најблажа да „није донео ништа ново под сунцем“ (Falzon 2016, 2), јер су много година раније „Аргонаути западног Пацифика“ писани као нарација о путовању и кретању које прати економску праксу од локације до локације, умањујући тако иновативност коју Маркусов приступ доноси. Ипак, допринос који не треба изгубити из вида јесте Маркусово ослобађање значења појма места (*cite*), које се почело користити не само за географске локације, већ и за архиве, библиотеке, медије (Wittel 2000), те места у дигиталном окружењу, отварајући врата иновативним и неконвенционалним темама, али и новим алатима помоћу којих данас истражујемо, сарађујемо са другим истраживачима, радимо онлајн интервјуе или анализе наратива. Тако се чини да Маркусова идеја одговора проучавању констелације савремених људско–технолошких односа, у које су уплетени покретни и непокретни уређаји и мреже, начини њихове употребе, њихова значења и размишљања о њима.

Иако у антрополошким круговима постоји бојазан да развој нових технологија и њихова употреба у оквирима антропологије може девастирати век борбе за успостављање теренског рада као специфичности дисциплине и вратити праксе такозване „салонске антропологије“ (Sera-Shriar 2014), на основу искустава савремених истраживања, чини се да она није потпуно оправдана. Истраживачице и истраживачи који се баве дигиталним технологијама, те истраживањем интернета и социјалних медија још увек се ослањају на етнографски метод и теренски рад базиран на разговору и опсервирању људи који користе технологије, као и њихово разумевање тих пракси и значења која им придају. Тако етнографија остаје „поносна фигура дисциплине од Малиновског, преко Герца до савременог теренског рада, и примарни метод сазнавања другости, било да је она дигитална или не“ (Abdin 2018), па ми данас са својим саговорницима проводимо време и водимо разговоре на више локација, односно – на екрану, испред и поред њега, прилагођавајући класичне методолошке алате савременом контексту и предмету интересовања.

Литература

- Abu-Lughod, Lila. 2002. "Egyptian Melodrama – Technology of the Modern Subject?" In *Media Worlds: Anthropology on New Terrain*, eds. Faye D. Ginsburg, Lila Abu-Lughod & Brian Larkin, 115–132. Los Angeles: University of California Press.
- Ajduk, Marija. 2018. „Razumevanje, stvaranje i slušanje muzike na internet sajtu YouTube: slučaj hora Viva Vox“. *Etnoantropološki problemi* 13 (2): 395–413.
- Axel, Brian Keith. 2006. "Anthropology and the New Technologies of Communication". *Cultural Anthropology* 21 (3): 354–384.
- Banić-Grubišić, Ana. 2012. „Istraživanje religije na internetu“. *Antropologija* 12 (3): 99–114.
- Batson, Gregory. 1972. *Steps to An Ecology of Mind. Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Los Angeles: Jason Aronson Inc.
- Baudrillard, Jean. 1988. "Simulacra & Simulations". In *Jean Baudrillard, Selected Writings*, ed. Mark Poster, 166–184. Stanford: Stanford University Press.
- Blagojević, Gordana. 2011. „Internet kao teren i sredstvo u savremenim etnološkim i antropološkim istraživanjima“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 134: 17–27.
- Boellstroff, Tom. 2008. *Coming of Age in Second Life. An Anthropologist Explores the Virtually Human*. New Jersey: Princeton University Press
- Boellstroff, Tom. 2016. "For Whom the Ontology Turns. Theorizing the Digital Real". *Current Anthropology* 57 (4): 387–407.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*. London: Routledge.
- Comaroff, John. 2010. "The End of Anthropology, Again: On the Future of an In/Discipline". *American Anthropologist* 112 (4): 524–538.
- Costa, Elizabeth. 2016. *Social media in southeast Turkey*. London: University College Press.
- Dajić, Ana & Sonja Radivojević. 2019. „Radio ‘na oblaku’: novi autorski pristupi u kreiranju internet radija“. *Etnoantropološki problemi* 14 (1): 97–117.
- Đorđević, Ivan. 2005. „Identitet u ‘virtuelnoj zajednici’: slučaj foruma ‘Znak Sagite’“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 53 (1): 263–274.
- Đorđević, Jadranka. 2006. "Internet – The Virtual Matchmaker". *Traditiones* 35 (1): 183–194.
- Fabijeti, Ugo, Roberto Maligeti & Vinčenco Matera. 2002. *Uvod u antropologiju – Od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.

- Falzon, Mark-Anthony. 2016. Introduction: Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research. In *Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*, ed. Mark-Anthony Falzon, 1–24. London: Routledge.
- Gavrilović, Ljiljana. 2004. „Etnografija virtuelne realnosti“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 52: 9–16.
- Gavrilović, Ljiljana. 2007. „Srpske izbeglice na Internetu: Između odbijanja i prihvatanja realnosti“. *Antropologija* 3 (3): 70–85.
- Gavrilović, Ljiljana. 2016. *Stvarnije od stvarnog. Antropologija Azerota*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Gardoso, Gustavo. 2011. “From Mass to Networked Communication”. In *Media Perspective in 21st Century*, ed. Stylianos Papathanassopoulos, 117–136. London: Routledge.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford. 1988. *Works and Lives. The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Gupta, Akhil & James Ferguson. 1997. Discipline and Practice: ‘The Field’ as Site, Method, and Location in Anthropology. In *Anthropological Locations Boundaries and Grounds of a Field Science*, eds. Akhil Gupta & James Ferguson, 1–46. Los Angeles: University of California Press.
- Haynes, Nell. 2016. *Social media in northern Chile*. London: UCL Press.
- Haraway, Donna. 1996. *Simians Cyborgs and Women*. New York: Routledge.
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hine, Christine. 2000. *Virtual Ethnography*. London: Sage.
- Horst, Heather. 2009. Aesthetics of the self: Digital mediations. In *Anthropology and the individual: A material culture perspective*, ed. Daniel Miller, 99–113. Oxford: Berg.
- Horst, Heather & Daniel Miller. 2006. *The Cell Phone. An Anthropology of Communication*. Oxford: Berg.
- Horst, Heather & Daniel Miller. 2012. *Digital Anthropology*. London: Berg.
- Howell, Signe. 2018. Ethnography. In *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, eds. F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch. <https://www.anthroencyclopedia.com/printpdf/262> (pristupljeno 3. marta 2019)
- Ingold, Tim. 2014. “That’s enough about ethnography!”. *Hau: Journal of Ethnographic Theory* 4 (1): 383–395.

- Jenkins, Henry & Mark Deuze. 2008. “Editorial. Convergence Culture”. *The International Journal of Research into New Media Technologies* 14 (1): 5–12
- Kasvio, Antti. 2011. The Emergence of ‘Information Society’ as a Major Social Scientific Research Programme. In *Informational Society. Understanding the Third Industrial Revolution*, ed. Erkki Karvonen, 19–47. Tampere: Tampere University Press.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Kozinets, Robert. 2002. “The Field Behind the Screen: Using Netnography for Marketing Research in Online Communities”. *Journal of Marketing Research* XXXIX: 61–72.
- Kozinets, Robert. 2015. *Netnography: Redefined*. London: SAGE.
- Malinovski, Bronislav. 1979. *Argonauti zapadnog Pacifika*. Beograd: BIGZ.
- Manovich, Lev. 2001. *The Language of New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Markham, Annete. 2003. “Metaphors reflecting and shaping the reality of the Internet: Tool, place, way of being”. Paper presented at the conference of the International Association of Internet Researchers in Toronto. <https://annetmarkham.com/writing/MarkhamTPW.pdf> (pristupljeno 20. avgusta 2020)
- Marcus, George. 1995. “Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography”. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- McDonald, Tom. 2016. *Social Media in Rural China. Social Networks and Moral Frameworks*. London: UCL Press.
- Miller, Daniel & Don Slater. 2001. *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.
- Miller, Daniel, Elisabetta Costa, Nell Haynes, Tom McDonald, Razvan Nicolescu, Jolynna Sinanan, Juliano Spyer, Shriram Venkatraman & Xinyuan Wang. 2016. *How the World Changed Social Media*. London: UCL Press.
- Miller, Daniel. 2016. *Social media in an English village*. London: UCL Press.
- Miller, Daniel. 2018. Digital Anthropology. In *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, eds. F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch. <http://www.anthroencyclopedia.com/printpdf/462> (pristupljeno 18. februara 2020).
- Mintz, Sidney. 1998. “The Localization of Anthropological Practice: From Area Studies to Transnationalism”. *Critique of Anthropology* 18 (2): 117–33.
- Muir, Stewart. 2004. Not Quite at Home Field Envy and New Age Ethnographic Dis-ease. In *Anthropologist in The Field. Cases in Participation Observation*, eds. Lynnne Hume & Jane Mulock, 201–215. New York: Columbia University Press.

- Ože, Mark. 2005. *Nemesta*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Nicolescu, Razvan. 2016. *Social media in southeast Italy*. London: UCL Press.
- Peirano, Mariza. 1998. "When Anthropology is at Home: The Different Contexts of a Single Discipline". *Annual Review of Anthropology* 27 (1):105–128.
- Pink, Sarah, Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis & Jo Tacchi. 2016. *Digital Ethnography. Principles and Practice*. London: SAGE.
- Pleše, Iva. 2011. Od virtuelnog prostora do web mjesta. Web forumi i fizički lokaliteti. U *Mjesto, Nemjesto, Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture prostora*, ur. Jasna Čapo & Valentina Gulin Zrnić, 393–398. Zagreb: Biblioteka Nova Etnografija.
- Poster, Mark. 1999. "Underdetermination". *New Media and Society* 1 (1): 12–17.
- Rabinow, Paul & George Marcus. 2008. *Designes for an Anthropolgy of The Contemporary*. London: Duke University Press.
- Sade-Beck, Liav. 2004. "Internet Ethnography: Online and Offline". *International Journal of Qualitative Methods*: 45–51.
- Sera-Shriar, Efram. 2014. "What Is Armchair Anthropology? Observational Practices in 19th-Century British Human Sciences". *History of the Human Sciences* 27 (2): 26–40.
- Silverstone, Roger.1999. "What's New About New Media?". *New Media and Society* 1 (1):10–12.
- Sinanan, Jolyanna. 2017. *Social media in Trinidad*. London: UCL Press.
- Spyer, Juliano. 2017. *Social media in emergent Brazil*. London: UCL Press.
- Trifunović, Vesna. 2010. „Internet kao teren: primer sakupljanja folklorne građe“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (1): 157–168.
- Turkle, Sherry. 2005 [1984]. *The second self: computers and the human spirit*. New York: MIT Press.
- Venkatraman, Shriram. 2016. *Social Media in South India*. London: UCL Press.
- Wang, Xinyuan. 2016. *Social media in industrial China*. London: UCL Press.
- Weston, Cat. 1997. The Virtual Anthropologist. In *Anthropological Locations Boundaries and Grounds of a Field Science*, eds. Akhil Gupta & James Ferguson, 163–184. Los Angeles: University of California Press.
- Žakula, Sonja. 2012. „Da li kiborzi sanjaju biomehaničke ovce? Telo i hiperrealnosti“. *Antropologija* 12 (2): 43–61.

Интернет извори:

Abdin, Crystal. 2018. “We Have Never Been Digital Anthropologist”. Блог Антродендум. <https://anthrodendum.org/2018/02/03/we-have-never-been-digital-anthropologists/> (постављен 3. фебруара 2018, преузет 15. марта 2020).

O’Railly, Tim. 2009. “*What is web 2.0? Design patterns and business models for the next generation of software*”. O’Reilly Media. <http://oreilly.com/web2/arc-hive/what-is-web-20.html> (приступљено 3. фебруара 2020).

Wittel, Andreas. 2000. Ethnography on the Move: From Field to Net to Internet. Forum: Qualitative Social Research 1 (1). [http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article /view/ 1131/2517 %26amp%3Bsa%3DU%26amp%3Bei%3DmkZ_\(pristupljeno 6. february 2020\).](http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1131/2517%26amp%3Bsa%3DU%26amp%3Bei%3DmkZ_(pristupljeno%206.%20februara%202020))

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Владимир Рогановић

Службени гласник, Лексикографска редакција, Београд
roganovicvladimir@gmail.com

Медитеранске зиме Иве Андрића: преплитања идентитета и другости

У поређењу летњег и зимског Медитерана Иво Андрић долази до надасве занимљивих наративних решења. Споља гледано, то су, разуме се, две потпуно различите слике. Иста, чини се, није ни сама позорница, поприште збивања, мада исто име носи. Зими све личи на разливени акварел, лети на експлозију светла и химну сунцу. Али, прави смисао приповедног поступка доказује се ипак у *јединствености* Андрићевог дискурса. Она се открива у чињеници да су наративни и ликовни приступи, у оба случаја, упркос феноменолошкој и тематско-мотивској различитости, у тој мери стилски и методски конвергентни, да се појединости, догађаји, па и књижевни ликови, мешају и преплићу међу собом на исти начин. Ни лети ни зими нису оштро оивичени према осталој стварности, него „све прелази једно у друго, меша се и слива“, како то каже и сам писац. Исто тако, Андрићева наративна стратегија иде за тим да се не успостављају оштре границе између идентитета и наратије екстрадијегетичког наратора, наратија ликова уроњених у приповедани свет и/или ауторског приповедача, односно између индивидуалног идентитета и другости. Јер ако се индивидуална свест не своди на чисто психолошку свест, ако је она истовремено друштвена, културна и идеолошка свест, не може се њен однос према животном избору мислити једино у облику индивидуално-психолошке идентификације. Пре него што је она повод за идентификацију (са собом у облику Другог), Андрићева прича је, у основи, повод једног ширег културног и идеолошког препознавања. И то је, напослетку, циљ позног Андрићевог бекства у други, медитерански амбијент.

Кључне речи: Андрић, Медитеран, реализација метафоре, феномен проживљеног тренутка, идентитет, другост, антропологија књижевности

Ivo Andrić's Mediterranean Winters: Merging of Identity and Otherness

Comparing the summer and winter Mediterranean, Ivo Andrić arrives at exceptionally compelling narrative solutions. Considered from the outside, these are two completely different images. Even the very stage, the centre of the action, seems not to be the same, despite having the same name. Winter is a soft aquarelle, summer an explosion of light and a hymn to the sun. However, the real meaning of the narrative process is shown above all in the *uniqueness* of Andrić's discourse. The narrative and artistic approaches in both cases – despite being distinct in topic and motive – are stylistically and methodologically so convergent that details, events, even literary characters merge and overlap amongst themselves in the same way. Neither in summer nor in winter are they sharply delineated

against the remaining reality; rather “it all crosses over into the other, merges, and flow”, as the writer says himself. In the same fashion, Andrić’s narrative strategy shies away from making sharp boundaries between the identity and narration of the extradiegetic narrator, i.e. between the individual identity and otherness. For if the individual conscience is not reduced to a purely psychological conscience, and if it is simultaneously a social, cultural, and ideological conscience, then its rapport with life choices cannot be considered only as a form of an individual, psychological identification. Before becoming a cause for identification (with itself, as Otherness), Andrić’s story is fundamentally a cause of a wider cultural and ideological recognition. Which, ultimately, was the objective of Andrić’s late-in-life escape to the other, Mediterranean ambience.

Key words: Ivo Andrić, Mediterranean, realization of a metaphor, phenomenon of a moment lived, identity, otherness, anthropology of literature

У трагању за катарком која једра истраживача предела и светова Медитерана држи раширеним, дозовимо у сећање Фернана Бродела и Жоржа Дибија. У једној незаборавној медитеранској хрестоматији коју заједно потписују¹, Диби иступа више као песник него као историограф док пише да се *када сањамо о човековом испуњењу, о поносу и срећи што смо људи наш поглед окреће ка Медитерану*. Мање поетична метафора је она која потиче од јапанског филозофа Нишима. Сва размишљања и све културе само су крчки сплавови које људи праве на олујном мору и на којима неко време плове кроз времена. Такозвану „реализацију метафоре“ Медитерана, како то назива књижевна теорија – у оба ова вида – налазимо у текстовима Иве Андрића.

Код Андрића се тај двоструки доживљај јавио веома рано. У једном писму пријатељу, млади вицеkonzул се огласио из Марсеља речима које славе Медитеран: „Јер море је највише што човјек може да види и осјети, оно, као смрт и заборав, све лијечи и све докончава“ (Андрић 2000, 286). Тај ће га моћни елемент магнетски привлачити и касније. Фасциниран, истрајаваће пред том „безданом тајном“ стојећи на обали и удишући морску прашину, са жељом да се и сам „претвори у морску воду“: „И тако све даље и више, до потпуног нестанка“ (Andrić 1981, XVI, 509). У духу надахњујуће Дибијеве мисли која сједињује Средоземно море са човековом судбином и њеним испуњењем, промислимо о неколико одабраних и знаковитих фрагмената из прозног опуса Иве Андрића који га повезују са Медитераном – летњим и зимским.

Али, шта је књижевна представа о Медитерану, шта је *песнички* Медитеран? Бродел га види као „не један – него безброј пејзажа“, као „хиљаду ствари у исти мах“ (Brodell 2001, 111). Њему се не знају ни јасне мере ни стварне границе, али га у Андрићевим херцеговским записима уметничка имагинација лако претвара у своју позорницу. У естраду начињену од мора и полуострва што га обрубљују попут једне од оних водених колевки у којима се заљубљала европска цивилизација.

¹ Уп. Duby & Brodel 2009.

На њој се, додуше, не могу препознати само стварни или историјски догађаји, као код Бродела, али се на њој играју бројни комади из репертоара историје бивствовања. Андрић се увек држао става да *расположење* одређује наше бивствовање у свету, па је стога примерено да се за полазиште узме анализа радикалних промена расположења и освешћења у његовим причама, дневницима и медитативним записима.

Медитеран лети и Медитеран зими. У њиховом поређењу Андрић долази до надасве занимљивих наративних решења. Споља гледано, то су, разуме се, две потпуно различите слике. Иста, чини се, није ни сама позорница, поприште збивања, мада исто име носи. Зими све личи на разливени акварел, лети на експлозију светла и химну сунцу.

Али прави смисао приповедног поступка доказује се ипак у *јединствености* Андрићевог дискурса. Она се открива у чињеници да су наративни и ликовни приступи, у оба случаја, упркос феноменолошкој и тематско-мотивској различитости, у тој мери *стилски* и *методски* конвергентни, да се појединости, догађаји, па и књижевни ликови, мешају и преплићу међу собом на исти начин. Ни лети ни зими нису оштро оивичени према осталој стварности, него „све прелази једно у друго, меша се и слива“, како то, на другом месту каже и сам писац (Andrić 1981, XVI, 291).

Тако се зими, као и лети, заједно са природом, са пределима и стазама, на почетку хладних медитеранских месеци мења, заправо – све. Мењају се лица, људи, њихово расположење, навике. Али, ма колико живописне појединости нудиле дивергентну слику – у којој се све повлачи у себе и у своје, а шкуре на прозорима затварају пред буром и кишом, у којој се мењају боје, док је зелена трава само „карикура оне летошње, туђа и немила“ (Andrić 1981, XVI, 480) – дискурс је увек исти. Андрић, у суштини, користи све регистре свога наративног репертоара како би призорима дао неслућену метафизичку дубину – тамо где се „све наслућује а ништа јасно не види“ (Andrić 1981, XVI, 291) и где јединство свих путева и односа, успона и суноврата, добија облик судбине за људско биће.

У трагању за особеним наративним кодом Андрићевих медитеранских зима – оним који ће нас упутити на један од могућих одговора на питање како их је писац видео и доживљавао – фокусираћемо се, речено је, на медитативне записе из *Знакова поред пута*. Пре тога је, међутим, неопходно подсетити на неке одлике Андрићевог дискурса чију морфосинтаксичку структуру у исти мах одликују наизглед непомирљиве константе: сажетост и лексичко-синтаксичка раскош (Станојчић 2018).

Иако сâм „воли да чита афоризме“ (Andrić 1981, XVI, 318), а притом себе сама баш у *Знаковима* упорно и често приказује као *непријатеља афоризма* као форме, као противника његове „варљиве сажетости“ што представља „кратак спој“ и заводљиву и „опасну замку за све нас“ (Andrić 1981, XVI, 296) – толико заводљиву да би, како каже, изнад *Знакова поред пута* требало написати: „Уђите и разгледајте. Слободно! Овде нема

афоризама.“ (Andrić 1981, XVI, 301) – треба приметити да би се један од разлога опредељења за сажету, афористичку форму, могао потражити у томе што она, управо својим обликом и темом, указује на драгоцену могућност архивирања егзистенције (Roganović 2018). Тиме се Андрић прикључује једном важном књижевно-естетском мотиву. Једној опсесивној литерарној и филозофској теми између два светска рата. Реч је о феномену проживљеног тренутка (Грубачић 2020). Карактеристичан за филозофски егзистенцијализам, он код Мартина Хајдегера и Ернста Блоха има посебан *pathos*, док се код писаца као што је Иво Андрић јавља као покушај да се расветли тама једног дубоко проживљеног тренутка. Његов начин да осети и опише тај један „медитерански час“, зимски и летњи, заправо је покушај да допре до неке врсте језгра или суштине ствари. У једном запису из позног, херцеговског периода стварања, он дословно каже: „Раније су ме привлачиле конкретне ствари, сада се окрећем ка безименим суштинама“ (Andrić 1981, XVI, 262).

Осим тога, када је реч о медитеранским записима, у томе не треба видети само аспект Андрићеве раскошне „културе сећања“, него и један од темеља његове поезике. Класичне мемоаре, оне што се стварају за другу врсту вечности, пишу три „врсте“ писаца: победници, жртве и сведоци – безмало никада у њима не сенчећи оне (честе) часове посрнућа које прекривају заром заборав. Другачији су Андрићеве записи. Одбојан према примесам аутобиографског тона, Андрић је отклањао сваку могућност „дописивања“ сопствене биографије подацима из дневника. Мада и сам страствени читалац дневника и личних записа из разних времена и народа, он је у својим „шареним“ бележницама, у „црној“ и, нарочито, „зеленој књизи“, окончаној 1970, изражавао наду да ће његови записи бити схваћени правилно: да их је писао само за себе.

У овом се контексту, међутим, важнијом чини околност да Андрић у описивању зимске и летње природе користи – исти *стилски комплекс*. Нема никакве сумње да је његова наративна стратегија у потпуности подређена жељи да се целини бивствовања подари трајна вредност и значење. И као што у неким пасусима приче о Јелени, жени које нема, напоредо с „поплавом среће“, даје опис „широког видика који се топи, креће и руши у брзацима и слаповима“ (Andrić 1981, VII, 256) попут стихије, јер „само се са стихијом снега може упоредити стихија мора“ (Andrić 1981, XVI, 358) – тако се и у мислима о морској обали и олујном небеском играказу потврђује скуп сродних црта које се могу груписати око једне доминанте у чврсто јединство (Flaker & Škreb 1964).

Отуда је и Андрићев зимски Медитеран заправо „Покладна шала у белини“ (Andrić 1981, XVI, 411). Све, наиме, остаје исто у том занимљивом дубровачком „зимском играказу“, у тој маскаради у белом, како је аутор означава у *Знаковима*, па су и брзи таласи „по оштрим ивицама такође бели као да носе снег на себи“. Театарска метафорика доминира и овде: „Локрум је направљен снегом као перике владика и госпара“, а гротескне антропоморфне варијације служе поступку „онеобичавања“ природе. Не само што пиније и друга „црногоричка дрвета личе на своју горштакчу браћу у Босни“ – у тој

слици обрнутог света прерушени су и „статисти“ на сцени: „све је поремећено и збуњено као да се у току ноћи спустила из ваздуха нека чудна бела војска и преплавила град и околину“ (Andrić 1981, XVI, 411). То прерушавање је иначе иманентно средини. Ни у причи *У дубровачкој вејавици*, која укључује мањи део претходно наведеног текста из *Знакова поред пута* у свој текстовни корпус, човек „никад ни у најобичнијим стварима није начисто да ли су заиста то што му изгледају да су и да ли збиља значе оно што именом казују и још – да ли значе само и једино то“. Зато ни медитеранска зима „није друкчија“, каже приповедач писар Дражеслав.

Она „све може бити, и ништа није одређено ни поуздано“, али се и у овој причи најпре чини да је – „покладна шала, велико изненађење у белини“ (Andrić 1981, XIV, 312). И као што је у овој алегорији живота, који увек „има и лето и зиму“, видљиво јединство језика и стила, тако су и медитативне поетске слике што говоре о целини света пресвучене запажањима и сентенцама које једнако одишу смиреношћу и мудрошћу. Томе у потпуности секундирају чак и призори стихије, слике опште катаклизме која се, заправо, одвија у глави Андрићевог двојника, сплитског затвореника Томе Галуса, из *Прича на сунчаној страни*. Све је било „садржано у свему“, каже наратор и у прозном фрагменту са знаковитим насловом *Тренутак у Топлој*, док су „слике искривале“ и губиле се „под склопљеним очним капцима“. Ту се митрополитовом сестрићу, Његошу, нагло јавило „неухватљиво али трајно царство поезије“, али ту је и оно важније „сознање о пространству васионе са њеним даљинама и планетама“ (Andrić 1981, X, 233).

На каменим степеницама посутим опалим изгаженим цветовима олеандра испред школе јеромонаха Јосифа Троповића у Топлој, у једном блеску, у чудесном магновењу изненада је обасјано све – све пловидбе и сусрети који се у лукама и на пучинама могу доживети: „И бродолом без сведока, трага и гласа, и победоносни повратци са сузама и осмесима и неописивом радошћу тријумфа“. Баш као што се „и ово морско платно у бурама и ветровима савија и цепа, и после све остаје читаво и целовито“, јер је – „вечно“. Тренутак, временски „фрагмент“ је поново *part pro toto*. Присутан у свему као Бог у свим стварима. Он је тај који се и овде, у овом прозном фрагменту, јавља, парадоксално, као свеобухватна *целина*. Као просторна и временска величина: „она још нејасна и величанствена и тешка – до неподношљивости тешка – мисао о величини и истоветности света (Andrić 1981, X, 233).

Упадљиви су не само скупови речи и фигуралност језика, него и шира наративна стратегија. Шта се тиме постиже? Готово у свим Андрићевим текстовима наилазимо на једну те исту схему развоја људске душе. Ако описује суноврат појединца или заједнице, ако у том приказивању понекад зазвучи препознатљива ауторова туга због пролазности света са којим се сродно, или се са њим поистовећује, то ниуколико не умањује потресеност његове слике Тренутка у који се слива један амалгам, нешто омамљујуће,

некаква мистична веза с космичким силама које га уздижу изнад безбојне тривијалности свакодневног живота.

Подсетимо на овом месту, ипак, на један важан податак из Андрићеве биографије. Писац наимае 1963. године и „адресом“ постаје својеврсни „Медитеранац“ пошто у Херцег Новом, на Топлој, подиже једину кућу у своме животу. Та је одлука далекосежна јер је у великој мери утицала и на промену расположења. Херцег Нови је, не само због симболичног имена, имао ауру новог почетка: неки нови тон завладаће не толико у критичкој дистанци према дотадашњој, више несталној, номадској и „контингентној“ егзистенцији, колико у наглашавању нове „филозофије живота“. То је време када се егзистенција враћа к себи из „раштрканости“, али је такође и стање ванредне концентрације у којем зна да се фокусира на само један тренутак – *тренутак у Топлој*. Оно што га подстиче јесте неисцрпна, очаравајућа „очигледност“ околине која себе увек открива као први пут. Отворити се очигледности – тај императив феноменологије постао је за Андрића нова подлога извесности и поузданости.

Кућа на Топлој није била само пуки сведок личнога спокоја, „пристаниште апсолутног мира и апсолутних сазнања“ (Andrić 1981, XVIII, 31) већ, истраживања потврђују, и место где је настало, довршено или је зачето више Андрићевих позних приповести. Зато је на тему Медитерана и Андрића добро проговорити имајући пред очима два записа која одишу управо атмосфером Херцег Новог и Боке Которске, а шире узев – и неког другог виђеног или слуђеног места на обали мора. Притом, не треба до краја веровати писцу који је Стевану Раичковићу једном рекао да у Херцег Новом пише „веома мало и веома слабо“ јер овде је „све тако лепо да се нема шта додати, а грехота би била било шта одузимати“. Нарочито не првом делу овог исказа, јер је овај други део у извесној мери чак и парадигматичан за однос према Медитерану. (Најзад, и сам је Андрић знао да каже да писцу не треба увек и у свему веровати.)

Запис, ergo, први; редови у које је утиснуто медитеранско лето.

Кад седим пред кућом, ја имам пред собом видик који изгледа као да га је бирао неки љубитељ природних лепота а не игра случаја. Видим широки отвор Боке и целом његовом непрекидном дужином оштру ивицу мора, као затегнут конопац тамносафирне боје, од рта Луштице до Пунта оштра, на ком моја машта изводи поваздан своје невидљиве и нечујне игре и пеливанлуке. [...] А за мене, ту се дешавају неочекиване промене и невероватни призори које само ја видим и над којима пролазност нема власти, јер се рађају и умиру у истом трену, тако да између њиховог постанка и нестанка нема ни најмањег размака и да време не може између њих убацити своју разорну клицу. Појављују се и нестају у једном истом блеску; не трају, и вечни су, јер се вечно мењају и тако не подлежу пролазности. То су пројекције које настају у одређеном тренутку и, под одређеним условима, кад искра нашег погледа плане у додиру са васионским огњем видика који земља

и море простиру пред нама. У тим призорима све је од огња, али огња разноврсног по свом пореклу и својој природи, способног за хиљаду хиљада промена и преображаја. Те слике се не памте, јер је свака поједина од њих садржана у оној која долази после ње, тако да ће на крају све бити, са целом својом снагом и смислом, сачуване у последњој, и онда кад угасне наше око, заједно са својом искром (Andrić 1981, XVI, 451).

Природа и иначе код Андрића *говори*, чемпреси размишљају показујући људске особине, гордост и уображеност: „глуви за све што други говоре, слепи за све што се око њих дешава, тако да су заиста додијали и травки и дрвету, и мору и кршу својом самодопадљивом гордошћу“ (Andrić 1981, XVI, 451). Та фантастична космогонија, у којој „невероватни призори“ почивају на непрекидној смени сталности и промене („јер се рађају и умиру у истом трену“), почива на истој представи на којој почива и сама идеја о томе да између постанка и настанка нема „ни најмањег размака“. То је апотеоза непролазног Тренутка као принцип који непрестано ствара и руши ради стварања нових тренутака, који су вечни „јер се вечно мењају и тако не подлежу пролазности“. Та епифанија неког вечног, непролазног Тренутка која допуњава Андрићев филозофски видокруг, једнако одређује основни доживљај зимског Медитерана.

Други запис очигледни је контрапункт светлој и раскошној летњој слици. Андрић у *Знаковима*, у кратком херцегновском запису из 29. децембра 1964, даје и зимске тонове које смењују летње у вечитој и непролазној игри природе: „Све је измењено. Тешки тамни облаци уместо модрог неба“ (Andrić 1981, XVI, 480). У Андрићевим очима „аветињски изгледају цветови који неће да умру, а не могу да живе. Овако изгледају предели кад се заморе да буду лепо и кад, у зимском сну лепоте, скупљају снагу за нова цветања“ (Andrić 1981, XVIII, 480).

И у овим редовима, и можда више *између* њих, сместила се загонетна синтагма која говори о „зимском сну лепоте“, захвална за тумачење Андрићевог виђења зима и лета на Медитерану. Њу је користио након боравка на источној обали Јадрана – у Дубровнику, на Хвару, у Херцег Новом. Управо тамо, на чувеном Шкверу, често сам имао прилику да разговарам са безмало стогодишњим Војом Станићем, чудесним сликаром Медитерана и једним од ретких живих Андрићевих пријатеља. За њихових послеподневних разговора на обали – причао ми је једне зиме Станић – нобеловац је сликару умео да говори управо о медитеранској зими и киши. Дуже и отвореније него иначе. Може бити да је баш након једног таквог разговора Андрић у свој нотес уписао:

Кад је кишовито лето, цео свет се жали. Жале се продавци поврћа, хотелијери и сељаци, с правом. Жале се грађани и докона господа, јер им је поварено летовање. Али, јесте ли приметили какво је цвеће за кишовитог лета? Крупније, лепше и сјајније по боји и по облику, нарочито по боји. Ја га посматрам као славу која ћути (Andrić 1981, XVIII, 480).

Да су за Андрића и медитеранске зиме управо „слава која ћути“, о томе још речитије приповеда само море у причама *Робиња* и *Животи* из збирке *Кућа на осами*, необјављеној за живота (1976). Својим моћним „таласима“ јужно море незадрживо удара „у темеље древне и мрке новљанске тврђаве“ и буди из првог сна, нестрпљиво да исприча своју причу о самоубиству Јагоде, поносне заточенице из новљанске луке, једну од најпотреснијих судбина у читавом Андрићевом приповедачком опусу.

У приповеци *Животи*, пак, воде Медитерана су под окриљем ноћи дошле до „под прозоре сарајевске куће на брегу – далеко Средоземно море!“. Разбудиле су и анимирале 'нараторску функцију' заплускивањем својих таласа и хуком машина „на белом старинском броду обалске пловидбе у Ђеновском заливу“ (Andrić 1981, XIV, 97).

Та кратка проза нуди изразит пример једне од најважнијих тема Андрићевог дела. То је проблем идентитета. Он ће се огласити уз писак сирене, шум мора и буку машина. Тако ће, у „запењеним таласима“ око брода, нараторска 'функција', како је зове Кете Хамбургер (Hamburger 1976) – јер класичног приповедача ни овде нема – на необичан начин спојити два носећа темата Андрићевог прозног и филозофског дискурса: *тренутак*² и *идентитет*.³

Најпре се јавља чудан осећај да се све помера, креће и мења. Морска обала је у причи о идентитету и *вишеструким* животима заплвила у „супротном правцу“. Небо нечујно клизи, као огромна покретна купола, а брод се креће незнано куда, изван свих праваца, „животних стања и положаја“ (Andrić 1981, XIV, 101). И ми сви заједно, каже наратор, „тонемо на дно и летимо увис, и бродимо, све у исти мах“. У магновењу, док се брод заносио, могао је још, у перспективи која се непрекидно мењала, да види свог књижевног јунака, професора, антиквара. Изгледао је маскиран, али не само својим изгледом, „него целим својим спољњим, можда и унутарњим бићем“. То је, саопштава читаоцима у поверењу, недокучиви лик, стран сам себи, а „ником близак ни отворен“. Хватајући се као „бродоломац“ за делиће *туђих* егзистенција, успео је да исплива након личне хаварије и тако „избегне свој прави живот“. Андрић своје генијалне чаробњаке и чудеке ставља у оне околности у којима је размишљање о смислу живота необично живо, и где слободна манифестација једне личности „мимо света“ сама по себи изгледа као социјални испад.

Знам и разумем. То је мука коју је многи имао са животом. Кад се човек роди, то је као да га баце у дубоко, бескрајно море. Ваља пливати. Постојати. Носити идентитет. Издржати атмосферски притисак око себе, сударе, неподвижене и непредвидљиве

² О односу наративности и темпоралности опширније в. Riker 1993.

³ Уп. Bouthoul 1971; Bourdieu 1964; Derrida 1972; Eisenstadt 2001; Le Goff 1991; Hamburger 1976; McHale 1987; Elias 2001; Sorokin 1937–1941; Jahoda & Warren 1966; Sturgess 1992; Comaroff & Comaroff 1992; Plett 1991; Gallager & Greenblatt 2000.

поступке своје и туђе, који онајчешће нису по нашој мери; а поврх свега издржати још и – своју мисао о свему томе. Није лако ни једноставно, а врло често је изнад наше снаге. Па како да човек не зажели да се спасава и склања под други вид постојања? (Andrić 1981, XIV, 103).

То није исповест професора-антиквара. То је исповест самог ауторског приповедача, у којој има призвука дубоке емпатије, извесног сапатништва, подршке слободи избора, поврх свега: подршке спремности да сродне, изузетне природе издрже „атмосферски притисак око себе“. Иако је понекад врло тешко решити на којим је местима аутор показао своје праве, искрене погледе, своје аутентичне ставове, ипак има нечег унапред смишљеног у томе што Андрић ликовима који нису потонули у монотонију свакидашњег постојања оставља делић сопствене душе. Њима је препустио да остваре идеал – категорични императив живота: „Ваља пливати. Носити идентитет“. Па макар и по цену да се човек склони „под други вид постојања“.

А онда је у причи свега нестало, и морске обале, и времешног професора на њој. Само се „с времена на време“ невидљиви наратор, стојећи наслоњен на ограду дрвеног доксата своје сарајевске „куће на осами“, опет отискује у мислима од каменитог мола пловећи Ђеновским заливом на белом старинском броду, који подрхтава и заокреће, „подрхтавајући и сам“, и пита да ли је још жив онај особењак који је „испливао“ након бродолома, или се најпосле ослободио живота, и оног ’стварног’, у овом забаченом музеју крај мора, и „оног другог који је требало да буде његов, али га је он срећно избегао“ (Andrić 1981, XIV, 104).

На позадини егзистенцијалне „зиме“, на фону медитеранског крајолика који је приковао Андрићеву машту, одвија се преображај – драстична промена идентитета. Притом се чини да је на делу онај „морски бог“, Протеј, најзагонетнији бог у грчкој митологији. Јер тај домишљати Посејдонов син нема само пророчке способности. Он је бог преображавања. Мање је, међутим, познато да он мења облике и идентитете на начин који, у Андрићевом делу, уметнички убедљиво решава ткање парадоксалних, судбинских, раздирућих питања, која ће нашег писца опседати све до завршне верзије приче о султану Џему у *Проклетој авлији*, па и након тога.⁴

Парадигматичан је већ и чувени есеј о Гоји. Није Иво Андрић, помислио би истраживач читајући овај оглед, него његов брат по сликању портрета, Франциско Гоја, написао његове књиге. А његов је портрет, знамо, Андрићев аутопортрет. Јединствен је, међутим, андрићевски начин којим се гради ова промена улога: моћ претварања, замене идентитета, калемљења на туђу свест. Једна је само псеудоним за другу. У том често навођеном, фиктивном разговору са Гојом, Андрић је отишао и корак даље. Наратор је

⁴ О идентитету и субјективности у Андрићевом приповедачком поступку, посебно у *Проклетој авлији*, в. опширније Вашић 2013, 225–262.

свој изричит суд о уметности приписао неком – трећем. Саговорнику „са славенском крви у жилама“: сликару Паулу „наклоњеном мистици“.

Амбијент и атмосфера у причи *Животи* спадају у најимпресивније примере посве другачије замене идентитета. Цео професоров живот постоји, каже приповедач, само *уместо* оног другог и другачијег живота, који је давно одбацио од себе – „још пре него што је почео њиме стварно да живи“. Избегао је, тако, каже Андрић у једној другој причи из истог медитеранског циклуса (*Предвечерњи час*), судбину људи којима се дешава „оно што се дешавало увек у таквим приликама, по свим приморским градовима и републикама: да многи од њих постигну оно што су хтели, а изгубе себе“ (Andrić 1981, XIV, 265). Између неминовног лудила и бекства, повучености из света, између самоубиства и осаме, пустињачког живота, млади научник „са великим изгледима“ изабрао је онај други пут ка ослобођењу личности: „другачији вид постојања“. Он живи усамљенички, задовољан улогом луцкастог чудака. Сва она „мука коју је многи имао са својим животом“ овде је, према очекивању, отклоњена последњом снагом разума и воље „коју је још имао у себи“, али је надасве оригиналан начин на који наратор обликује праву слику о целом догађају.

Тајанствено сродство приповедача са својим јунаком показује се на крају приче, у тренутку удаљавања брода од обале. Оно омогућава читаоцима да упознају стварне разлоге за промену његовог идентитета. Ти разлози, међутим, нису артикулисани у разговору, него преношењем мисли – телепатски. Преношење мисли на даљину, мигови и гестика „очима и рукама“, говор тела и знакова којима је, наводно, професор са обале, уз махање руку и изразима лица, безгласно „потврђивао моју мисао“, овде су, зацело, надмашили лингвостилистичке финесе комуникације. Надилазећи језичке, проширили су и литерарне кодове споразумевања – у тој мери да је, на крају, бизарни Андрићев јунак знацима могао да дода и „још понеко објашњење“. Оно што су у спољашњем свету наговештаји, случајни погледи, подударности једва ухватљивих обележја, сада нас уводи у свет веродостојности.

Био је то „пријатељски разговор без речи, сав од погледа, покрета и осмејака“ (Andrić 1981, XIV, 103). Као да је то најразумљивија ствар на свету, а ипак доступна само реткима, изабранима, овај шифровани, а тако речити „говор знакова“, након којег наратор, и сам узбуђен, потресен и преображен, осећа „и даље потребу за разговором“, заправо је говор истомишљеника. У извесном смислу: разговор са самим собом.

У овој краткој прозној целини онемелост није онемелост. Она је један од путева за ослобођење личности. Андрић је лик професора учинио носиоцем више слободе. Оскар Вајлд је то учинио са сањалицом, Кнут Хамсун са лудаком. Јер ако се свест не своди на чисто психолошку свест, ако је она друштвена, културна и идеолошка свест, не може се њен однос према животном избору мислити једино у облику индивидуално-психолошке идентификације.

Пре него што је она повод за идентификацију (са собом у облику Другог), Андрићева прича је, у основи, повод једног ширег културног и идеолошког препознавања: што је професор постигао, то је наш циљ. И то је, напослетку, циљ позног Андрићевог бекства у други, медитерански амбијент, у нетакнуте просторе. Али који се не доживљавају наивно, већ као „утеху филозофије“ како је конзул Бостије, у шестом веку, назвао своју познату књигу у којој разговара са персонификованом Филозофијом – истина, у *затвореном*, у својој библиотеци опточеној слоновачом и кристалом. При чему Андрићева тема није новолатонска инспирација, него потреба високоразвијене уметничке свести да је сагледа на *отвореном*, пред најширим хоризонтом. Тешко да се може рећи нешто више о тој причи и наративном плану који јој је у основи.

Али то да се о избору другог живота, о измени идентитета, не говори директно, посредством непосредне размене мисли, него индиректно: преко знакова и симбола, тако рећи алтернативно, „под видом безазлености“ (Andrić 1981, XIV, 39) тачније: конспиративно, као део неког завереничког ритуала истомишљеника под маскама – то може да говори и о подсвесној паралели ауторовог размишљања о властитом алтернативном „медитеранском животу“, али сигурно неће много погрешити онај ко у томе види индиректну, али једнако енергичну осуду испразних малограђанских егзистенција у великом граду. Губитак језичког споразумевања упућује на опредмећивање грађанског живота. Онемелост је нужно наличје отуђења. Знак социјалне дистанце и универзалног удаљавања.

На медитеранску сцену, поприште чудесних преображаја и замена идентитета, Андрић је, дакле, извео саму суштину психосоциолошких разлика. У тим се контрастима уједно крију и откривају паралелни светови, медитерански и континентални, „зимски и летњи“, између којих је дубок јаз. Није им само различит тематско-мотивски дискурс који га продубљује. Оба света отеловљују и међусобно неодвојиве тешкоће различитог доживљавања и оглашавања животне истине⁵.

Извори

Andrić, Ivo. 1981. *Sabrana dela (I–XVII)*. Urednik Vuk Krnjević. Priedili: Vera Stojić, Petar Džadžić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislа – Pobjeda.

Литература

Andrić, Ivo. 2000. *Pisma 1912–1973*. Novi Sad: Matica srpska.

⁵ О особеној уметничкој истини и односу истине и поетике в. опширније Kvas 2011.

- Bašić, Ivana. 2013. *Mesečeva gramatika. Identitet i subjektivnost u Doktoru Faustusu Tomasa Mana i Prokletoj avliji Ive Andrića*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bourdieu, Pierre. 1964. *Les héritiers. Les étudiants et la culture*. Paris: Minuit.
- Bouthoul, Gaston. 1971. *Les Mentalités*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Brodel, Ferdinand. 2001. *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*. Tom 2. Beograd – Podgorica: Geopoetika, CID.
- Gallager, Catherine & Stephen Greenblatt. 2000. *Practicing New Historicism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grubačić, Slobodan. 2020. *Zvona Ive Andrića: Andrić, Man, Rilke, Kafka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Derrida, Jacques. 1972. *La Dissémination*. Chicago: University of Chicago Press.
- Duby, Georges & Fernand Brodel. 2009. *La méditerranée: Les hommes et l'héritage*. Paris: Flammarion.
- Duby, Georges. 1961. „L’histoire de mentalities“. *Le Histoire et ses méthodes*, Paris.
- Eisenstadt, Shmuel, ed. 2001. *Public Spheres and Collective Identities*. New Brunswick.
- Elias, Norbert. 2001. *Proces civilizacije*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Jahoda, Marie & Neil Warren. 1966. *Attitudes*. Penguin: Harmondsworth.
- Kvas, Kornelije. 2011. *Istina i poetika*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Le Goff, Jacques. 1991. *L’imaginaire médiéval*. Paris: Gallimard.
- McHale, Brian. 1987. *Postmodernist Fiction*. Routledge: London.
- Plett, Heinrich F., ed. 1991. *Intertextuality*. Walter De Gruyter: Berlin.
- Riker, Pol. 1993. *Vreme i priča*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Roganović, Vladimir. 2018. *Andrić u Herceg Novom. Novske staze, lica i predeli*. Beograd – Herceg Novi: Balkankult fondacija – Opština Herceg Novi.
- Sorokin, Pitirim. 1937–1941. *Social and Cultural Dinamics*. Vol. IV. American Book Company: New York.
- Sturges, Phillip. 1992. *Narrativity. Theory and Practice*. University Press: Oxford.
- Comaroff, John & Jean Comaroff. 1992. *Ethnography and the Historical Imagination*. Boulder.

⇐ В. Роџановић, Медитеранске зиме Иве Андрића: преплитања идентитета и другости ⇐

Stanojčić, Živojin. 2018. „Andrićev jezički iskaz – u svetlu savremenih mu teorijskih stavova u književnom jeziku.“ U *Delo Ive Andrića*, ur. Miro Vuksanović, 33–48. Beograd: SANU, knj. 30.

Flaker, Aleksandar & Zdenko Škreb. 1964. *Stilovi i razdoblja*. Zagreb: Matica hrvatska.

Hamburber, Kate. 1976. *Logika književnosti*. Beograd: Nolit.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Ивана Лазивић Коњик

Институт за српски језик САНУ, Београд
ivana.konjik@isj.sanu.ac.rs

Стана Ристић

Институт за српски језик САНУ, Београд
stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

Концепт НАРОД у речницима српског (српскохрватског) језика*

У раду се реконструише концепт НАРОД на основу анализе материјала из релевантних речника српског (српскохрватског) језика у складу са методолошким основама лублинске етнолингвистичке школе.¹ У уводу је дат преглед одабраних радова који се баве термилошким и теоријским аспектима појмова НАРОД, НАЦИЈА и ДРЖАВА, као основним друштвено-политичким категоријама, са циљем упоређивања наивне језичке слике ових појмова са њиховим конципирањем у свременим антрополошким, социолошким и политичким приступима. У главном делу рада анализиран је системски језички материјал из свих релевантних речника српског (српскохрватског) језика, повезан са основном лексемом *народ*, којом се именује концепт, њеним синонимима, хиперонимима, кохипонимима, семантичким и творбеним дериватима, атрибутима и устаљеним спојевима. Утврђено је да се у речничким дефиницијама сема 'заједница' (људи) јавља као надређени појам (хипероним) за овај концепт. Реконструисан је његов садржај, језичка/наивна слика овог појма, са истицањем његових релевантних аспеката (биолошких/генетских, друштвених/политичких /економских, физичких) и указано на основне вредности, које су у српском језику углавном позитивне.

Кључне речи: концепт народ, језичка слика света, когнитивна етнолингвистика, српски језик

* Рад је настао као резултат финансирања МПНТР РС према Уговору број 451-03-68/2020-14/200174; такође је резултат билатералног пројекта ИСЈ САНУ и ИС ПАН: *Кључни концепти српске и пољске аксиосфере на словенском плану*.

¹ Реконструкција концепата у методологији лублинске етнолингвистичке школе, чије смо постулате применили у нашем истраживању, препоручује се на комплетном језичком материјалу који, поред речничког (системског), обухвата и анкетни и текстуални.

Concept of the FOLK in the Dictionaries of the Serbian (Serbo-Croatian) Language

The paper analyzes the concept of the FOLK in the Serbian language in accordance with the methodological foundations of the Lublin Ethnolinguistic School. The introduction gives an overview of selected papers dealing with the terminological and theoretical aspects of the concepts FOLK, NATION and COUNTRY, as basic socio-political categories, with the aim of comparing the naive linguistic picture of these concepts with their conception in contemporary anthropological, sociological and political approaches. In the main part of the article, the systemic language material from all the relevant dictionaries of the Serbian (Serbo-Croatian language) is considered on the data related to the main lexem *folk*, which names the concept, its synonyms, hypernyms, co-hyponyms, semantic and grammatical derivatives, attributes and collocations. It was found that the sense of ‘community’ (of people) appears as the superior term (hypernym) for this concept in the definitions. The content of the concept of the FOLK has been reconstructed by pointing to relevant aspects (biological / genetic, social / political / economic, physical) and thus referring to basic values that are generally positive in the Serbian language.

Key words: concept folk, the language picture of the world, cognitive ethnolinguistic, Serbian language

Увод

Сам појам НАРОД, који се у српском језику именује вишезначном лексемом *народ*, припада кругу универзалних социјално-политичких појмова као што су НАЦИЈА и ДРЖАВА (исп. Milosavljević 1995; Arđai 2012, Prelić 2017, 231–236, одредница *народ*), а на ширем социјално-историјском, еволуционом плану и појмовима РОД, БРАТСТВО и ПЛЕМЕ (Radaković 2011, Prelić 2017, 232). Прва три појма, поред опште лаичке и свакодневне језичке употребе, представљају и основне појмове савремене политичке терминологије.² Одређења поменутих појмова у теоријама друштвених наука су врло комплексна, јер се у досадашњој, па и у савременој политичко-друштвеној теорији и пракси, ови традиционални термини употребљавају са прилично нејасним, неодређеним и неразграниченим значењем. Из наведених разлога у широј литератури актуелних друштвених теорија истакнута је потреба да се изнова критички преиспитају њихови појмовни садржаји и могућност

² Појмовима НАЦИЈА, НАРОД и ДРЖАВА могао би се прикључити и друштвено-политички појам ГРАЂАНИ(Н), који се односи на све припаднике (држављане) једне државе као политичке заједнице, што би можда могло допринети разграничењу појмова „народ“ у смислу етничка група, и „нација“ у смислу „политички народ“. У наивној, културној слици појма НАРОД, која је тема нашег рада, као и у анализираном речничком, односно системском материјалу, нисмо, међутим, наилазили на синтагму и појам *политички народ*, нити се лексема *грађани* јављала у парадигматском низу лексеме *народ*, па зато ова лексема, ни појам који она означава, није узета у наше разматрање, а свакако би је требало узети у обзир у опширнијем истраживању и реконструкцији концепта НАРОД на комплетном језичком материјалу, који се препоручује у методологији лублинске етнолингвистичке школе (в. претходну напомену).

разграничења ових појмова (Milosavljević 1995; Radaković 2011; Ardai 2012, Prelić 2017, 231–236).³ Нарочито су се током последње две деценије 20. века у свету и код нас политиколози, историчари, затим и антрополози и социолози бавили, пре свега, односом етничког и националног феномена и критичким преиспитивањем садржајног потенцијала термина *народ* и *нација* (исп. нпр. Hobsbaum 1996, Smith 1986, Prelić 2017, 236).

Тако М. Радаковић (Radaković 2011) даје преглед теоријских праваца оснивача и следбеника у тумачењу ових политичких феномена и на основу тога истиче да се народ „углавном дефинише као присна заједница људи везаних територијално, заједничким језиком, пореклом, културом и свешћу о припадности истој групи“ (Radaković 2011, 3), да настаје спајањем мањих заједница, родова и племена, за које су примарне крвне сродничке везе и да се заједничким животом на истој територији ове везе учвршћују и развија свест о заједничком припадању, чиме ове друштвено-прелазне категорије прерастају у народ, као вишу категорију људске заједнице (Radaković 2011, 3). Али се у овом прегледу, као и у другим савременим теоријама, кад је у питању феномен заједничког порекла, обично наглашава да се пре ради о веровању, односно о миту, него о стварним чињеницама, чак и код малобројних етничких група.⁴

Параметар заједничке територије у концепт НАРОД уводи и политички појам ДРЖАВЕ, као веома битне његове одреднице, без обзира на чињеницу да неки примери, како из прошлости тако и из садашњости, показују да су неке државе формиране од више народа или да један народ живи у више различитих држава. Мада нема универзално прихваћене дефиниције овог појма (исп. Pavlović 2010: 12), широко је заступљено разумевање да је држава територија дефинисана и омеђена границама са сталним становништвом и владом која одржава контролу над територијом и успоставља међународне односе са другим државама (исп. Pavlović 2010: 14 и 14–16). Слично је дефинисана *држава 1а* у RSANU: „правно независна и одређеним границама омеђена територија са становништвом једне или више народности под истом политичком влашћу“.

Проблем се на практичном, на теоријском и на термилошкоком плану покушава разрешити тако што се у ово концептуално поље уводи појам НАЦИЈЕ⁵ као више, развијеније политичке категорије која се формира из

³ У круг ових појмова у истом рангу уводи се и појам СТАНОВНИШТВО. Б. Милосављевић (1995) истиче да се под појмом НАРОД често подразумева становништво једног краја, обично већинско становништво нижег статуса насупрот државној елити (слично је дефинисан *народ 2* у речницима савременог језика на које се у раду позивамо), али да између ових појмова постоје термилошке разлике.

⁴ Исп. Prelić 2017, 232, у коме се, такође, заједничко порекло приписује „уверењу, а не објективним чињеницама“.

⁵ Увођење овог појма као развијеније политичке категорије повезује се са формирањем капиталистичких друштвених односа и националних држава од краја 18. и током 19. века,

народа и то обично на такав начин што се више народа обједињује у једну државну заједницу и започне формирање заједничког идентитета (нпр. Шпанија и Велика Британија) (Radaković 2011, 3), што је било карактеристично за време формирања хомогених националних држава у Европи од 19. века. Појам НАЦИЈЕ теоријски се одређује као сложена појава на коју утиче збир културних, етничких, политичких и психолошких чинилаца. Културно и етнички, нација је повезана заједничком вером, језиком, историјом и традицијом; политички, то је група људи који себе доживљавају као природну политичку заједницу; психолошки, то је група људи коју одликују односи међусобне солидарности или привржености, који се најчешће перципирају као патриотизам (Radaković 2011, 4). Држава, према Б. Милосављевићу, има пресудан значај у формирању јединствене државне свести и игра пресудну улогу у формирању нације и националне свести. Овај аутор нацију одређује као „*становништво са самосвешћу о свом јединству и повесности стеченом преко државе и државне структуре*“ (Milosavljević 1995, 4, истакао аутор), што одговара појму нације у смислу „политичке заједнице грађана – политички народ“. Али као пресудне факторе за формирање нације, он, поред заједничке државе, наводи још следеће заједничке елементе: мит о пореклу, религију, историју, територију и свест, истичући на тај начин и етнички концепт нације, што одговара савременом поимању нације и као „етничке групе – етнички народ“, на основу чега се тај појам изједначава са појмом народ. Тако се у теорији у духу европске традиције углавном разликују два типа нације, „грађанске“ (француски тип), који је повезан са концептом „модерне демократске државе“ и „етничке“ (немачки тип), који је повезан са концептом „романтичарске“, „етничке“ државе. Међутим, у политичкој пракси, разликовање ова два типа (заправо, идеал-типа) и нације и државе показало се неодрживо, јер се и престижни модерни тип нације, глобалним ширењем и преношењем, по правилу адаптира на предмодерне, „романтичарске“ „локалне услове“ (Prelić 2017, 235–236).

Концепт народ у речничком материјалу

Концепт НАРОД као универзални социјални концепт утемељен је на појму ‘заједница’ (људи), а у српском језику и култури близак је концептима ПОРОДИЦА, ДОМ, ДОМОВИНА, ДРУШТВО, НАЦИЈА, са којима је повезан мрежом различитих семантичких односа заснованих на биолошким (генетским), друштвеним (језичким, политичким, економским), физичким (територијалним), психичким и културним аспектима (Ristić & Lazić-Konjik 2015, Ristić & Lazić-Konjik 2018 и Ristić 2015, 219–235).

Садржај појма показују лексикографске дефиниције које су у савременим речницима српског језика готово идентичне (RSJ, RMS, RSANU), као и различити парадигматски и синтагматски односи у које реч *народ* улази,

на што указује и први део дефиниција речи *нација* у RMS: „народна заједница настала у епохи капитализма ...”.

евидентирани у речницима и у другим типовима извора (текстова), који се према методологији лублинске когнитивне етнолингвистике користе за реконструкцију концепата (С-А-Т). У садржај појма НАРОД укључено је и вредновање, које варира у зависности од тачке гледишта и перспективе опажања, а у основи је, у српском језику и култури, позитивно.

Даље ћемо реконструисати садржај и вредности појма НАРОД на основу анализе системског материјала, његовог основног назива *народ* и његових синонима, опозита, хиперонима, кохипонима, семантичких и творбених деривата, атрибута и устаљених језичких обрта, и то савремено поимање овог концепта на материјалу RSJ и RSANU⁶, а историјски аспект на материјалу SR, RJAZU и SKOK.

НАРОД у светлу системских чињеница. Према RSANU реч *народ* је вишезначна, има шест значења од којих су треће и пето диференцирана на три и два подзначања, а за основно значење *народ 1* наводи се дефиниција: „историјски створена већа заједница људи са заједничким етничким именом, обично настала на основу заједничког порекла, језика, територије, друштвеног живота, традиције и културе“. Њен ближи синоним – моносемна лексема *нација*⁷ у истом речнику дефинисана је на следећи начин: „народна заједница настала на неком подручју у историјском развоју на основу језичке и етничке сродности односно повезаности политичких, економских, културних и др. интереса; исп. народ (1)“. Примарне диференцијалне семе код ових појмова засноване су на различитим типовима повезаности заједнице: за заједницу народа, то су заједничко порекло, језик, територија, друштвени живот, традиције и култура – па је овај појам термилошки једнозначно дефинисан као **етничка заједница**, што може да буде добра препорука за једнозначну, термилошку употребу лексеме *народ* у савременим теоријама антрополошког и политичког усмерења и диференцирање од других нетермилошких употреба, које су евидентне не само у нашем лексикографском материјалу него и у прегледу наведених теоријских приступа, па и у лексикографском енциклопедијском представљању овог појма (в. Увод). За заједницу нације, то су поред етничке и језичке сродности и политички, економски, културни и др. интереси – па је овај термилошки појам вишезначно дефинисан, примарно као **политичка** (економска, интересна) **заједница**, а условно, „романтичарски“ и као **етничка заједница**. Вишезначна употреба појма нација и његова неограниченост од појма народ, како је у Уводу показно, евидентна је у прегледу теоријских приступа антрополошког усмерења, што је потпуно разумљиво и оправдано, с обзиром на то да су у питању појмови чије

⁶ Подаци за *народ* у RMS не разликују се од података наведених у RSJ и RSANU.

⁷ У савременим речницима постоје извесне разлике у дефинисању основног значења полисемне лексеме *народ* и моносемичне лексеме *нација*, чиме се већ на језичком плану сигнализирају разлике између појмова које ови називи именују, што пружа солидан основ за њихово термилошко разграничење у друштвено-политичком дискурсу. Међутим, у наведеним речницима није уједначено представљање парадигматских односа између ове две лексеме.

значање и употреба – па самим тим и њихови концепти, стереотипи, нису „окамењени“, реликти из једног одређеног времена, нису једном и заувек одређени и установљени, него су динамични појмови чији су комплексни садржаји подложни историјским, друштвеним, политичким, културним и сл. променама. Динамика ових појмова и њихова неразграничена значења и употребе нарочито су истакнути у нашем лексикографском материјалу у коме су лексема *народ*, њен концепт и стереотип представљени на дијахроном и синхронном плану, али и примерима њене употребе, као и примерима употребе лекеме *нација*. Ови примери значајни су због тога што указују на језичка, лингвистичка ограничења употребе једне и друге лексеме у српском језику, што би, опет, могао бити додатни критеријум за њихову адекватну, „незлонамерну“ употребу у актуелним друштвеним дискурсима. Тако нпр., само први пример наведен за лексему *нација*, овде дат у скраћеном виду: *Индустријске нације ... су ступиле у конкурентску борбу*,⁸ указује на разлике између наведених појмова, јер је у њему реализован синтагматски спој *индустријске нације*, који је неостварив за лексему *народ* **индустријски народи*, док остали примери нису индикативни за те разлике, што ће се показати минималним контекстима за једну и другу лексему, за *народ 1*: [*Аврама*] *отац многијем народима, народи европски, источни народи, влашки народ, наш народ, слава војничког народа*; за лексему *нација*: *постати патрон у свију нација, Нација [Исаковичева], краљ немачке нације, једнакост свих нација унутар совјетске републике*, а један наведени пример управо демантује разлике између ових појмова: *Људска заједница чије чланове повезују заједнички господарски и политички интереси са заједничком историјом и народном културом, зове се народ или нација*. Преклапање ових појмова на језичком плану нарочито је евидентно у семантичком и концептуалном пољу вишезначне лексеме *народ*, што показују и њени деривати, чија су значења махом стилски или нормативно маркирана, у већини случајева у питању је градација којом се употребом контактних синонима проширује обим значења основног појма, као нпр.: прил. *народно* „а. у духу народа ... народној свести. б. у националном погледу, у погледу народне свести, народности“; *народности*, -а, -о „а. који се односи на народност, народ, нацију ... национални; б. заст. који заступа интересе народности, народни“; *народност* „1. а. припадност некој нацији, односно националној мањини или етничкој групи; осећај припадности некој нацији, односно националној или етничкој групи; националност“; *народовати* „необ. 1. водити народну, националну политику, борити се за народна права. 2. живети и осећати се као народ, нација“. Неким од њих исказује се додатно позитивно/негативно вредновање реализовано у опозицији „свој“ – „туђи“: *однародити* „I. отуђити кога од властитог народа, одузети коме национално обележје: *народ се није дао однародити*; II. ~ се отуђити се од свог народа, изгубити национално обележје“; *разнародити*; или емоција: *народољубац*; *народољубље*; или статус у опозицији „мали“ – „велики“ народ(и): *народић* „дем. од народ, мали народ“: *У старо време Грчка је била подељена на*

⁸ Примери које наводимо преузети су из RSANU у којем су наведени њихови извори.

мноштво народића, који су живили независно један од другог; Стари Хрвати ... видећи да сами, мален народић, не могу обстојати, подвргоше се својевољно великом мађарском народу; *глазбеник* неког непозната народића; *остати* довијека незнатан народић, *уврстити се* у културне народиће. Новије тенденције глобализације и позитиван став према још широј заједници као најновијој вишој категорији исказује се дериватом *наднародни* „свељудски, интернационалан“: *наднародни алтруизам*. Ови појмови се изједначавају и у политичком дискурсу, што показују синонимни називи наведени у изразима једне и друге лексеме у RSANU, старији назив под лексемом *народ*: *Уједињени народи*, *Организација уједињених народа (ОУН)* упућен је на савременији назив наведен под лексемом *нација*: *Уједињене нације*, *Организација уједињених нација (ОУН)*.

Етимологија и полисемија. Основни назив *народ* потиче од префиксираног глагола *народити* (SKOK, RJAZU) и значи „*ono, što se narodilo*“ (RJAZU), „*родити у већем броју*“ (RSANU), па се на основу семе ‘*рађање*’ која указује на биолошке/генетске аспекте концепта НАРОД и семе ‘*велики број / мноштво*’ која указује на његове физичке аспекте, изводи значење евидентирано код лексеме *народ* у RSJ као *народ 3б*, идентификовано кохипонимима *људи*, *живаљ* и *људско мноштво*, *маса*, *свет*. На истим семама засновано је значење *народ 5а* и *5б* у RSANU, само у другим, ванљудским доменима (*рој*, *јато*, *пчелињи рој*, *пчелиње друштво*). Генетске аспекте овог концепта потврђују и друга секундрана значења лексеме *народ* у RSANU, покрајинска значења *народ 4а* и *4б* која се односе на људски домен, идентификована лексемама *укућани*, *породица*, *чељад* (4а) и *потомство*, *пород*, *деца* (4б), али и основно значење *народ 1* које поред друштвених (политичких) аспеката, који су у првом плану, истиче и генетске аспекте у делу дефиниције којим се указује на заједничко порекло и језик, што је у RSANU показано и примерима: *Поставих те [Аврама] оца многијем народима; влашки народ; српски народ*, па се може говорити о умрежавању концепта НАРОД са концептима ПОРОДИЦА и ДОМ (исп. Ristić & Lazić-Konjik 2018, 526–527). У историјском речнику RJAZU као изворна значења за лексему *народ* наведена су управо она заснована на генетском аспекту самог појма: „*progenies, homines, populus, genus*“ и потврђена у старијим речницима и изворима до 19. века значењем: „*porod, rod, potomstvo, naraštaj, koljeno*“ за људски домен, ређе за животињски и биљни свет, и значењима: „*čeljad, ljudstvo, ljudi, svijet*“, „*domaći, kućani*“ и даље у споју са физичким и политичким аспектима: „*veliko mnoštvo ljudi istoga postanja i jezika*“. На семама које актуализују физичке аспекте у смислу „*великог мноштва*“ и „*скупности*“ и „*лоцираности на истом простору*“ засновано је значење *народ 2* идентификовано кохипонимом *становништво*, потврђено такође у RJAZU значењем: „*puk i narod*“. На значај физичких аспеката у смислу „*скупности*“, „*јединства*“ у концептуализацији појма НАРОД указује и покрајинско значење наведено у RSANU као *народ 6* „*заједнички назив за волове, кола, плуг и дрљачу*“, где је појам ‘*заједница*’ мотивисао његову реализацију.

Речничке дефиниције лексеме *народ*; хипероним; синоними; кохипоними; опозити; семантички и творбени деривати. У савременом српском језику, према речнику RSJ, реч *народ* има три значења која су међусобно повезана надређеним појмом ‘заједница’ или ‘скуп/мноштво’ (људи) у својству хиперонима. Кругу лексема са датим хиперонимом припадају у српском језику лексеме: *друштво, колектив, комуна, нација, род, племе, клан, породица, братство, задруга, дом (кућа), брак*, са којима је појам народ повезан различитим семантичким односима, како ће у појединим случајевима бити показано у даљем излагању.

Прво значење је општије и односи се на народ у етничком смислу, етнос, а везује се и за појмове националне, родовске или сл. заједнице, што је показано кохипонимом *нација* у RSJ, а могу се навести и други кохипоними: *племе, братство, род, раса*.⁹ Исто значење наводи се као основно у RSANU, а потврђују га синтагматски спојеви: *европски народи, источни народи, влашки народ, српски народ, наш народ, војнички народ*. Према је именица *народ* збирна, у овом значењу регуларно добија облике множине.

Друго значење је „основна маса људи, становништва“ са нијансом: „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“, које је потврђено типичним синтагматским спојевима: *прост народ, радни народ, обичан народ* и минималним текстовима/цитатима преузетим из примера употребе у RSANU: *дијели људе у двије групе: у господу и народ; само народ је носилац праве народне културе; под народом разумијева само сељаштво*. Иако наведена дефиниција и веома скромне потврде употребе не дају много материјала за реконструисање језичке слике посматраног концепта, ипак се из другод дела дефиниције „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“ могу извести социјални (друштвени) аспекти овог концепта у смислу подељености становништва, тако што се истичу политичке, класне и сталешке разлике. То потврђују синоними/кохипоними лексеме *народ*: *пук, свет, раја, сељаштво* и стилски негативно обојени синоними: *светина, руља, пучина, плебс*, који су у односу опозиције са лексемама из семантичког поља лексеме *народ*: *господа, аристократија, буржоазија, богаташи, интелигенција* и сл., као и њени деривати, па се према спојевима: *народска политика* јавља *господска политика*, према *народни карактер* : *ненародни, господски карактер, ненародне основе су стране, туђинске основе*; спој *народски човек* имплицира *господски човек, народни језик* имплицира *господски језик, учени/књижевни језик* или *туђ језик, народна имовина* импицира *лична имовина* итд. На тај начин се путем опозиција уводи аксиолошки аспект који је у основи позитиван, али у зависности од субјективне тачке гледишта може бити веома сложен. Позитивну вредност потврђују и деривати: прил. *народно, народски, -а, -о*: *народска посла, народска вера, господска политика – народска политика, народски човек*; прил. *народски*: *народски одевен, народски –*

⁹ О повезаности ових појмова и о њиховом разграничавању са друштвено-политичког, термилошког и теоријског становишта в. у Уводу.

варошки и учено се изражавати, говорити народски мудро. Занимљив је и за вредновање индикативан необичан дериват *изнарод* и *изнародник* „необ. врло рђав човек, нечовек, изрод“ у чијој основи се реч *народ*, у овом анализираном значењу, узима као мерило онога што је добро и преко којег се реализује опозиција „добар“ – „лош“. Позитивно/негативно вредновање реализује се и у опозицији „свој“ – „туђи“ коју потврђује дериват: *ненародан* „1. ... туђински, стран“: *крути и ненародни начин писања, ненародан, некоректан, врло погрешан језик, школе засноване на ненародним (немачким, латинским и црквенословенским) основима*; или, пак, опозиција „напредан/прогресиван“ – „назадан/реакционаран“, коју потврђује дериват: *ненародан* „2. ... противнародни; реакционаран, назадан“: *штетан и ненародни правац српске политике, кривудава пут ненародне политике, прави патриотизам насупрот ненародним „националистима“ и шовинистима*. Множина именице *народ* се у овом значењу не користи.

Треће значење има три подзначања која се разликују по степену општости: „а. становништво, живаљ или слој, део становништва одређене земље, краја, места“, што потврђују синтагматски спојеви: *народ овога краја, Кучки народ*, затим: „б. људи, живаљ уопште; људско мноштво, маса, свет“: *сила народа, сав тај народ, много народа*, и „в. људи, особе, живаљ одређене врсте, одређених одлика (узраста, пола, занимања, склоности, религије и сл.)“: *старији народ, православни народ, млађи народ, народ деце, женски народ, народ тијанаца*. Множина се у овом значењу такође, по правилу, не користи.

Садржај и вредности концепта НАРОД. За међусобни однос, разумевање и вредновање појмова НАРОД, НАЦИЈА и ДРЖАВА важно је и питање конституисања српског аутостереотипа у различитим историјским периодима (од стварања српске државе/држава, преко различитих периода губљења и поновног стицања независности, до најновијег периода поновног успостављања самосталне српске државности у Републици Србији), као и питање вредновања ових појмова односно промене система вредности у јавном животу, што се одразило на еволуцију и динамичне промене у конституисању српског аутостереотипа, који је са сваким новим периодом до извесног степена модификован новим/обновљеним профилима на садржајном и емотивном плану (Ristić & Lazić-Konjik 2016, 22–23).

Подаци из историјских речника показују да је значење ‘нација’, које је у савременом српском језику наслојено на значење ‘етнос’, потврђено и у старијим изворима, али не као основно. У SR реч *народ* је објашњена латинским речима *gens, populus* и *natio* у наведеном поретку, док се у RJAZU као основно значење наводи „porod, rod, potomstvo, naraštaj, koljeno“, а значење „narod u političkom smislu“ долази као једно од последњих.

У концептуализацији појма НАРОД најистакнутије место има значење *народ 2*, јер му се приписују различите вредности и симболизације па се, у зависности од субјективне тачке посматрања и ширег историјског контекста, профилише на различите начине (исп. профиле за пољски језик у Bartminjski 2011, 293–307). Значење исказано првим делом дефиниције „основна маса

људи, становништва“ јесте неутрално, изведено од примарног етимолошког значења ‘мноштва’, сачуваног у савременом језику у свршеном глаголу *народити* (у RSANU евидентирани су још неки деривати са наведеним смислом, који су у савременом српском језику застарели: *народобогат*, *народобогатство*, *народопразан*, *народосиромашан*). Значење исказано другим делом дефиниције „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“ профилише се у погледу друштвених (политичких, сталешких, класних и економских) параметара и детерминише ширим историјским контекстом, од чега зависи његово вредновање. Јављају се следеће три опозиције, са основим смислом ‘већина’ према ‘мањина’ и ‘наше’ према ‘туђе’ или ‘однарођено’, где се, с аспекта вредновања, народ (већина) емоционално позитивно вреднује, с одобравањем, симпатијама као ‘наше’, а мањина углавном негативно, с осудом, као ‘страно (народу), туђе’. Вредновање се такође, у највећој мери, заснива на базичним особинама које Срби приписују сами себи, а то су особине које се односе на моралне и националне вредности, карактер, животну ситуацију, социјалне и културне вредности и релизују се као ставови самохвале и самоидеализације (Ristić & Lazić-Konjik 2016, 45).

У српској култури најистакнутија је опозиција која се односи на политичке аспекте који се, у субјективним аспектима језичке слике овог појма, допуњавају различитим аксиолошким аспектима: обични, непривилеговани, потчињени према привилеговани, повлашћени, моћници, владајући: *Заволио [је] истину и сишао у радни народ, да се за њ бори!*; *Састављач ове основе дијели људе у двије групе: у господу и народ ... само народ је носилац праве народне културе ... Под народом разумијева пак само сељаштво; Изашавши из народа, и из рана остављен сам себи, имао је Молијер придике, да позна живот у опорној истинитости његовој, и наш народ према туђински народ: *ненародне основе су стране, туђинске основе, народни језик / туђински језик, Либерали су ... наводили ... да се Марковић потпуно однародио*. Ово значење у вези је са субјективном општенационалном перспективом, према којој се појам НАРОД изједначава са појмом народ којем припада субјект посматрања, односно са појмовима ‘српски / наш народ’ што показују и дефиниције у RIAZU: „*naš narod nalazi se u književnika za narod, kojemu oni pripadaju*“ и „*narod može, kad smisao tome ne smeta, značiti isto što naš narod*“. Вредновање је, отуда, у вези са актуелном сликом нашег друштва и представама о системским карактеристикама друштва и друштвеног система, које су у српском аутостереотипу махом негативне, засноване на ставовима о раширеној корупцији и несређености у друштву/држави, о привредној неразвијености и сиромаштву Србије, и о ниском стандарду (Ristić & Lazić-Konjik 2016, 41, 45). Системски материјал, када је у питању појам НАРОД, само назначавач такву слику, али не даје довољно потврда, па би тек анализа других типова материјала омогућила комплетну реконструкцију овог концепта. Мали прилог и допуна самог појма НАРОД и његовог разграничења од сличних појмова, међу којима су базични НАЦИЈА и ДРЖАВА, дат је у Уводу.*

Друге две опозиције које се заснивају на сталешким и економским аспектима, мање су изражене у српској култури, што је у вези са српским самопоимањем у којем су у првом плану моралне особине, начин живота и карактерне особине нашег народа, па тек онда економске и др. особине. Сталешки аспекти: *сељаци, радници* према *господа, аристократија, буржоазија* (ист. *племство, властела*), потврђују и спојеви из речника и синоними: *прост народ, радни народ, обичан народ, пук, свет, раја, сељаштво* и пример из RJAZU: *Lijepa i mirne strane od svita! vrijedna puka i naroda!* G. Palmotić 1, 30. Негативно вредновање показују негативно обојени синоними: *светина, руља, пучина, племс.* Класни и економски аспекти: *сиротиња* према *богаташи; интелигенција, образовани, елита* према *неинтелигенције, необразовани, прости.*

Закључак

На основу анализе системског материјала из релевантних речника српског (српскохрватског) језика реконструисана је наивна, језичка слика појма народ, имајући у виду његову повезаност са универзалним друштвено-политичким појмовима, као што су појмови нација и држава, као и њихову централну улогу у савременим политичким, антрополошким и социолошким дискурсима. У поимању концепта НАРОД у наивној слици савремених говорника српског језика преовлађују друштвени аспекти са свим елементима битним за појам који им је надређен, хипероним „заједница (људи)“, а нарочито се истиче вредновање друштвеног/државног уређења „заједнице“, што се подудара са енциклопедијском сликом овог појма установљеном у виду односа појмова народ, нација и држава, који је представљен у Prelić (2017), под одредницом *народ* (нација као модерни феномен у односу на народ као еволуциони феномен; нација као политичка заједница у односу на народ као етничка заједница; модерни политички концепт демократске државе у односу на традиционални „романтичарски“, „етнички“ концепт заједничке државе, 234–235). У језичкој, наивној слици појма, концепт НАРОД допуњавају генетски аспекти у смислу „заједничко порекло ...“ на основу чега се овај појам у друштвеној, јавној сфери изједначава са појмом нација, као и физички аспекти са смислом „мноштво“ и „скупност“ „јединство“, на основу којих се појам народа умрежава са базичним појмовима у српском језику и култури као што су: нација, род, племе, братство и породица. Овакву језичку слику појма НАРОД потврђују прва три актуелна значења у савременим речницима српског језика, која се такође наводе у етимолошком речнику и историјским речницима али су, као што је у анализи показано, различито рангирана. Значења заснована на генетским и физичким аспектима, наведена у овим речницима као примарна, у савременом језику потиснута су на периферију, а њихову реализацију у другим, ванљудским сферама, потврђују покрајинска значења у RSANU. Ове елементе концепта народ налазимо и у научној слици појмова народ, нација и држава (в. Увод).

У концептуализацији појма НАРОД најистакнутије место има значење *народ 2*, изведено од примарног етимолошког значења „мноштва“, које би у речницима требало наводити као примарно, а нијансу „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“, које се профилише у погледу друштвених, политичких, сталешких, класних и економских параметара и детерминише ширим историјским контекстом, требало би издвојити као посебно значење. Ова значења су базична за језичку слику појма НАРОД, на основу чега се разликује нетерминолошка употреба полисемичне лексеме *народ* од њене терминолошке употребе, која је представљена као *народ 1*, и на основу које се успоставља хипонимски однос са моносемичном лексемом *нација*. Међутим, ове лексеме, како показује и речнички материјал, нису прави синоними, али се у употреби ових лексема и њихових деривата значења често преклапају, што најчешће доводи до њихове непрецизне, нејасне и неразграничене терминолошке употребе, што је карактеристично и за друштвено-политички дискурс (в. Увод и Prelić 2017, 231, 233, у коме се преклапање значења реализује не само у колоквијалној употреби појма народ, 231, него и у стручној употреби појма нација у научном дискурсу, 233).

Садржај значења *народ 2* углавном се емотивно позитивно вреднује с одобравањем, симпатијама, у складу са опозицијом „ми“ (већина) према „други“ (мањина, елита), мада су присутне и негативне оцене, што показују и наведени негативно обојени синоними. Вредновање етноса у складу је са српским аутостереотипом, и позитивно и негативно, засновано на базичним особинама које Срби приписују сами себи и оним особинама које приписују друштвеном уређењу.

У упоређивању наивне, језичке слике појма народ, реконструисане на основу анализе лексикографског материјала, и енциклопедијске слике овог појма, добијене на основу прегледа изабраних извора из научног дискурса, наше истраживање је показало да не постоје битне разике у концептуализацији овог базичног, универзалног друштвено-политичког појма, што је и разумљиво, с обзиром на то да се кључни појмови из наведене сфере у сазнању говрника српског језика концептуализују пре свега под снажним утицајем јавног друштвено-политичког дискурса. Отуда у овом случају, као и у многим другим случајевима, лексикографске дефиниције не доприносе „окамењивању“ наивне ни „романтичарске“ слике појмова, па самим тим не могу ни утицати на репродуковање и популаризацију стереотипа, јер су оне засноване на динамичним и „неокамењеним“, живим језичким чињеницама, које лексикограф ишчитава из бројних примера употребе назива самих појмова у текстовима различитих језичких идиома, функционалних стилова, жанрова и др.

Литература

- Arđai, Lajoš. 2012. „Narod, nacija, država, nacionalna država, nacionalizam.“ Prev. Katinka Beretka. *Delkelet-Europa – South-East Europe International Relations Quarterly* 3 (4): 1–4.
https://www.southeast-europe.org/pdf/12/DKE_12_SB_B_Ardaj-Lajos_Nation_Beretka-Katinka.pdf (pristupljeno 9. maja 2019).
- Bartminjski, Ježi. 2011. *Jezik – Slika – Svet*. Prir. Dejan Ajdačić. Prev. Marta Bjeletić. Beograd: Slovo Slavia.
- Hobsbaum, Erik. 1996. *Nacije i nacionalizam od 1780 – program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.
- Milosavljević, Boris. 1995. „Narod, država i nacija (Analiza osnovnih pojmova naše svremene političke terminologije).“ *Luča* (4 str.). www.ius.bg.ac.rs/drahtic/narod_drzava_nacija.doc (pristupljeno 9. maja, 2019).
- Pavlović, Vukašin. 2010. „Država i demokratija.“ U *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, ur. Vukašin Pavlović & Zoran Stojiljković, 11–50. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung – Fakultet političkih nauka Centar za demokratiju.
- Prelić, Mladena. 2017. „Narod“. U *Mali leksikon srpske kulture: Etnologija i antropologija*, ur. Vladimir Roganović & Ljiljana Gavrilović, 231–236. Beograd: Službeni glasnik – Etnografski institut SANU.
- Radaković, Milovan. 2011. „Narod i nacija – teorijske škole i pravci.“ *Politička revija* X (30/4): 1–17.
- Ristić, Stana & Ivana Lazić-Konjik. 2018. „Koncept PORODICA u srpskom jeziku (na materijalu rečnika srpskog jezika).“ U *Srpski jezik: status, sistem, upotreba*, ur. Jelena Petković & Vladimir Polomac, 515–533. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Ristić, Stana & Ivana Lazić-Konjik. 2016. „Stereotip o Srbima.“ U *Srbi i srpsko*, ur. Dejan Ajdačić, 19–49. Beograd: Alma.
- Ristić, Stana & Ivana Lazić-Konjik. 2015. „Dom w języku serbskim.“ U *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, T. 1 DOM, red. Jerzy Bartmiński, 263–290. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Ristić, Stana. 2015. „Stereotip DOMOVNA u zajedničkoj konceptosferi DOMA i MAJKE.“ U Stana Ristić *Gramatički i kognitivni aspekti leksičkog značenja*, 219–235. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- RMS: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, I–III. Novi Sad – Zagreb: MS – MH, 1967–1969. IV–VI, Novi Sad: MS, 1969–1976.

RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU*, 1– . Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik SANU – SANU, 1959– .

RSJ: Nikolić, Miroslav, ur. *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: MS, 2007.

SKOK: Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. Zagreb: JAZU, 1971–1974.

Smith, Anthony D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Oxford – Basil Blackwell.

SR: Stefanović Karadžić, Vuk. *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*, treće (državno) izdanje, ispravljeno i umnoženo. Biograd: Štamparija kraljevine Srbije, 1898.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Сања Петровић Тодосијевић

Институт за новију историју Србије, Београд
uransp@gmail.com

Еманципација и феминизација учитељског позива у Србији и Југославији после Другог светског рата*

Рад представља покушај да се укаже на проблеме са којима се у годинама након победе у Рату и Револуцији суочавала нова комунистичка власт у Југославији у процесу еманципације али и додатне феминизације учитељског позива, са посебним акцентом на период до доношења Општег закона о школству 1958. године. Посебно ће бити анализирана политика, као и конкретне мере које су довеле до другачијег профилисања улоге учитељице у послератном друштву. Са једне стране, указаће се на државне мере мотивисања што већег броја жена да се одреде за учитељски посао. Са друге стране, указаће се на бројне проблеме са којима су се суочавале многе учитељице чија су се стручна и професионална својства, у оцени квалитета рада, не тако ретко подређивала њиховим „моралним карактеристикама“.

Кључне речи: учитељица, социјализам, Југославија, Србија, Комунистичка партија Југославије, Општи закон о школству, еманципација, феминизација, дете, родитељ, патријархат

Emancipation and Feminization of the Teaching Vocation in Serbia and Yugoslavia after World War II

The paper is an attempt to point out the problems faced by the new communist authorities in Yugoslavia in the years after the victory in the War and the Revolution in the process of emancipation and additional feminization of the teaching vocation, with particular emphasis on the period until the adoption of the General Law on Education (1958). Particular emphasis will be placed on policy analysis as well as concrete measures that have led to a different profile of the role of the teacher in the post-war society. On the one hand, it will highlight the concrete measures taken by the state to motivate as many women as possible to opt for the teaching job. On the other hand, they will point out the many problems faced by many teachers whose professional and professional qualities, in assessing the quality of their work, are not so infrequently subordinated to their “moral characteristics”.

* Чланак је резултат рада на пројекту Традиција и трансформације – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку (бр. 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

Key words: teacher, socialism, Yugoslavia, Serbia, Communist Party of Yugoslavia, General Law on Education, emancipation, feminization, child, parent, patriarchy

„Воспитатељка“

„Произвођење“ поданика у 18. и 19. веку – оних који су се морали ставити у службу националне државе – није се могло замислити без школе али ни без учитеља који су се морали обавезати више него други. Положај државних службеника у процесу стварања националне државе учинио је учитеље, као службенике најближе најмлађим поданицима државе, посебно „упадљивом“ групом, која је у циљу одбране поретка морала бити стављена под посебну контролу. Створена у 19. веку, модерна српска држава није представљала изузетак (Stolić 2003, 89–100). Како положај жена па ни женске деце, коју је такође требало образовати, није био исти као положај мушкараца, односно мушке деце, у самом процесу васпитања и образовања који се налазио под искључивим окриљем државе, девојчице и дечаци су имали различит третман. Истраживања историчарке Ане Столић показују да је на основу поделе унутар занимања, између учитеља и учитељица, могуће на примеру учитељског занимања сагледати резултате једне од најзначајнијих друштвених подела, која је била последица изграђене хијерархије друштвене моћи, настале на темељу родних разлика како у 19. тако и у 20. веку (Stolić 2003, 89). Положај учитељице како у 19. тако и у 20. веку тешко се може разумети без сагледавања ширег контекста државне идеје о образовању у време стварања Србије као националне државе у 19. веку, када су се и школе изграђивале као националне институције. Уверење дела политичке елите да је женској деци потребно образовање створило је простор за укључивање жена у учитељски посао (Stolić 2003, 91).¹ Упросторавању учитељског позива и као женског посебно је требало да допринесе представа о блискости мајке са женском децом и о њеној васпитној улози. До које мере је лик учитељице морао бити сличан традиционалној представи и улози мајке најбоље говори сазнање да су у 19. веку у Србији учитељице и у званичним документима означаване као: воспитатељке, учитељке, учитељице, наставнице (Stolić 2003, 91).

У време стварања националних држава улога учитељице у самом образовно-васпитном процесу у великој мери је била заоденута „ликом мајке“. Како су жене које су се опредељивале за учитељски позив у највећем броју случајеве предавале углавном женској деци, улога учитељице разумела се више као улога оне која васпитава, односно као улога оне која мање подучава.

¹ До 1845. у Србији није било женских школа. Посебна приватна школа за женску децу у Београду отворена је 1842. Прва општинска школа за девојчице основана је у Параћину 1846.

Говорећи о укључивању жена у учитељски позив у 19. веку, James C. Allbisetti користи фразу „феминизација учења“ (feminization of teaching) (Allbisetti 1993, 253–263).

Окончањем Другог светског рата и променама до којих долази са „подизањем“ послератне школе, и то не само у Југославији већ и у другим деловима Европе и света, ова пракса биће у великој мери одбачена. Одвајању учитељског од „мајчинског“ позива у великој мери је допринела изнуђена еманципација жена које су током Другог светског рата узеле учешће као активне боркиње у војскама свих чланица антифашистичке коалиције, па и у Народноослободилачкој војсци Југославије. Изједначавање жена са мушкарцима у остваривању свих права и обавеза, што се десило у Југославији после Другог светског рата, посебно је допринело измештању жене из простора који су јој традиционално „припадали“, а који су готово искључиво дефинисани сфером приватног. Померивши је са маргине ка центру друштвенополитичких збивања, комунистичко законодавство је отворило простор за далеко веће присуство жена не само у јавном простору, већ и у обављању јавних функција. Веће присуство жена у одређеним професијама које су до краја Другог светског рата биле резервисане искључиво за мушкарце представљало је један од доказа несумњиве еманципације жена у социјализму.

Ипак, највећи изазов еманципаторским потенцијалима комунистичког режима, који је тежио стварању социјалистичког друштва, представљале су оне професије у којима присуство жена није било занемарљиво ни пре Другог светског рата. Поред наведених фактора, у анализу јаснијег разумевања еманципације учитељског позива у Југославији, потпуном одвајању позива учитељице од „позива мајке“ треба увести још неколико аспеката.

Ново лице друштва

Поражавајуће слике страдања деце у Првом а онда и у Другом светском рату у актима директног терора, концентрационим логорима смрти, али и на другим местима допринеле су, између осталог, изненадној и неочекиваној еманципацији деце као друштвене групе у годинама после Другог светског рата. Спознаја о начинима и степену страдања деце у Другом светском рату допринела је не само афирмацији дијалога о заштити дечјих живота, препознавању и дефинисању дечјих права, већ и новом откривању детињства. Да су деца значајан сегмент друштва коме се мора поклонити посебна пажња, независно од других друштвених група унутар којих су се до тада искључиво препознавала (породица), показао је први послератни попис становништва у Југославији из 1948, по коме су деца узраста до 14 година старости чинила 32, 53% од укупног броја Југословена (Petrović Todorović 2018, 157). Сазнање да трећину југословенског друштва, у годинама када је земљу требало не само обновити већ и изградити, ојачати њене крхке институције, чине најмлађи Југословени и Југословенке, представљало је огроман изазов за југословенско руководство. Статистика је само неколико година по окончању Другог светског рата показала да изградња социјализма у Југославији у великој мери зависи од могућности државе да једну од најбројнијих друштвених група – децу – обухвати сложеним системом

институција, између осталих, и просветним институцијама. Другим речима, изградња социјализма у Југославији зависила је од способности државе да дете у великој мери измести из традиционалне породице и „приведе“ га институцијама секуларне државе. Нов однос према деци и детињству у јавном простору захтевао је креирање еманциповане слике детета које се, бар када је у питању пионирска штампа, па и популарни дневни листови попут Политике, често приказивало као активан креатор југословенске социјалистичке заједнице. Анализа слике родитеља на страницама различите штампе, како оне која се обрађала искључиво деци (пионирима), тако и оне која је била намењена пре свега одраслој читалачкој публици у првих десет година по окончању Другог светског рата указује на тзв. „нулто“ присуство истих (Petrović Todosijević 2019, 263–285). Повратак мајке али и оца, од средине педесетих година 20. века, не искључиво на странице пионирске, већ и дечје штампе, било је у директној вези са отпочињањем рада Комисије за реформу школства при Народној скупштини Федеративне Народне Републике Југославије 1953. године. Комисија за реформу школства, која је радила пуних пет година посредством читавог низа поткомисија, уз активно учешће првих генерација школованих педагога и психолога, учитеља, наставника и професора, који су, захваљујући бројним УНЕСКО-вим програмима били у прилици да пролазе различите обуке и тренинге широм, пре свега, Западне Европе, те писаца за децу, академских сликара, филмских стваралаца, окончала је свој рад стварањем модерног школског система у Југославији, какав се тих година дефинисао у читавој Европи (енглеска реформа система школства 1944, француска Лаванж-Валенова школска реформа 1945, реформе система школства у: Шведској, Западној Немачкој, совјетска реформа школског система 1958) и свету (реформа система школства у Јапану) (Petrović Todosijević 2019, 45–70). Доношењем Општег закона о школству 1958. године, на територији целе југословенске државе није уведена само јединствена осморазредна основна школа, каква у Републици Србији постоји и данас, већ је након четрдесет година постојања југословенске државе успостављен јединствени школски систем на простору целе државе. Посебно је важно рећи да је поменута реформа била оквир за успостављање нове политике образовања и васпитања, која је представљала главно исходиште дефинисања новог концепта одрастања и детињства у Југославији, односно „срећног детињства“. Нови реформски закон, који је донет крајем педесетих година 20. века, препознао је веома активну улогу родитеља у процесу образовања и васпитања, јер су сва истраживања показала да се Реформа не може задржати само унутар школе већ мора изаћи на улице, па и у куће односно породице (Petrović Todosijević 2018, 334). Ово, у том тренутку револуционарно решење лишило је све запослене у школи, па и учитељицу, која се, за разлику од „предходних периода“, нашла у школи која не прави разлику између „мушких“ и „женских“ одељења, већ образује и васпитава своје ђаке за живот у друштву равноправних грађана и грађанки, „материнских“ функција које је имала раније.

Са друге стране, то јој је, као и свим појединцима који су били укључени у савремени образовноваспитни процес, додало једну нову улогу.

Баш због негативног искуства које су имала са деветнаестовековном школом, која је од ученика стварала искључиво поданике режима, из Другог светског рата изашле државе су као један од стратешких циљева пред себе поставиле стварање школских система који ће бити отворени према друштву у целини, чијим се саставним делом сматрала и породица. У случају просечне југословенске породице радило се о изразито патријархалној породици чији су припадници махом живели на селу. У случају југословенског послератног друштва, одступање од традиционалних образаца васпитања представљало је тешко савладив проблем, јер су сви расположиви подаци указивали на веома неповољну социјалну структуру мушкараца и жена који су припадали оним узрастима међу којима је било највише родитеља деце основношколског узраста, а то су према попису из 1948. били они Југословени и Југословенке који су имали између 25 и 39 година старости. По резултатима пописа из 1948, припадника узраста од 25 до 39 година било је 2 985 666 или 8,93% од укупног броја становника. Заједно са децом узраста од 7 до 14 година било их је 5 826 653, што значи да су заједно чинили 36, 94% од укупног броја грађана Југославије, што их је, независно од других фактора, чинило једном од најбројнијих и, самим тим, најзначајнијих друштвених група. Када се говори о узрасним категоријама између 25 и 39 година, треба нагласити још једну одлику ове групе, а то је да се радило о, пре свега, активном становништву. Највећи проценат оних који су по резултатима пописа из 1948. имали између 20 и 54 године, а припадали су групи активног становништва, живео је од пољопривреде. Било их је 4 451 213, односно 71% од укупног броја активних наведеног узраста. Увид у образовну структуру припадника узраста од 25 до 29, 30 до 34 и 35 до 39 година значајно доприноси сагледавању социјалне карте породица које су имале децу узраста од 7 до 14 година старости. По попису из 1948, од 12 438 503 Југословена старијих од 10 година, 3 162 941 је било неписмено. Међу припадницима узраста од 25 до 39 година било је 658 718 или 20,83% неписмених. Од тог броја, 505 566 или 76,75% биле су жене. Од 2 985 666 припадника наведеног узраста школску спрему није имало 977 477 или 33, 76% грађана и грађанки Југославије. От тог броја 692 067 или 70,80% су биле жене. Основну школу је имало завршено 1 612 082 или 54%, од чега је жена било свега 756 561 или 46,93%. Припадници ових годишта рођени су углавном у Југославији. Већина их је рођена у срезу или граду где су пописани. Већ на основу ове анализе се може уочити да је напуштање традиционалних образаца васпитања било посебно отежано због два чиниоца: чињенице да је већина родитеља деце, која су ишла у основну школу од краја Другог светског рата до почетка шездесетих година 20. века, живела од пољопривреде, што значи да су живела на селу, као и чињенице да је образовни профил мајки деце основношколског узраста у овом периоду био далеко лошији од образовног профила очева, који се у завидном броју случајева нису могли похвалити значајнијим степеном образовања (Petrović Todosijević 2018, 162–170).

Због свега наведеног, државним органима, којима је било поверено успостављање нове политике образовања и васпитања реформом целокупног

образовног система, било је јасно да не само дете већ и родитељи, тачније речено – мајка и отац, морају постати предмет озбиљне расправе политичара, теоретичара, педагога, психолога, па и различитих штампаних гласила која су служила конструисању пожељне слике како породице тако и појединачних слика мајке и оца. Суочавање са скромним образовним профилем родитеља, који су у процесу успостављања нове политике образовања и васпитања имали једну од најзначајнијих улога, отворило је бројна питања, па и она која су се тичала едукације самих родитеља које је требало „одвојити“ од традиционалних образаца понашања и васпитања деце. Управо је улога учитеља и учитељица, од којих су се многи у годинама после рата „трбухом за крухом“ запутили ка селима, често напуштајући живот у далеко већим и „комотнијим“ срединама, била кључна за повезивање традиционалних аграрних средина са новим режимом, али и новом политиком. Због тога су учитељи и учитељице постали важан фактор не само за увођење деце у школу, већ и за тумачење „нове истине“, која је често била не само недокучива већ и непријатна и болна за друштво које се тешко мењало.

Може се рећи да је у годинама спровођења велике школске реформе, која је окончана доношењем Општег закона о школству, држава систематски радила не само на „изградњи“ позитивне представе о учитељском позиву и улози учитеља и учитељица у друштву, већ и на материјалном па и социјалном побољшању положаја свих оних који су се опредељивали за учитељски позив. Лик учитеља/ице приближаван је народу и изградњом представе о просветитељској „мисији“ учитеља/ице, која се само делимично реализује унутар школе, међу ђацима. На тај начин, лик учитељ/ице је „изграђиван“ као онај који је неодојив од живота заједнице и свих активности које су карактеристичне за различите средине. Тако је учитељ/ица приказиван/а као једна од централних личности заједнице. Учитељи и учитељице су били не само они који децу подучавају у школи већ и они који: народу тумаче устав,² „пружају пуну помоћ народним властима у решавању просветних проблема“,³ заједно са „радницима и сељацима граде нови живот“⁴ итд. Учитељски позив је приближаван народу и филмовима какав је био филм *Сеоска учитељица*, о коме је Политика писала у децембру 1948. године.⁵ Управо овакви учитељ или учитељица временом добијају епитет „народни“.⁶ Изградња лика „народног учитеља“ била је од посебног значаја за разумевање улоге учитеља/ице у социјализму. Од просветних радника/ца се очекивало да на примеру свога занимања покажу да сваки појединац може

² „Учитељи среза лесковачког упознаће народ са нацртом устава“, Политика, 5. јануар 1946.

³ „Просветни радници пружаће пуну помоћ народним властима у решавању просветних проблема“, Политика, 18. фебруар 1948.

⁴ „Радница, сељак и учитељ граде нови живот некада заостале Азбуковице“, Политика, 29. јул 1948.

⁵ Реклама за филм *Сеоска учитељица* објављена је у Политици у броју од 4. децембра 1948.

⁶ „Желим да будем народни учитељ ма у ком месту ФНРЈ“, Политика, 25. децембар 1949.

дати допринос изградњи социјалистичког друштва у Југославији. Тако је Политика, посебно од 1949. године, инсистирала на спремности учитеља/ица да се на одређени начин жртвују како за своју професију тако и за виши друштвени интерес. Новине су биле препуне чланака о просветним радницима/ама који/е одлазе и у најзабаченије крајеве да би се посветили просвећивању најмлађих, онима који се на различите начине сналазе да би се настава одржала и када за исту нема услова, просветарима и просветаркама који свој посао схватају као једну од централних друштвених мисија. У педесетим годинама представа о друштвеној мисији просветних радника/ца у јавности се појачава. Ако се до тада очекивало од просветних радника/ца да се жртвују одлазећи у најзабаченије делове земље, где су, радећи у врло тешким условима, морали да испуњавају читав низ обавеза које нису имале везе са одвијањем наставе у школи, од педесетих година почиње да се инсистира на новом виду „партиципације“. Овога пута, просветни радници/е укључени/е су у дебате о изради школских уџбеника, избору литературе за децу, али и просветној реформи која је била на помолу. Нови захтеви нису се могли испунити без стварања школованог просветног кадра, који је временом требало да „смени“ и замени онај који се „калио“ после рата, пролазећи далеко чешће кроз разгранат систем курсева а не озбиљан систем школовања. О учитељима и учитељицама се писало као о онима чији је задатак „раније био учешће у изградњи земље“, док је „данас борба за социјалистичко васпитање омладине“.⁷ Учитељи и учитељице су представљани као „пожртвовани радници у борби за социјализам“,⁸ као они који треба да буду перјанице у процесу модернизације читавог друштва, због чега им је поверена борба „против свега што је назадно“.⁹

Афирмација учитељског позива

Афирмацији учитељског позива, поготово међу женама, у великој мери су допринела два фактора. Пре свега, учитељски позив је био један од најдефицитарнијих. То је значило да је у школама у Југославији после Другог светског рата било посла за све који су били квалификовани и који су желели да раде. Десет година по окончању Другог светског рата, у реферату под називом „Основни проблеми обавезног школства као највећи проблем у процесу изградње модерне обавезне школе“, експерти ангажовани у процесу реформе школског система у Југославији сложили су се да је „недостатак кадра био један од најозбиљнијих проблема од ослобођења до“ почетка педесетих година 20. века. У реферату је наглашено да је у погледу недостатка учитељског кадра Југославија годинама по окончању рата стајала „далеко горе него пре рата“. Закључке стручњака ангажованих, између

⁷ „Учитељи су пожртвовани радници у борби за социјализам“, Политика, 24. јануар 1953.

⁸ „Раније је главни задатак био учешће у изградњи земље а данас борба за социјалистичко васпитање омладине“, Политика, 6. март 1953.

⁹ „Учитељи треба да воде борбу против свега што је назадно“, Политика, 4. новембра 1953.

осталог, и на реформи основношколског система потврђују статистички извештаји изнети у „Статистичком билтену Савезног завода за статистику Федеративне Народне Републике Југославије“ објављени током педесетих година 20. века. Према расположивим подацима, пораст броја школа, одељења и ученика, уз повремене стагнације, није пратио пораст броја наставног особља. Број наставника ангажованих у основним школама у Југославији после Другог светског рата надмашио је број наставника ангажованих у основним школама у Краљевини Југославији школске 1938/1939. тек 1953/1954. године. Да је политика државе бар према женама које су се опредељивале за учитељски позив имала успеха види се на основу следећих података. На основу података који се могу пратити од 1951/1952. године, жене су школске 1955/1956. чиниле 38,6% од укупног броја наставника ангажованих у основним школама у Југославији. Број наставника у основним школама у Србији школске 1956/1957. повећао се за 42,2% у односу на 1949/1950. Жене су чиниле 41,7% од укупног броја наставника ангажованих у основним школама у Србији 1955/1956. године. Колико су патријархална својства средина утицала на присуство жена у настави у основним школама, најбоље говоре подаци за Косово и Метохију и Војводину. Територија Косова и Метохије заостајала је за српским просеком јер су школске 1955/1956. жене чиниле свега 30,6% наставника основних школа. То није био случај са Војводином, на чијој су се територији налазиле основне школе у којима су наставно особље у 74,3% случајева чиниле жене (Petrović Todosijević 2018, 206–218).

Иако је социјални положај учитеља и учитељица после Другог светског рата био независан, а сам начин живота често скопчан са пресељењем и одласком у мале средине, економско оснаживање просветних радника/ца у време рада на реформи школства у Југославији педесетих година 20. века додатно је поправило не само финансијски положај свих запослених у просвети, што је био још један подстицај осамостаљивању и еманципацији, већ је саму професију учинио привлачнијом. Материјални положај учитеља, а посебно учитељица које су по окончању Другог светског рата по први пут почеле да зарађују исто као мушке колеге, у Југославији и Србији приметно се поправио од 1952. године. Пре свега, 1950. године Југославија је приступила Унеску што јој је, као што је већ наглашено, омогућило да узоре за реформу пронађе у реформама школских система широм Европе и света. Две године касније, држава је обезбедила значајна финансијска средства захваљујући којима је требало поправити не само финансијски положај запослених у просвети већ и материјално стање школства. Док је држава 1951. одвајала за плате, додатке и хонораре наставног и осталог особља 1 389 805 динара, при чему треба нагласити да је само за плате и додатке наставног особља одлазило 1 141 604 динара, наредне 1952. године тај износ је порастао на 2 836 857. Пораст укупних расхода за основне и више основне школе у Србији био је још већи него на нивоу југословенске државе. Пре свега, треба нагласити да су 1952. укупни расходи за основне школе у Србији чинили 31,6% укупних расхода за све школе у Србији. У односу на 1951, укупни расходи су порасли за 211,8%, што се аутоматски одразило на пораст личних доходака, додатака и

плата за 211,4% и материјалних трошкова за 214%. Укупни расходи за основне школе на територији уже Србије порасли су 1952. за 214,9% у односу на 1951, од чега су највећу корист имали просветни радници чија су примања порасла за 210,7%. Боље услове рада у школама требало је да гарантује повећање материјалних трошкова у 1952. за 240,3%. До повећања укупних расхода за основне школе дошло је и у другим деловима Србије, односно у Војводини и на Косову и Метохији, с тим што је проценат повећања у Војводини био значајно нижи у односу на проценат повећања на Косову и Метохији. Док су укупни расходи за основне школе у Војводини порасли за 169,9%, лични расходи за 180,3%, а материјални за 144,4%, на Косову и Метохији повећање је било веће. Укупни расходи за основне школе на Косову и Метохији 1952. су се повећали за 244%, лични за 247,6%, а материјални за 227,8% (Petrović Todosijević 2018, 261–264). Већим издавањем средстава за Косово и Метохију држава је желела да додатно стимулише развој школства у неразвијенијим деловима земље, али и да мотивише све оне који су се двоумили у вези са „одласком“ на Косово и Метохију.

Ново лице рода

Сви наведени фактори додатно су допринели феминизацији учитељског позива, који ни пре Другог светског рата рата није био искључиво „мушки“ позив. Ипак, проширивање школске мреже и броја одељења у годинама после Другог светског рата (у односу на школску 1938/1939, школске 1956/1957. број школа је порастао за 36, 38%, а број одељења за 45%) (Petrović Todosijević 2018, 105) у великој мери је допринело већој заступљености жена у мањим срединама, односно у окружењу које државну службу није тако лако могло да повеже са ликом жене. Због тога је борба сваке учитељице за „ново лице рода“ представљала, у условима живота и рада, пре свега, у мањим и патријархалним начелима лојалнијим срединама, суштину борбе за друштво једнаких и равноправних. Примери „личне борбе“ бројних учитељица које су се после рата упућивале у мање, сеоске средине да би се избориле за положај у друштву који није припадао искључиво сфери приватности, показују да је управо она представљала једно од централних „бојних поља“ на којима су жене у социјалистичкој Југославији покушавале да добију битку која није била услов само њихове личне еманципације, већ је била део еманципације друштва у целини. Судар патријархалних средина са захтевима државе, која је село често и неправедно сматрала главном препреком модернизације и еманципације, највише се преламао преко „леђа“ оних којима је „у опису радног места“ било да „пренесу поруку“. У обављању важног сегмента учитељског посла чешће су „страдали“ и више су „трпели“ они чије се присуство у јавном простору теже препознавало као уобичајено. Са једне стране, радило се о образованим женама које су прихватање службе на селу, без обзира на све тешкоће, доживљавале као суштину своје еманципације за коју се нису могле изборити без одласка „од куће“ и економског осамостаљивања, и поред тога што су примања просветних

радника као и њихов социјални положај све до почетка педесетих година била на најнижем могућем нивоу. „Ново лице рода“ за које су се бориле просветне раднице, пре свега учитељице, често лишене било чије помоћи, па и оних најближих, неретко је подразумевало прављење различитих компромиса и пристајање на морал патријархалне средине. Долазак у мање средине био је изазов за све младе и, поготово, неударе жене, које су, пре свега, имале задатак да изграде ауторитет државног службеника односно службенице на једном од најважнијих задатака у новој држави. Изградња ауторитета увек је била у тесној вези са моралном проценом коју је, по правилу, изрицала патријархална средина. „Морални лик“ учитеља/ице није зависио само од „држања“ током Другог светског рата. Представе о просветним радницама/ама у средини у којој су живели/е и радили/е биле су понекада од пресудног значаја при доношењу одлука о даљем напредовању или пријему у Партију. Лојалност Партији и Револуцији чешће се стављала у други план када су жене у питању, уколико је појединце „пратио лош глас“. Суочена са изградњом Револуције оданог друштва, али у условима „аграрног мора“, држава је чешће своје службенице него службенике „остављала на милост и немилост“ окружењу, које је, са друге стране, такође пролазило кроз промену без преседана, која притом није била искључиво промена начина мишљења, већ промена начина живота.

Суочене са проблемима, учитељице су се обраћале за помоћ управо држави која је била једини арбитар, али и кључни ауторитет који је читавао вредности „новог времена“ у политику и друштво. Анализа неколико „случајева“ различитих притужби и жалби које су подразумевале и осуду „моралног лика“ учитељица указује, са једне стране, на друштвене али и званичне државне механизме који су, без обзира на прокламовану равноправност, често остајали без јасног одговора на ситуације које су професионалним својствима учитељице супротстављали њен морални лик. Такав је био „случај“ Ц. М.,¹⁰ учитељице Основне школе Љ.¹¹ из Чачка, коју је 12. октобра 1949. године, на лични захтев, примио Јосип Броз Тито. Из расположиве грађе Управе државне безбедности и Кабинета маршала Југославије, види се да су се највише инстанце у држави заинтересовале за проблеме учитељице Ц. М. пре 26. августа 1949. године, када је Кабинет маршала Југославије Јосипа Броза Тита затражио од Управе државне безбедности за Народну Републику Србију податке о истој. Из дописа који је Управа државне безбедности проследила 30. септембра 1949. године Кабинету маршала Југославије види се да је четрдесет двогодишња Ц. М., учитељица из Чачка, оцењена као особа која је током рата имала „добро држање и била пријатељица НОП-а“. По оцени Удбе, током читавог рата остала је лојална Народноослободилачком и партизанском покрету. Након ослобођења укључила се у рад Народног фронта и у Антифашистички фронт

¹⁰ Због заштите приватности лица лична имена биће замењена иницијалима.

¹¹ Због заштите приватности лица називи имена места у којима су особе службовале биће замењени почетним словом истих.

жена. Ц. М. је важила за „активну“ и када је 1946. године постављена је за учитељицу у Чачку. Удба је оценила све чланове Ц. породице тј. Ц. мужа и оба сина као особе које су имале „добро држање у току окупације и симпатисале НОП“. Као разлог захтева Ц. М. за пријем код Јосипа Броза Тита, Удбаа је навела Ц. „незадовољство што није члан Партије“. Према допису Удбе за НР Србију, учитељица Ц. М. сматрала се „запостављеном“, јер је, према сопственим речима, „за време окупације имала добро држање, данас активно ради, и њен муж, кога је она васпитавала у току рата, кандидован је за члана Партије, а она није“.¹²

Истрага која је спроведена како би се разрешио случај учитељице из Чачка укључила је у комуникацију са Кабинетом маршала Југославије и Контролну комисију Централног комитета Комунистичке партије Југославије, Градски комитет Комунистичке партије Србије за Чачак, као и Окружну партијску организацију просветних радника за град Чачак, чије су оцене рада али и „моралног лика“ учитељице Ц. М. биле од кључног значаја да се учитељица и поред своје оданости и Партији и Револуцији не прими у КПЈ.

Ц. М. је била суочена, пре свега, са врло негативном оценом својих најближих колега из Окружне партијске организације просветних радника за град Чачак, у чијем је допису упућеном Градском комитету КПС за град Чачак стајало:

„Као учитељица не показује довољно успеха у стручном раду што је у више махова констатовано приликом обиласка школе од стране школских инструктора. Према управнику школе нема правилан однос, већ се често свађају, али ипак извршава његова наређења. У свом личном животу ни мало не личи на просветног радника у првом реду због тога што и поред свога мужа (који је врло добар човек) има по неколико љубавника са којима одржава везе на очиглед свих грађана Љ. У разговору не пропушта прилику а да не понови гадне псовке којима је богат њен речник што не доликује женама а камоли просветном раднику. На основу овога има врло лош углед код народа. Према горе наведеним подацима ова партијска организација мишљења је да другарица Ц. М. нема услова да постане кандидат наше Партије, јер би њеним пријемом крњила углед Партије. Поред овога нема услова за поправку, нити даљи развој.“¹³

Да се женска „прељуба“ котирала врло високо међу разлозима који су особу могли лишити чланства у Комунистичкој партији Југославије

¹² Архив Југославије, Архив Јосипа Броза Тита, Кабинет Маршала Југославије – II – 2/34, Допис Управе државне безбедности за НР Србију Кабинету маршала Југославије у вези са извештајем о М. Ц, 30. септембар 1949.

¹³ АЈ, АЈБТ, КМЈ – II – 2/34, Допис Окружне партијске организације просветних радника за град Чачак Градском комитету КПС за град Чачак у вези са понашањем учитељице Ц. М.

потврдила је и виша партијска инстанца тј. Градски комитет КПС у Чачку, који је у допису Контролној комисији ЦК КПС нагласио:

„Овај Комитет је мишљења да Ц. М. није имала нити сада има услова да буде кандидат Партије. Прикупљајући податке о њој утврдили смо да није имала непријатељско држање за време окупације. После ослобођења је била врло активна у народном фронту. Разлог зашто није до сада кандидована је тај што је врло лоших моралних особина. Њен муж је железничар члан КП. Она увек користи прилику када се он налази на путу да би доводила љубавнике у свој стан. Међу њеним љубавницима се налази и М. Д. П, који је кажњаван од стране народних власти као хоштаплер и пијаница.“¹⁴

Ц. „понашање“ се до те мере сматрало неприхватљивим за Градски комитет да се исти „плашио“ потенцијалне побуне грађана Љ. у колико би „проблематична“ учитељица била примљена у Партију. Тако се у допису даље каже:

„Ц. М. ради као дилетант у културно-уметничком друштву Абрашевић али својим присуством не доприноси много користи друштву, јер често одустаје од својих улога, а својим понашањем утиче на родитеље млађих чланица друштва који не дозвољавају својој деци да одлазе на пробе разних позоришних комада. Мишљења смо да би грађани у Љ. оправдано протествовали када би Ц. била примљена за кандидата, чиме би се крњио углед наше Партије.“¹⁵

Мишљење Градског комитета прихватила је и Контролна комисија ЦК КПС, која је у својој коначној препоруци Кабинету маршала Југославије, учитељицу Ц. М. оценила као „другарицу врло лоших моралних особина, што је узрок да иста до сада није примљена у КПЈ“.¹⁶

Долазак у мање средине био је изазов за све младе и неудате жене. Због тога је држава, односно Партија, противно идејама које је заговарала, често арбитражирали у вези са „инцидентима“ који су припадали сфери интимног и приватног. Мешање државе и Партије је у одређеним ситуацијама имало афирмативну улогу у процесу „иницијације“ нове, чешће учитељице него учитеља. Школски инструктор Јужноморавског среза писао је у извештају из 1948. године о „недругарском“ и „неправилном“ положају према новој, „младој“ учитељици у једном од села у околини Владичиног Хана, која је три дана седела у народном ресторану „чекајући прилику“ да је неко одведе на ново радно место, где, када је коначно стигла, није затекла ништа – „ни

¹⁴ АЈ, АЈБТ, КМЈ – П – 2/34, Допис Градског комитета КПС за град Чачак Контролној комисији ЦК КПС у вези са понашањем учитељице Ц. М, 4. новембар 1949.

¹⁵ Исто

¹⁶ АЈ, АЈБТ, КМЈ – П – 2/34, Допис Контролне комисији ЦК КПС Кабинету маршала Југославије у вези са понашањем учитељице Ц. М, 25. новембар 1949.

кревет, ни шпорет па ни дрва“.¹⁷ У посебно незахвалној ситуацији су биле жене са ванбрачним децом. За свој положај у друштву тешко су се бориле чак и онда када су их Држава и Партија оцењивале као вредне и марљиве раднице. Такав пример представљала је учитељица Д. С. из Д., која је, како се каже у извештају инструктора Анђелковића из децембра 1948. године, „имала дете са Т. Б., просветним инструктором из Н.“, који је „избегао да региструје брак са другарицом С, и ако јој је то обећавао“. Учитељице са ванбрачним децом посебно су тешко излазиле на крај са средином у којој су живеле и радиле када су обављале послове који су потпадали под ваншколску активност.¹⁸

Брига државних органа за „морални лик“ просветне раднице посебно је дошла до изражаја у случају учитељице Ј. П. из В. Х. Персонално одељење Министарства просвете НР Србије затражило је 4. маја 1950. године од Повереништва за културу и просвету Среског народног одбора из В. Х. радну и политичку карактеристику за поменуту учитељицу¹⁹, пошто је десет дана раније, односно 24. априла, на адресу Министарства стигло писмо М. М. Ж. из К. у коме се пожалила на понашање Ј. П, оптужујући је да је, како се наводи, „ступила у недозвољене односе“ са њеним мужем, М. М. Ж, у то време, васпитачем у Метеоролошком интернату.²⁰ Поред писма, на адресу Министарства просвете НР Србије стигло је једанаест писама Ј. П. из интимне преписке П. са Ж, у чији посед је у међувремену дошла Ж. супруга.²¹ И ако је на основу расположиве грађе и званичне документације произашле из поменутог „случаја“ нејасно да ли је против Ј. П. предузета било какава

¹⁷ Архив Србије, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

¹⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

¹⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Допис Персоналног одељења Министарства просвете НР Србије Повереништву за просвету и културу Среског народног одбора из В. Х. у вези са радном и политичком карактеристиком за учитељицу Ј. П, 4. мај 1950.

²⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-639, Писмо М. М. Ж. Персоналном одсеку Министарства просвете НР Србије, 24. април 1950.

²¹ Сва писма Ј. П. достављена М. Ж.: АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Ј. П. М. Ж, 8. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 10. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 21. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 24. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 29. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 30. март 1950 (прво писмо); АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 30. март. 1950 (друго писмо); АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 2. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 6. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 11. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Писмо Ј. П. М. Ж, 13. април 1950.

званична мера коју би изрекло Министарство просвете НР Србије, већ сама чињеница да су се просветне власти у релативно кратком року од пристизања „жалбе“ М. Ж. заинтересовале за Ј. „рад у школи, масовним организацијама и њен морални лик“ указује на завидан степен заинтересованости државе да не само арбитражу већ и званично просуђује у случајевима који су у потпуности произишли из домена приватног и интимног. У том смислу, револуционарна југословенска власт, која је свој однос према женама исказала одмах на крају рата, изједначавајући их у свим правима и обавезама са мушкарцима, исказивала је и своју склоност ка патријархалним обрасцима понашања уписујући социјалистичком моралу и неке од најупадљивијих одлика традиционалних образаца понашања према жени. Да се држава врло озбиљно заинтересовала за везу младе, двадесетједногодишње неудате учитељице и нешто старијег ожењеног мушкарца на основу примедбе „преварене“ супруге, да Ј. П. „руши њен брак и дом и отима њеног мужа“ и закључка да је Министарство права адреса, јер се ради о „надлежном ресору, коме припада Ј“, говори податак да се исто Министарство још једном, и то седам месеци касније, поново обратило Среском народном одбору у В. Х.²² Као и неколико месеци раније, и овога пута се тражила радна и политичка карактеристика, која у међувремену није стигла, по свему судећи, због тога што „интересовање“ за Ј. П. није третирано као нарочито значајно, јер се радило о добро оцењеној учитељици, а на основу преписке са М. Ж. сазнајемо, и веома активној на другим пословима у својој средини.²³

Једанаест интимних писама које је Ј. П. упутила М. Ж. постала су званични државни документи у мају месецу 1950, када их је службеник Министарства прекуцао а шеф Кадровског одсека оверио како би потврдио тачност преписа. На тај начин држава је јасно исказала своју спремност да шири своју надлежност у сферу која по законима, али и по Уставу Федеративне Народне Републике није требало да је занима. Третирајући као „случај“ искључиво Ј. П. али не и М. Ж., држава је показала приврженост двоструким стандардима тј. аршинима патријархалног и традиционалног а не модерног и револуционарног друштва у коме влада социјалистички морал, онај који жену и мушкарца третира на идентичан начин.

Веза учитељице Ј. П. са васпитачем М. Ж. постала је предмет интересовања просветних власти када је, као што је већ речено, М. Ж. супруга М. Ж. априла 1950. „упозорила“ Министарство на „неморално понашање“ Ј. П. и доставила једанаест писама, у чији посед је дошла, а које је Ј. писала М. мужу. М. Ж. посебно је скренула пажњу на садржај писама за која се каже да „су

²² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Допис Персоналног одељења Министарства просвете НР Србије Персоналном одсеку Повереништва за просвету и културу Среског народног одбора из В. Х. у вези са радном и политичком карактеристиком за учитељицу Ј. П., 5. децембар 1950.

²³ Ј. (У) П. је рођена 24. марта 1929. у Ј. Потпичала је из свештеничке породице средњег имовинског стања. Јуна месеца 1949. године дипломирала је са врло добрим успехом у Мешовитој учитељској школи у Врању; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Општи упитник, 10. март 1949.

прожета најпоқваренијим стилем и изразима“.²⁴ На основу анализе Ј. писама јасно је да Ј. везу са „ожењеним мушкарцем“ није доживљавала као потенцијалну опасност за свој посао. Ни у једном писму веза са М. Ж. није доведена у везу са страхом од губитка посла. Са друге стране, веза са „ожењеним мушкарцем“ представљала је за Ј. П. „опасност“ због „срамоте“ или губитка друштвеног угледа. У писму од 8. марта 1950, она пише: „Пиши и где радиш јер задње Твоје писмо сам прочитала на брзину за време ручка у мензи и поцепала га да га неби моји код куће случајно нашли“.²⁵ Месец дана касније, односно у писму од 13. априла 1950, она пише: „Мили мој мужићу Већ су прошла два поштанска дана у очекивању писма која си ми послао још 8. IV. и њих још никако нема. Страшно сам нервозна због њиховог недоласка, јер се бојим да их неко у М.Н.О. није отворио или пак у пошти у Сурдулици“.²⁶

Колики је страх због „срамоте“ која би била изазвана „откривањем“ везе осећала Ј. П. можда најбоље говори њено писмо од 30. марта 1950. у коме се осврнула на „гласине“ које су у међувремену дошле до М:

„Драги мој, Толико сам бесна и нервирана да просто руке ми дрхте од љутине и немам речи како и шта да Ти пишем. Мајку јој шашаву тој Врањанки која је причала а сумњам да ме и познаје. Пре свега ја нисам била ничија метреса и то не дозвољавам да ми се каже. А по готово метреса бугарског официра када ја нисам њих ни видела. Јер за време окупације ја сам била у Јелашници а поред тога и дете. А сва та причања су само млађење празне сламе. Ја сам у Врању живела само од 47 школске године до 49. И према томе нисам ни имала прилике да познајем бугарске официре. А за садање Ти знаш са којима сам ишла и то нисмо били ни месец дана заједно. А ти си сад мало безобразан испао јер кажеш и ти сам да Те моја прошлост не интересује. Шта се правиш важан када о мени све знаш. Јер сам још истог дана испричала све о себи. Иди и ти у пизду материну и што хоћеш мисли о мени. Чак не мораш ни да ми верујеш, не веруј и у то да сам била поштена и мисли да сам оригинална официрска метреса. Одобравам ти да мислиш како хоћеш. Заиста би требало да гледаш шта радиш јер могу да те преварим. Па ето наша сам Тебе наивног да ти се прикачим, јер до сада нисам имала прилике да се неком прилепим. Мој једини циљ у животу је био да некога ухватим на брзину. И ето ти си био моја жртва. Само имаш још времена да промислиш и није још касно да се ослободиш једне такве жене. Ваљда ћу и ја наћи у животу некога који ћеме разумети ако не могу живети и овако, није ми лоше. А шта кажеш

²⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо М. М. Ж. Персоналном одсеку Министарства просвете НР Србије, 24. април 1950.

²⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Ј: П: М: Ж, 8. март 1950.

²⁶ Исто.

да ја најбоље знам каква сам, на то би ти одговорила да ти баш то најбоље знаш. И да си имао муке да разувериш сестрице да то баш није тако а ја ти кажем да то није баш тако него баш да то није тако. Ја немам намеру да никога уверавам да све то није тако, ако ти не верујеш онда нека буде тако. Незнам како ме је то твоја сестра представила тој Врањанки и ко зна за коју она мисли. Зар је једна попова ћерка у Врању. Само не заборави да ја нисам из Врања и да сумњам да ме та жена познаје. Јер ја не познајем ниједну жену из Врања која живи у Београду. Нити сам ја имала добру другарицу другу осим Црнке. Нити уопште знам да је иједна моја другарица имала удату сестру у Београду. Само ме интересује име те жене и име те њене сестре са којима сам се ја дружила. На крају пошто твоја фамилија сматра да сам тако покварена а и ти, онда ја могу прећи преко свега онога и рећи да можеш тражити себи поштенију девојку од мене. А ја као свака курва наћи себи равна. Лула“.²⁷

Иако љута, Ј. је свој став у вези са ширењем „лоших вести“ о себи изнела у писму које је послала М., пошто је у међувремену добила писмо од М. жене. М. претње да ће се са Ј. обрачунати уз помоћ „полиције и брата“ учитељица је одбацила под изговором да се Ж. супруга мора суочити са чињеницом „колико вреди и колика јој је цена за 20. век“.²⁸

И ако је на основу интимне преписке једне особе немогуће доносити консеквентније закључке у вези са односом „припадника генерације“ према браку, ванбрачној вези, сексу итд., спремност Ј. П. да се релативно успешно носи са реалним проблемима са којима се суочавала у комуникацији са широм средином и породицом због везе са „ожењеним мушкарцем“ била је у највећој могућој мери „мотивисана“ Ј. претпоставкама да се ради о мушкарцу спремном да се разведе и са њом поново ожени. Пре свега, у комуникацији са М. Ј. је себе већ доживљавала као „удату жену“. У писму од 24. марта 1950. каже:

„Жика и Драгиша су отишли још раније а Влада остао те се мало испричали о теби и Мирјани. Он сутра иде опет за Зајечар са чврстом одлуком да Мирјану намести на јеста шта да ради, видео пример од тебе, како си Ти мене смирио па и он сад то хоће да уради.“

У истом писму Ј. обавештава М. о проблемима са којима се суочава покушавајући да наговори оца, иначе свештеника да је подржи:

„Преко маме ћу се распитати како су се ствари развијале, па ћу се по томе управљати. Ако је поп запео баш онако како је почео онда ћу још сада не говорити ништа доле о нама да извучим од њега све што могу. Па на лето учинићемо онако као што сам ти

²⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Ј. П. М. Ж, 30. март 1950. (прво писмо)

²⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Ј. П. М. Ж, 6. април 1950.

казала. Ја верујем да ће ипак све добро бити када види да ја своју одлуку не мењам. Да има још деце можда би се и пружио важан али овако нема куд. Слегнуће раменима и рећи. Можда је Бог тако рекао. Но како год хоће, ко је рекао, рекао, главно нас двоје смо рекли све и нема шта више да се о томе говори.²⁹

Упознавање родитеља са детаљима везе са ожењеним мушкарцем била је олакшана чињеницом да се, по Ј. схватањима, М. налазио не само пред разводом већ и да није имао децу. Да је овакав расплет догађаја, како га је разумела Ј, постао врло брзо прихватљив и за Ј. родитеље, мајку и оца свештеника види се из Ј. писма од 11. априла 1950, у коме се каже:

„Моји су се већ помирили са том мојом одлуком. Јер сам пре него што да одем за Ускрс кући написала тати писмо у коме сам казала да сам се званично верила и ако ми они нису одобрили. И ако имају нешто против тога нека јаве на време и нека ме се одрекну а ја им никада нећу доћи а мени како Бог да. Писала сам још много шта у вези са овим и на крају сам казала ако одобравају мој поступак онда ћу им доћи ако не, одлазим за увек од њих. Наравно, како они мене много воле не могу ни да замисле да остану без мене и јавили ми да идем са Живком чак ми послали 3000 динара за ципеле. Када сам отишла као да није било ништа, прво ме упитали за здравље а тек касније се тата на мој рачун завитлавао (у вези мог писма где сам га направила несавременог). По повратку напунили нам добро торбу за клопу и најљубазније испратили. Тата ме је још питао дали ћу га бар позовем на свадбу. Сви су изгледи да ће се бар са татине стране добро свршити.“³⁰

Закључак

Успостављање нове политике образовања и васпитања у годинама након окончања Другог светског рата, не само у Југославији, већ и у читавој Европи и свету, резултирало је стварањем јединствених школских система који су се, након века у коме је школа била окренута сама себи, коначно отворили према друштву. Доношењем Општег закона о школству из 1958. године у Југославији је била прокламована одговорност читаве друштвене заједнице у процесу образовања и васпитања деце. Увођење родитеља у образовноваспитни процес „растеретило“ је, пре свега, учитељице, које су до Другог светског рата биле задужене више за васпитање него за образовање женске деце, улоге мајке која им је била намењена у процесу образовања и васпитања. Успостављање принципа једнакости и равноправности у друштву довело је до наглог и убрзаног уплива жена у различите професије које су до тада биле резервисане само за мушкарце. Додатна феминизација учитељског

²⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Ј. П. М. Ж, 24. март 1950.

³⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Ј. П. М. Ж, 11. април 1950.

позива ставила је Државу и Партију пред изазове који су доводили у питање спремност политичког естаблишмента да жене и мушкарце третира као равноправне припаднике заједнице. Са друге стране, Држава је у годинама после Другог светског рата постигла значајне резултате на пољу популарисања учитељског позива скоро као мисионарског у друштву, што је, са значајним повећањем плата у просвети почетком педесетих година 20. века, дало ветар у леђа и сушинску снагу еманципацији учитељског позива, па и жена које су се опредељивале за исти, без обзира на све проблеме са којима су се сретале у доминантно патријархалним срединама.

Значајно повећање броја школа и разреда крајем педесетих година 20. века „довело“ је многе учитељице у најзабаченије делове Југославије. Окружење у ком су се нашле тешко је улогу државног службеника везивало за „улогу“ жене. Често на ветрометини, многе учитељице које су професионално и одговорно обављале свој посао долазиле су у ситуацију да се „боре“ са доминантним мишљењем средине која је њихову компетентност преиспитивала искључиво у сфери интимног и приватног. Због често лоших „моралних карактеристика“ многе учитељице нису уопште могле да напредују или да бар напредују истим темпом као мушке колеге. Држава, односно Партија често су се налазиле пред несавладивим изазовима у процесу изградње модерног образовноаспитног система, али и проблемима еманципације жена, због чега је неретко, супротно својим идеолошким начелима, потезала за патријархалним механизмима пацификовања друштва. Примери бројних учитељица указују на проблеме са којима су се суочавале као државне службенице, али и на сложене друштвене и политичке механизме који у различитим ситуацијама нису имали исту улогу. Несумњива модернизација југословенског друштва у периоду после Другог светског рата није увек била праћена и еманципацијом, која суштински мења друштво.

Извори

Архив Југославије, Архив Јосипа Броза Тита, Кабинет Маршала Југославије
Архив Србије, Министарство просвете Народне Републике Србије
Политика 1946, 1948, 1949, 1953.

Литература

- Allbisetti, James C. 1993. “The Feminization of Teaching in the Nineteenth Century: a Comparative Perspective.” *History of Education* 22 (3): 253–263.
- Petrović Todosijević, Sanja. 2016. „Odnos komunističke vlasti u Srbiji prema starom učiteljskom kadru posle Drugog svetskog rata.“ *Tokovi istorije 2*: 121–150.

- Petrović Todosijević, Sanja. 2017. „Socijalizam u školskoj klupi i oko nje. Dometi reforme osnovnoškolskog sistema u Jugoslaviji 1949–1958“. *Socijalizam: izgradnja i razgradnja. Zbornik odabranih radova sa Drugog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi. Socijalizam: izgradnja i razgradnja*, ur. Chijara Bonfiglioli & Boris Koroman, 45–70. Pula–Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile.
- Petrović Todosijević, Sanja. 2018. *Otećemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Petrović Todosijević, Sanja. 2019. „Slika oca u jugoslovenskim časopisima za decu od kraja Drugog svetskog rata do kraja pedesetih godina 20. veka“. U *Časopisi za decu: jugoslovensko nasleđe (1918–1991)*, ur. Stanislava Barać & Tijana Tropin, 263–285. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Stolić, Ana. 2003. „Mesto učiteljskog poziva u sistemu obrazovanja u Srbiji 19. veka“. U *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, prir. Radoslav Petković, Petar V. Krestić & Tibor Živković, 89–100. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Društvo istoričara Srbije & Istorijski institut.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.

Научна критика и полемика

Discussion and Polemics

О судбинама антике. Поводом књиге *Шта је антика?* Кристине Амаду.

Превела Јелена Лома. Лозница: Карпос.

Одавно се нечему нисам тако обрадовала као када ми је пре пар месеци поштар позвонио на врата и предао пакет у коме је била књига Кристине Амаду *Шта је антика?*. Радовала сам се јер, не само да књигу нисам наручила и да је стигла као изненађење од издавача, већ је и сама тематика ове монографије оно што ме последњих година заокупља.

Ову темељну и садржајну, а питко написану књигу изврсно је превела Јелена Лома. Ауторка је Кристина Амаду, професорка историје идеја на Универзитету у Ослу, чији се распон истраживачких интересовања протеже од антике, преко Византије све до савременог доба, обухватајући питања рецепције антике, као и родне и хришћанске историје. Само велико истраживачко искуство и темељно познавање антике и њене рецепције какво поседује ова ауторка, могли су дати тако слојевиту, а истовремено једноставно и јасно написану књигу која је намењена широкој читалачкој публици. На самом почетку Амаду поставља једно од питања кључних за сваку научну дисциплину, а то је колико и шта ново можемо још открити, тј. сазнати о антици, истичући да нови увиди у будућности неће бити последица материјалних открића, већ, пре свега, постављања нових питања, а једно од њих је и „како је антика постала то што данас представља, то јест како је она преношена, превођена, реконструисана и примењивана у разним контекстима током историје?“ (Амаду 2019, 11).

И управо на ово питање даје одговор Кристина Амаду која одлично познаје не само антику, већ и знања и представе о антици, тј. њену рецепцију кроз историју. У том смислу, могло би се рећи да се књига може сврстати у студије рецепције антике, једно релативно ново истраживачко поље – или, како каже Мартин Винклер, *ново-а-старо* (Winkler 2004) – у коме су се класичарима, који су се рецепцијом бавили и раније, придружили и изучаваоци других области, пре свега књижевне и уметничке теорије. Ова дисциплина преиспитује начине на које се поједини антички текстови, идеје и представе преносе, преводе, преобликују, у каснијим временима добијајући најразличитије облике, у уметности, архитектури, популарној култури и свакодневици користећи значења и ауторитет који антика поседује. Кључно за савремени приступ ове дисциплине јесте посматрање самог процеса у коме до рецепција долази под дејством различитих чинилаца, од ширих друштвених до индивидуалних. Управо по томе се овај савремени приступ студија рецепције разликује од некадашњих, хронолошких, који су прилазили наслеђу и традицији (Hardwick 2003, 2–3) без икаквог критичког осврта на ове процесе и категорије које се у савременој антрополошкој теорији објашњавају као

друштвено условљене, динамичке и дискурзивне (Gavrilović & Đorđević 2016, 990–991).

Међу истраживачима рецепције антике не постоји сагласност око тога да ли је у анализама нових текстова неопходно освртање и на антички контекст, што сматрам драгоценим, јер управо то усложњава перспективу и побољшава наше могућности разумевања и античког и сопственог времена. Ова књига несумњиво је снажан аргумент који иде у прилог изучавања текстова кроз историју, са нових позиција, јер она се не бави појединим примерима рецепције, већ рецепцијом грчке и римске антике у целини, у дијахронијској перспективи. Ауторка нас проводи кроз различите епохе и кроз судбину антике у променљивим историјским и културним контекстима у којима се обликовало занимање за антику, било да је била заборављена и наново откривена, било да су се текстови спорадично и несистематски чували, било да је томе био посвећен озбиљан организован рад или да је ова епоха инструментализована. И управо поглед кроз време који књига пружа, драгоцен је коцкица у мозаику, која нам омогућава да боље разумемо присуство антике у савременом свету, а то је питање које нам се неизбежно намеће.

Књига започиње основним знањима која смо стицали о Грчкој и Риму још у гимназији или на првој години студија класичних наука, подсећајући нас на Хомера и Вергилија, на политичке системе грчких полиса и на њихове разлике, на атинску демократију и римске цареve, на Сократа, Платона, Аристотела, као и на бројне разлике унутар самих античких друштава, настављајући да говори о томе како се знање о антици губило, обнављало, преносило и преводило кроз различите епохе све до данашњег дана и како је збир тих знања, а можда је исправније рећи – читања, допринео слици која о антици данас постоји. Јер оно што је важно за сваку рецепцију и за свако ново читање и коришћење старог текста јесте контекст, али и намере са којима се тај процес одвија.

Све у свему, када се након ове књиге осврнемо на однос према антици у историјској перспективи, постаје јасно да се структурално заправо тај однос и није временом мењао много, утолико што су перцепцију и рецепцију антике заправо одувек одређивали контекст, као и потреба оних који су антику креирали и/или употребљавали. У том смислу, оно што уочавамо као разлику јесте последица различитих потреба и променљивих околности. Крећући се кроз време и простор, на ове нијансе Кристина Амаду детаљно скреће пажњу. Познати су нам примери како су нацизам и фашизам користили антику за сопствене потребе, али је мање познато како су се у средњем веку антички текстови ишчитавали и прилагођавали потребама хришћанства, пролазећи кроз процес „измирења“ са доминантним, хришћанским вредностима, без свести о томе да је реч о другачијој култури. У вези са средњовековном рецепцијом, нарочито је интересантна паралела која се може повући са бројним савременим примерима. Наиме, ако се сетимо назива средстава за чишћење фирме Ајакс (Ајак), није сасвим јасна асоцијација робне марке за хигијену и латинског имена великог грчког јунака (заправо двојице јунака са истим именом: Великог и Малог Ајанта) у борби за Троју. Исто тако, филм Троја из 2004. године представља толико обогаћену верзију догађаја описаних у Илијади да би наш закључак лако могао бити да је често произвољан однос у савременој рецепцији последица примата који данас имају тржишне вредности у односу на знање. Занимљиво је то упоредити са

средњовековним примерима које спомиње Амаду. Наиме, антички мотиви (јунаци, митолошка бића, па и историјске личности) добијали су и у ранијим епохама потпуно нова значења, често без уважавања првобитног контекста. Ауторка наводи средњовековне ликовне представе Цицерона и Платона као хришћанских монаха. Дакле, игнорисање знања није ексклузивно савремена одлика. Наравно, и у прошлости као и данас, било је оних који су се антиком помно бавили и оригинално је промишљали. Критички однос према идеализованој антици, који се неговао и изграђивао вековима нарочито је изражен након Другог светског рата, када је дошло до суочавања са експлицитном злоупотребом антике од стране фашизма и нацизма. Овим проблемом почели су се бавити антрополози антике, али и сами уметници који су се античким текстовима почели поигравати, скидајући антику са пиједестала и отварајући нова питања. Примера за то има много, од Џејмса Џојса, Пикаса и Далија које спомиње ауторка, до Пазолинија, Коктоа, Воли Сојинке, Маргарет Атвуд, Џенет Винтерсон и многих других.

Једноставност, велика ерудиција и свежа перспектива главне су одлике ове књиге. Њен посебан квалитет је што није намењена искључиво стручном, већ је писана и за широки читалачки аудиторијум, нудећи перспективу и знања која се у оквиру школског образовања не добијају. „Када проучавамо шта су људи у различитим временима желели да преузму и искористе, сазнајемо и шта су они желели да прећуте, прикрију или шта напосто нису разумевали“, осврће се Амаду на рецепцију антике.

Када савремени образовни систем данас систематски прећуткује нове увиде и сазнања хуманистичких и друштвених наука, то такође говори нешто о нама. Срећом, постоје истраживачи попут Кристине Амаду која своја сазнања преноси питко, па је читање овакве књиге може бити право задовољство за широку читалачку публику. Срећом, постоје и издавачи, попут Карпоса, који овакве књиге настоје да приближе широј читалачкој публици.

Литература

- Amadu, Kristina. 2019. *Šta je antika?* Prevela Jelena Loma. Loznica: Karpos.
- Gavrilović, Ljiljana & Ivan Đorđević. 2016. „Sjenički sir kao nematerijalno kulturno nasleđe: Antropološki pristup problemu“. *Etnoantropološki problemi* 11 (4): 989–1004.
- Winkler, Martin. 2004. Review: *Reception Studies. Greece & Rome. New Surveys in the Classics* 33. Oxford: Published for the Classical Association by Oxford University Press, 2003. v, 128 pages. *Bryn Mawr Classical Review*.
<https://bmcr.brynmawr.edu/2004/2004.04.16/> (pristupljeno 10. avgusta 2020).

Лада Стевановић

Through the Ancient Greek Religion with *Kernos* Guided by the Spirit of Marcel Detienne: Review of *Kernos* 32/2019, *Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*

Kernos is an annual scientific journal entirely devoted to the study of ancient Greek religion, with original peer-reviewed papers, as well as epigraphic, archaeological, and bibliographical chronicles. It is created in 1987 at Centre international d'étude de la religion grecque antique (CIERGA) and it is published by the Presses Universitaires de Liège, with Supplements to the annual issue since 1992.

Kernos 32/2019 is devoted to the memory of the prominent intellectual, scholar, and professor Marcel Detienne. His contribution to the European and world Humanities and historical and comparative anthropology is immense. Detienne's input towards a renewed history and non-idealized approach to Greek civilization, against the absolute rationality and against the nationalist and identity ideologies sought in the Greek models of autochthony is diligently built throughout all his books and throughout his efforts to establish the academic dialogue. Removing the dust off the Greek matters, he found something more thrilling – because it was more truthful – than the worn-out “Greek miracle”.

After a welcoming editorial by Vinciane Pirenne-Delforge and André Motte that sets the mood, we are reading *Hommage à Marcel Detienne* written by Philippe Borgeaud. The author leads us through the main points of the academic life of the renowned scholar: his beginnings in classical philology, his discovery of the works of George Dumézil, Louis Gernet, and Claude Lévi-Strauss, the legendary encounter with Jean-Pierre Vernant and Pierre Vidal-Naquet with whom both he participated in the founding of the Center for Comparative Studies of Ancient Societies, the later famous “Center Louis Gernet” in Paris. This *Hommage* develops into a beautiful and minutely informing retrospection of Detienne's work. The survey of his books and fundamental articles illustrates Detienne's crucial role in the scholarly dialogue, his vast contribution to the study of ancient Greek religion, and the depth and the complexity of his stimulating ideas. Together with the author of the opening *Homage*, Detienne leads us through the domains of the religious and philosophical Greek thought interwoven, the area of philology, anthropology and socio-historical context, with the tools of structuralism at its best and a rarely met erudition and inspiring intellectual freedom. And for all of us to follow, Detienne has set a high bar when it comes to the interdisciplinary approach and plural comparatism.

The short yet punchy contribution of Bartek Bednarek fits perfectly to this volume, given that it relies on the academic narratives of Orphism, dietary practices, and sacrificial rules – all of which became accessible narratives thanks to scholars such as Detienne. The paper *Orpheus in Aeschylus and the Thracian child-eater on a hydria from the British Museum* focuses on mid V century Attic hydria from London; its “ugly” decoration has a disturbing scene: a man in Thracian outfit eating a dead child, another man in Thracian outfit running away and Dionysus standing and making a gesture. Bednarek is critically reading the two former theses about this vase using the up-to-date academic attitudes on sacrificial rules. The author briefly considers the

mythical figure of Thracian king Lycurgus (who resisted Dionysos and in god-driven madness killed his own son causing a crisis in the kingdom), late Nonnus' note on an episode of frenzied Arabic shepherds killing and devouring children, few testimonies on Orpheus as a culture hero who brings agriculture to people to defeat savagery. The author then moves on to a speculation on the supposedly central role of the Orpheus myth in the lost Aeschylus' play *Lycurgeia*, where in a temporary crisis of civilization influenced by a divinity of Dionysos-type (similarly to the plot of Euripides' *Bacchae*) a cannibalism epidemic occurs, to be overcome with the lead of a culture hero like Orpheus. This all sums up to an admittedly tentative, but quite compelling proposal that London hydria alludes to the part of the *Lycurgeia* story in which Thracians are killing and eating their own children. There are some links missing and the author is fully aware of that; what might have proved useful for this witty article is a research of the category of pottery paintings influenced by theatre scenes in general.

In the next article, *Una menzione di Atena Archegetis in P.Hib. I 15. Note sull'epitteto e sul suo impiego ad Atene*, Claudio Biagetti uses one fragment to examine the obscure Athena's epithet ἀρχηγέτις, attested in the literary and epigraphic sources from the late 5th century BC to the Roman Imperial Age, with an increasing use of it in the official Athenian epigraphy of the 3rd century BC. The author establishes the date of the evidence to which this fragment P.Hib. I 15 by anonymous writer belongs – for the period around the death of Alexander the Great (323 BC), finding thus the evidence for the epithet ἀρχηγέτις in the period in which there are no other preserved data. The fragment is then put against the background of other evidence throughout the said period, with the conclusion that the reference to divine ἀρχηγέτις mainly occurs in relation to political and/or cultic refoundation / reorganization, where the divine role is to guarantee and supervise the transition between before and after, between tradition/conservation and renewal/transformation. Therefore, what we are finding in the aforementioned fragment might be an allusion to a prior reorganization of the cult of Athena in Athens linked to the Panathenaic festival. This “trans-divine” appellation, the paper further argues, expresses the tutelary aspect of the divinity especially in its representation from within the community (Athenian or other) – as opposed to a more general and widespread equivalent Πολιάς. The author underlines well this identity charge of the epithet, the emic viewpoint, and the dialectics between inside and outside the specific ethnic, religious, political and social community. What I liked the most is the author's remarks on the “intrinsic semantic complexity” of the compound ἀρχηγέτις – in order to save its polisemy, the author chooses to keep the original Greek word and not offer a translation, reminding us once again of the unexcelled beauty of the Greek language.

In the following paper, *L'olivier, identité et rempart d'Athènes: un épistème de la cité?*, Sonia Darthou examines the motif of olive tree/foilage, emerging from the famous myth of the foundation of the city of Athens. The first *elaia*, created by goddess Athena, symbolizes vitality, longevity and invincibility, cultivation and nourishment of the polis. Furthermore, the olive trees symbolically anchor the citizens' community to the ground, represent a sign of the citizen's identity (individual and collective), integrating each Athenian descendant into the line of the autochthonous legitimate inhabitants, starting with Erichthonius; the olive tree thus has its place in the civic ideology by multiplying and guaranteeing over and over the city's self-foundation. Darthou then takes a closer look onto the Attic vases that represent warriors whose shields bear an olive foliage motif. The shield is both defensive and offensive element of the hoplite equipment:

being so, it is ornamented on both sides providing identity signs, visual games, apotropaic symbols, etc. In this context, the olive crown ornament enhances and doubles the circularity of the shield and adds to the shimmering and hypnotizing effect of the armor onto the spectator/enemy; combined in a system of signs around the central figure of armed goddess Athena, the olive motif can be part of the Glaukôpis/Promachos iconography designed to blind/scare the adversary. Such olive foliage crown is combined with the famous amulet *gorgoneion*, intensifying its petrifying visual impact. The iconography of Amazonomachy is quite interesting, being a recurrent mythical *topos* of barbarian invasion to the Athenian territory. It would have been nice to accompany this inspiring pottery introspection with some literary sources, especially since the paper is inspired by a quote from Sophocles. The careful identification of the olive leaves motif and its interpretation in the scenes on over twenty Attic vases is a worthy contribution to the line of work of Detienne, Frontisi-Ducroux, Leduc, and Lissarague.

In the paper *Mythical and ritual landscapes of Poseidon Hippios in Arcadia* Julie Balériaux presents us with the summaries of the two versions of Arcadian Poseidon myth and the archeological record of the cultic sites of the same god, led by Pausanias' account. Curiously enough, Poseidon from myth (but not worshipped on his own) and Poseidon from cult (but with no surviving mythical evidence) in Arcadia do not overlap, and the author shows that this division has to do with different types of landscape. Aetiological narratives and rationalizing discourses are then put together to grasp Poseidon Hippios' relationship with horses, spring water, earthquake, groundwater, and floods. In my opinion, the discussion is not extensive enough, and the paper could be a more stimulating read had it been written in a less descriptive manner. Admittedly, the lack of literary evidence limits this interesting topic down to Pausanias. Nevertheless, this paper contributes with its argument against the thesis of Poseidon Hippios being an anthropomorphized residual manifestation of an older horse-shaped god. Also, the landscape-oriented approach of this paper offers a new perspective on Greek religion, in so that a god acquires different aspects in different regions, depending on what is required of him.

Hedvig von Ehrenheim, in his article *Causal explanation of disease in the iamata of Epidaurus* is analyzing the *iamata* (i.e. cure stone inscriptions) from the famous temple of Asclepios in Epidaurus, dating from 450 to mostly 350 BC. What he finds is a plurality of explanations of disease coexisting. Therefore, this case study is an argue that perceptions of the cause of disease have been multi-explanatory throughout Greek history, as opposed to the hypotheses of rationalization (disease at first believed to be sent by gods, the belief in time evolving to a more rational approach that finds the cause of the illness to be natural) and internalization (the view that disease is sent by gods becomes internalized, i.e. one's own choices and actions are causing disease). Even though quite limited source when it comes to the number of examples or chronological and geocultural context, these *iamata* suggest that different aetiologies for the illness coexisted (mostly natural causality close to Hippocratic attitudes, but also divine/moral causality, when Asclepios would give back the disease to those who had not payed god's fee/disbelieved in god's powers). Pointing out the variety of aetiologies coexisting in the healing temple of Epidaurus, this paper is a valuable contribution (even if written somewhat too linear) in the studies of Greek medical pluralism (i.e. the use of several medical systems).

The next paper is Denis Hugues' *The Cult of Aratus at Sicyon (Plutarch, Aratus, 53)*. What we have here is the finest classicist's reading of a passage of Plutarch's writing: *Aratus*, 53 tells of the transport of deceased Aratus to his native Sicyon in 213 BC, the intramural burial and the annual festival established in his honour. The author reads Plutarch minutely and analyses the text from the points of language, geographical context, epigraphic language norms, known facts about Plutarch, and whatnot – even pure common sense when needed. The author argues that Plutarch's account on the aforementioned events derives from an inscribed decree not seen by Plutarch himself but described in another written source (to which this paper suggests a possible identity); supplementary analysis of the surviving epigraphic parallels is used to construct a tentative reconstruction of the festival and its procession. This paper, whether you are interested in the topic or not, can teach you a lot when it comes to careful reading, research and academic writing. It seems to me that Denis Hugues would do a magnificent job with ever-needed critical editions of Greek texts.

Stefano Caneva follows with *Variations dans le paysage sacré de Pergame: l'Asklépieion et le temple de la terrasse du théâtre*. In this detailed analysis of archeological evidence, Caneva investigates diachronic evolution of the sacred paysage of Pergamon during the "long Hellenistic period" (late 4th BC to 3rd AD). After an informative introductory survey of the changes in political and social history of Pergamon of the given time span, several case studies follow. The paper presents the extra-urban sanctuary of Asclepios, one of the most famous sites of the cult of this god apart from Epidaurus, and one of the most successful sacral architectures of pre-imperial Pergamon. The author reexamines the possibility for a second temple of Asclepios in Pergamon, originally posed by German archeologists and recently revisited by Filippo Coarelli. The author then gives a careful consideration of the Ionic temple at the theater-terrace, built under Attalids and reconstructed in the Roman period with uncertain date, attributed by the German archeological school to Dionysos Kathegemon under the Attalides (with later consecration to the imperial figures). While Caneva agrees with Coarelli that there is not enough conclusive evidence that this temple was consecrated to Dionysos, he also shows contra Coarelli that the evidence cannot provide with a proof for attributing the temple to Asclepios in Hellenistic times. This whole paper is focused on dialogue with scholars, mainly Coarelli, whose thesis is carefully argued against. The detailed examination of the numismatic, sculptural and epigraphic documentation, taking into consideration all the fundamental and recent hypotheses, builds up to a study archeological to the core. What would perhaps have been helpful to readers is a review of the cultic activities, thus bringing more vividness to the analysis of the artefacts. Finally and skillfully, Caneva delivers two brief and decisive argumentations that there was but one Asclepieion in Pergamon of the Attalid, Republican, and Imperial period, illustrating (via cults of Asclepios and the emperors) the evolving dynamics of geopolitical engagement and self-promotion of Pergamon.

In the next article, *Des souris et des hommes. Une réinvention érudite du dulte d'Apollon Smintheus a l'époque hellénistique*, Alaya Palamidis is analysing the ancient sources on the cult epithet of Apollo Smintheus, mentioned in the first book of *Iliad* and later worshipped in the Troad. These say that the Apollo's epiclesis comes from the dialectal word σμίνθος, the mouse, while sacred mice were being bred in the sanctuary Smintheon. The association between mice and the god hasn't stop provoking ancient authors and modern scholars of which Alaya gives a detailed overview and critique. Starting with spacio-temporal locating of the cultic site of Smintheon, she passes onto

an analytical revision of literary and numismatic evidence. After astonishingly careful consideration of the two myths attesting the foundation of Smintheon, and the association of Apollo and mice, their variants, the genealogies and the evolution of the myths, the author of the paper manages to date them within the end of the 3rd and the mid of the 2nd century, convincingly showing that the association of Apollo and mice is a Hellenistic invention, characteristic for the Greek scholarship of the time. What follows is the examination of the cultic epithet itself: since the epiclesis Smintheus does not derive from the word for mouse nor from a toponym, the author proposes a new solution: the epithete is a poetic one, and losing its initial it can relate to the word that signifies mint, with the radical $-\mu\nu\theta$, referring to both pleasant smell and ironically/comically (via enantiosemy) to a bad odour. With this hypothesis in mind, the author revisits the Homeric passage (*Iliad*, I, 37sq) putting the word in the context: the poetic epithet relates to the pleasant perfume, a common quality of the divinities, which alludes to the physical manifestation of the god as in the case of the scented oils used on the statues in temples. This exhaustive study can be a bit of an exhausting read – one can easily get lost in numerous analyses. Nonetheless, it is a remarkable job done interpreting evidence of a wide thematic span from aetiological discourses to cultic practices.

Denis Rousset writes *Géographie, paléographie et philologie. Note sur un lieu de culte de Demeter*. This short note is a critical comment to a recently proposed emendation to the *Homeric Hymn to Demeter* v. 491. Based on the philological ground and using paleographic, metrical and syntactic terms, the paper argues against the proposed emendation which is based on archeological finds and tendencies. This short note written in the spirit of academic dialogue is a good reminder of the much-needed synergy of various fields of study.

The next article is *Naming the gods of the others in the Septuagint: lexical analysis and historical-religious implications* by Anna Angelini. This paper focuses on the connotative vocabulary used for the foreign gods in the Septuagint, namely, the words $\delta\alpha\iota\mu\acute{o}\nu\iota\omicron\nu$ and $\epsilon\acute{\iota}\delta\omega\lambda\omicron\nu$ – it turns out that the Greek translation of Hebrew Bible played a crucial role in the semantic evolution of both notions. The word $\delta\alpha\iota\mu\acute{o}\nu\iota\omicron\nu$ (the neutral substantive deriving from the noun $\delta\alpha\acute{\iota}\mu\omega\nu$ and inheriting its semantic ambiguity) is being analysed via revisiting the similarities in Plato's *Apology of Socrates* (in both sources the word represents new divine entities that are not part of the legitimate religion and are therefore dangerous) and also against the background of the Hellenistic sources. The author points out that in the biblical discourse the Greek $\delta\alpha\iota\mu\acute{o}\nu\iota\omicron\nu$ is unmistakably used in a strong emphatic context for the polemic against gods of “others” in order to shape “our” own identity – its semantic ambiguity escapes from a quite plain modern word such as “demon”. The other analysed notion, $\epsilon\acute{\iota}\delta\omega\lambda\omicron\nu$, is characterized by polysemic density (that started building up from Homeric times as the “image, phantom, vision”, etc., towards the pejorative meaning of the word present in Platonic writings denoting “false” and “deceptive”). This polysemic density is well-known to the Septuagint translators who were, it seems, mainly focused on the aspect of “vacuity/vanity”. Actually, this paper shows that $\delta\alpha\iota\mu\acute{o}\nu\iota\omicron\nu$ and $\epsilon\acute{\iota}\delta\omega\lambda\omicron\nu$ come to be two close concepts related to unsubstantial entities. This contribution to the Biblical studies illustrates the semantic *richesse* and subtleties of the Hebrew and Greek languages. Also, it offers Septuagint as a source for a better understanding of the Hellenistic religious world. Last but not least, it continues a fine line of French texts on image and imitation

by F. Frontisi-Ducroux and mostly J. P. Vernant, and the early article on deamons in Pythagoreanism of young M. Detienne.

Sylvain Lebreton and Corinne Bonnet kept something really promising for the end, in their *Mettre les polythéismes en formules? À propos de la Base de Données Mapping Ancient Polytheism*. This is a presentation of a new, exciting project: a database called Mapping Ancient Polytheisms (MAP), covering Greek and West Semitic worlds from 1000 BC to 400 CE through “divine onomastic attributes”, i.e. names, epithets, verbal forms, and other designations. The project will grant us all with its open access, and it will be bilingual (in English and French). The “big data” approach sets the team off to a challenge of registering all the data in the available sources. The statistic and cartographic treatment of the various data will be acquired by means of webmapping and social network analysis. This five year French project formally ending in autumn 2022 (and hopefully only starting to live) is designed to enlist and systematically treat the available data belonging to the major geocultural Mediterranean area of Greek and Levant worlds. With a strategy that seems to me very smart and pragmatic, the team is planning to become public with the first stage of work done: when a significant amount of epigraphic material coming from the regions rich with Greek and Semit inscriptions is processed. The epigraphic material will be processed together with coins, gems and papyri; the analysis of the data from the literary sources, at this point, is included in the qualitative analysis but still needs to be developed. Paying tribute to the MAP precedents, the authors of this presentation give us a decent insight into the work done in this field in the past few centuries, also allowing us to see the importance and the novelties of this vast work. The team found that the notions such as “theonyme”, “epithet” or “epiclesis” related to the composite appellations are too rigid, schematic, and in other ways inadequate. Instead, the team is proposing the alternative: “onomastic sequence/formula”, where each element constitutes “onomastic attribute”. This proposed categorization seems to be a more flexible and more encompassing tool for both creators and future users. Therefore, there are three levels of the data categorization: 1) a source (with detailed info), containing one or more 2) testimonies, i.e. onomastic chains, each of those composed by a number of 3) onomastic elements. The structure branches into tables and fields forming a bilingual data dictionary. Having developed the method of mathematical beauty, the team is translating each onomastic sequence into a formula that reflects its architecture, i.e. the relationship between elements. Such serial empiric methodology allows the informatical treatment of the data, otherwise impossible in the individual manual work. This big data project makes their creators dream big of a huge contribution to the study of ancient religions with its social practices. Hopefully, the project will give us a valuable asset to take analyses by god, element, region, site, language, period, agent, semantic category, related practice, etc., with possibility to intersect these fields. This astonishing possibility almost promises that new scholarly questions will arise. The project might grow into a bigger international collaboration covering other geocultural areas. What is hinted at the end of this exciting article and what would be particularly exciting for me is the possibility of bringing the exquisite source of iconography into the process.

The announcement of the MAP project at the end of the volume of *Kernos* dedicated to the memory of Marcel Detienne is a worthy tribute to the expert in Greek polytheism who liked the ambiance of transdisciplinary collaboration. This issue of *Kernos*, after original studies in finest French, English and Italian, closes with pages dedicated to chronicle of scientific activities and reviews of books. *Kernos* 32/2019 encourages us,

together with the spirit of late Marcel Detienne, to explore the world of Greek polytheism – and any other topic for that matter – with excitement, thought-provoking questions, and with scholarly playfulness hand in hand with academic responsibility.

Djurdjina Šijaković Maidanik

Прикази Reviews

Marek Mikuš, *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia.*

New York, NY: Berghahn Books 2018, pp. 358.

Монографија Марека Микуша „Рубови цивилног друштва: владавина и хегемонија у Србији“ објављена је 2018. године у едицији „Дислокације“ издавачке куће Berghahn Books. Ова едиција окупља монографије и зборнике који нуде одговоре на аспекте моћи у 21. веку који су „политички ангажовани, засновани на етнографском истраживању и теоријски бритки“ (сви преводи са енглеског моји). Микушева књига је утемељена на 16 месеци етнографског истраживања спроведеног од септембра 2010. до децембра 2011. године.

У уводу, Микуш оцртава свој критички приступ антрополошким теоријским доприносима проучавању цивилног друштва, државе и политике да би развио свој „’историјско-антрополошки’ приступ временским и просторним динамикама, политичкој рационалности, друштвеној сврси и стварним постигнућима српских реформи и њиховом комплексном односу са цивилним друштвом“ (10). Популарне антрополошке анализе дискурзивне конструкције државе и неолибералног гувернменталитета имале су утицаја на ауторово размишљање о цивилном друштву, али он их значајно допуњава анализом класних односа, односно „критичким материјалистичким и друштвено-релационим концептом државе“ (23). Наиме, аутор у великој мери користи оквир развијен на основу увида марксистичких аутора који виде државу и цивилно друштво као поља одвијања борби за хегемонију, у којима учествују, између осталог, и актери цивилног друштва.

Микуш не посматра цивилно друштво као одвојени сектор, него га види као поље у коме се стварају, репродукују и трансформишу разлике између економије, идеологије, и државе (17). Другим речима, аналитички концепт цивилног друштва који аутор користи различит је од емског значења овог концепта у Србији. Прво поглавље књиге је стога посвећено критичком разматрању историје цивилног друштва на овим просторима. Либерално гледиште негира постојање цивилног друштва у „тоталитарној“ СФРЈ, али Микуш указује на постојање разноврсних организација, радничких савета, самоуправних заједница и удружења која потпадају под његову дефиницију. У последњој деценији 20. века, обликовало се схватање цивилног друштва које га изједначава са „Другом Србијом“, односно скупом опозиционих актера окупљеним у невладиним организацијама (НВО), које су режимски медији називали „непријатељима српске нације“, „страним плаћеницима“ и „домаћим издајницима“. Тада се учвршћује и класно схватање цивилног друштва као грађанског друштва, где *грађанско* носи значење

цивилизованости, урбаности и средњокласног идентитета. Микушева анализа показује како се уже схваћено цивилно друштво трансформисало после пада Милошевића: уместо идеолошке критике режима оно се оријентисало на бављење ефикасношћу државе и на тај начин допринело хегемомом процесу европеизације и неолиберализације Србије.

Друго и треће поглавље заједно чине други део књиге, насловљен „Сукоби око транснационалне интеграције“. У другом поглављу, Микуш разматра како су запослени у НВО одржавали наратив о европеизацији, који укључује елементе наратива транзиције и балканизма, а који је постао део хегемомог „здрог разума“. Учешће у пројектима размене знања између Србије и Словачке, које је Микуш пратио у свом истраживању, допринело је да неки од учесника развију критичке ставове према европеизацији, али они су били артикулисани као „конструктивна критика“. На тај начин, НВО нису довеле у питање сам хегемони процес, већ су допринеле његовом оснаживању. Аутор то објашњава анализом политичке економије европских интеграција: фондови Европске уније постали су главни извор финансирања за НВО, нудећи не само подршку за развијање партнерстава између државе и организација цивилног друштва, него и могућности за развој индивидуалних каријера.

Треће поглавље се фокусира на „националистичко цивилно друштво“, које обично не улази у емско схватање појма цивилног друштва. Аутор га посматра као покушај артикулације контрахегемомог пројекта заснованог „алтернативној, десничарској генеалогии српске државности – етнонационалистичкој, антикомунистичкој, монархистичкој и неотрадиционалистичкој“ (122). Пближе анализирајући класне и идентитетске аспекте ових организација, Микуш показује да су засновани на ограниченој критици која је привлачила поједине сегменте друштва, те стога није успела да утемељи нови блок моћи, упркос својој популистичкој реторици.

Трећи део књиге насловљен је „Неолиберализација на рубу државе и цивилног друштва“ и садржи четврто и пето поглавље. Четврто поглавље бави се партнерствима између државе и цивилног друштва. Аутор анализира реформе које су водиле ширењу односа партнерства и успостављању режима регулације тих односа успостављањем квазитржишних пракси у циљу промовисања европске интеграције, демократизације и смањења трошкова. Упркос томе што су наведени циљеви били транспарентност и демократизација, тај процес је заправо нудио могућност да „мала и релативно стабилна мрежа невладиних организација и појединаца повезаних са невладиним организацијама“ (167), које аутор назива „господарима руба“ (*frontier masters*), прошири свој утицај на померање руба државе и цивилног друштва.

Пето поглавље бави се „традиционалним“ удружењима особа са инвалидитетом, односно организацијама које су задржале део наслеђа југословенског цивилног друштва. „Напредније“ НВО су користиле реч „традиционално“ да пезоративно опишу организације које су, наводно, заостајале у праћењу реформи у домену социјалне помоћи. Микуш анализира како су ове НВО користиле „наизглед вредносно неутралне и универзалне норме ефикасности и транспарентности“ (176) и на тај начин допринеле увођењу и давању легитимитета новом режиму регулације особа са инвалидитетом који их је приморавао да се прилагоде тржишту радне снаге и постану „независне“. У том

процесу, нетрадиционалне НВО су се боље поставиле у надметању за ресурсе и утицај на доношење политичких одлука. Упркос томе, Микуш показује да се традиционална удружења јесу прилагодила новом систему у коме је борба за очување наслеђа социјализма „суштински рационална контрахегемона стратегија очувања и проширења оних материјалних давања које су особе са инвалидитетом и даље примале“ (199).

Шесто и седмо поглавље чине четврти и последњи део књиге, насловљен „Либерално цивилно друштво и друштво у ширем смислу“. У шестом поглављу, аутор се фокусира на развој пракси прикупљања средстава из домаћих извора, након дугогодишње зависности од иностраних извора финансија. Он показује да је промена модела финансирања била „део већег пројекта који је повезао односе рационалне филантропије у настајању, који су налик на уговоре и тржишне односе, са праксама легитимисања и подршке за приватизацију јавног домена“ (205). У пракси, нови облици финансирања су у великој мери зависили од позивања на моралне вредности и грађења блиских односа са донаторима, које су главни промотери рационалне филантропије и пракси финансијског менаџмента иначе критиковали као нетранспарентне и коруптивне. Микуш у тој промени политичке економије цивилног друштва види могућност да неки његови припадници промене своју класну позицију и однос према хегемомом пројекту.

Седмо поглавље бави се „јавним заступањем“ као праксом чији је замишљени циљ био да промени друштвене односе између неколико домена и актера на нивоу „локалних заједница“. Идеално, на тај начин би се извршила „’демократизација’ – део настојања да се преобликује јавни домен у складу са хегемомим пројектом транзиције“ (235). Претпоставка у позадини ове иницијативе била је да у Србији постоји недовољно знање о демократији. Стога, НВО је требало да служе као повезница између „заједнице“ и „доносилаца одлука“, што би створило „нове, НВО-центричне механизме политичке партиципације и представљања“ (243). Микуш посебно анализира како се одвијао један процес заступања у Вршцу. У контексту емског разумевања релационе географије, у односу на Београд, Вршац је „провинција“ у којој „моћници“ и „шерифи“ представљају „центре моћи“ и организују сопствене клијентелистичке мреже засноване на контроли локалних ресурса. Модели партиципације које су донеле стране донаторске агенције преношени су прво на водеће НВО из Београда, које би онда требало да их пренесу организацијама у „провинцији“. Микушева анализа случаја Градског парка у Вршцу, међутим, показује да је успех локалне иницијативе био у супротности са приоритетима и методама које су обично приписиване НВО сектору: локална иницијатива је пригрлила отворен политички став у сукобу са локалним структурама моћи уместо технократског приступа и ослањала се на односе на над-локалним нивоима уместо фокуса на односе унутар „заједнице“ на локалном нивоу.

У закључку, аутор разматра како аргументи проистекли из његовог истраживања стоје у односу на антрополошку литературу о НВО. У антропологији је широко прихваћено виђење да су НВО „антиполитичке машине“, односно да доприносе деполитизацији кроз инсистирање на технократским решењима. Многе НВО у Србији јесу инсистирале на наводно вредносно неутралним циљевима попут уклањања штетног утицаја политике, рационализације, ефикасности, итд. Упркос њиховом инсистирању на

аполитичности, емско виђење цивилног друштва наглашава да су НВО несумњиво политички актери. Микуш стога тврди да је потребно имати „градирани концепт деполитизације“ (270). Његов материјал указује на многоструке могућности да политика уђе у наводно аполитичне реформе. Такође, важно је имати у виду начине на који је хегемони пројекат, који је представљан као супериоран због своје аполитичности, био подложен критици и субверзији. Стога не треба прецењивати успешност „стратегија деполитизације да обликују разумевања и праксе оних који су на различите начине обухваћени планираним интервенцијама“ (276). У епилогу, Микуш се осврће на дешавања након завршетка његовог истраживања која указују на могућност да се доминантни облик цивилног друштва у Србији преобликује изнутра.

Кроз целу монографију, Микуш визуализује цивилно друштво посредством метафоре вишеструких рубова (frontiers). „’Руб’ је неустаљена, променљива врста границе која се помера са напредовањем неке врсте људске активности, попут пољопривреде, капитализма или науке“ (17). Из овог цитата види се да конотација енглеске речи *frontier* није обухваћена српском речју *руб*. Такође, значење тог термина у енглеском оригиналу је у великој мери обликовано историјом досељеничког колонијализма у англосаксонском свету, где руб представља могућности за експанзију која дозвољава потенцијално неограничен раст онима који имају користи од њега, науштрб оних који су раније насељавали те рубове. Иако ширење либералног концепта има неке карактеристике које се могу описати као неоколонијалне, Микушева анализа се не осврће на њих.

Упркос потенцијалним ограничењима за коришћење аналитичког појма руба на српском језику, Микуш изврсно користи велике интерпретативне могућности овог термина у енглеском оригиналу када говори о „три међузависне врсте рубова: прво, о рубовима цивилног друштва и државе, економије и ширег друштва; друго, о рубовима између различитих врста цивилног друштва...; и, треће, о временској логици хегемоних идеологија транзиције“ (19). Стога, Микушева студија представља вредан допринос политичкој антропологији заснованој на етнографском истраживању и дубоком разумевању феномена у постсоцијалистичком периоду у Србији.

Огњен Којанић

Цртеж и антропологија

Снови о прошлости и традицији: Олга Бенсон,
уредник Љиљана Гавриловић
Етнографски институт САНУ, Београд 2019.

Обимна збирка цртежа и акварела академске сликарке Олге Бенсон, сачувана у Етнографском институту САНУ, стара скоро седамдесет година, јавности је до сада била готово у потпуности непозната. Изложба *Снови о прошлости и традицији: Олга Бенсон*, приређена у Галерији науке и технике САНУ (23. децембар 2019 – 23. јануар 2020), као и монографија под истим називом, пружају нијансиран увид у животни пут и богат стваралачки опус уметнице, који је био

чврсто повезан са етнографском теренском праксом. Изложба и монографија говоре о раду сликарке на пољу етнографије, контекстуализујући време у којем је она стварала, те разматрајући значај цртежа у етнологији и начине на које он отвара „могућности причања много слојевитијих и прецизније обликованих прича о стварности којом се свакодневно бавимо, него што то можемо да постигнемо само текстом и фотографијом“, како објашњава Љиљана Гавриловић, уредница монографије и ауторка једног од текстова.

Монографију сачињавају два текста: *Олга Бенсон – животна прича заборављене уметнице*, ауторке Биљане Миленковић Вуковић и *Олга Бенсон: прича о затуреном благу*, ауторке Љиљане Гавриловић, као и обиман каталог збирке (стр. 124–499) у коме су сви термини наведени у оном облику у коме они јесу били употребљавани половином 20. века, у време када је Олга Бенсон радила цртеже и аквареле.

Олга Бенсон (1887–1977) је своје уметничко образовање започела на угледном Смољном институту благородних девица у Санкт-Петербургу, а касније је у истом граду завршила и Вишу уметничку школу. Њен животни пут и уметнички развој у Царској Русији бивају нагло прекинути грађанским ратом, те она своје уточиште налази у Скопљу.

Она у Скопље стиже као једна од руских избеглица 1920. године, где започиње свој пут етнографског сликара. Од 1925. године, она је као хонорарни сликар била запослена у Музеју Јужне Србије, где је сликала народне ношње Јужне Србије у свим њиховим типовима и варијантама. Резултат њеног истраживачког рада је први *Албум народне ношње: о прослави ослобођења: 1912–1937*, у издању Музеја Јужне Србије 1939. године. Овај албум састоји се од осам табли са фигурама младих жена и невеста обучених у свечану или свадбену ношњу. Бенсон је по позиву и поручбини са двора краља Александра израдила и *Албум народних ношњи Југославије*.

У периоду који проводи у Јужној Србији, Бенсон 1928. године почиње да копира иконе и фреске средњовековних православних цркава, затим фреске за албум народних ношњи из средњег века за илустровану историју Српске православне цркве, по наруџбини историјско-археолошког одељења Музеја Јужне Србије. Бавиће се она и осликавањем новосаграђених цркава и спомен-костурница, насликаће велики број ликова светаца за цркву-капелу Св. Арханђела Михаила на Војном гробљу у Скопљу, затим доњи део иконостаса и олтар цркве Св. Саве у Гостивару и спомен-костурницу у селу Томиславу као део екипе кописта који су копирали дела српских средњовековних фрескописаца.

Олга Бенсон прелази у Београд 1939. године и почиње да ради у Етнографском музеју као чиновник-приправник. Током трогодишњег музејског рада, она оставља за собом обимну грађу која данас представља значајан део Ликовне збирке Етнографског музеја у Београду. Као сликар-етнограф, она је била запослена у Етнографском одељењу Земаљског предузећа за примењену уметност Облик до 1946. године, а у Етнографском институту САН од 1947. до 1950. као стални хонорарни фолклорни сликар. Ту је била задужена за сликарску обраду илустративног, акварелног и цртежног материјала у вези са народном ношњом, кућом, покућством и другим фолклорним предметима са терена, а током 1947. године придружила се истраживачкој екипи Института на етнолошким

испитивањима у Средачкој Жупи и Подрими на Космету. Том приликом она израђује 314 цртежа и акварела из народног живота, а слика и народне ношње Шумадије, северног Баната, Шумадијске Колубаре, Средачке Жупе, околине Ниша, старе Црне Горе, Спича, области Мораве. За први број часописа *Гласник Етнографског института САН* израђује вињете, а њене слике и цртежи могу се наћи и у публикацијама сарадника са којима је боравила на терену, као што су: *Српски Етнографски зборник: Живот и обичаји народни у Грузи* (1948) *Шумадијска Колубара* (1948), *Пива и Пивљани* (1949), *Народна ношња у Спичу* (1950), *Старе турске школе у Скопљу* (1950). У периоду који је провела у Београду, Бенсон је за Институт израдила 580 цртежа и слика. Осим поменутих ангажовања, она је 1941. године основала Задругу домаће радиности, била је оснивач удружења *Руска мајка* у Скопљу и ликовни уредник дечјег листа *Вардарче*.

Радови Олге Бенсон чувају се у Етнографском институту САНУ – чак 504 акварела и цртежа, затим у Музеју Македоније – 80 акварела, у Етнографском музеју у Београду преко стотину акварела, Војном музеју, у коме се налазе две копије фресака, као и у Музеју Војводине – 5 акварела. Њени радови објављени су у монографији *Dances of Yugoslavia* (Лондон 1952), албуму *Македонски народни ношњи* (Скопље 1963), едицији *Народи света* (1964), Дигиталној колекцији костима, фотографија и цртежа Пејн Бланш у библиотеци Вашингтонског универзитета, а 2002. и 2008. године њени акварели били су представљени и на маркама поште Србије.

Наведени подаци сведоче о обиму и значају стваралаштва које је Олга Бенсон оставила иза себе, а које је до сада у јавности остајало углавном непрепознато. У монографији о којој је овде реч, поред каталога који представља њен већи део и у коме се може видети не само виртуозност уметнице већ и сагледати значај цртежа и изведених детаља, налази се текст Биљане Миленковић Вуковић која, служећи се различитим изворима, износи хронолошке податке о животу Олге Бенсон, пратећи њен рад од почетка ангажовања у Скопљу, преко Београда, а затим и до смрти у Америци 1977. године. Текст Љиљане Гавриловић скреће пажњу на значај самог етнографског цртежа у различитим типовима истраживања, као и на значај сликара у етнографији. Поменута ауторка даје осврт на историју етнографског цртежа и значаја који он има за науку. У том смислу, ауторка текста прави разлику између цртежа насталих као део институционалних истраживања и оних збирки цртежа и акварела насталих из других разлога. У разматрању, ауторка цртежу супроставља фотографију као савремену форму документовања која се током 20. века све више користи у теренским истраживањима. У таквој технолошкој измењеној средини, ауторка даје легитимитет цртежу као форми која мора истрајати у документовању различитих предмета. Она, даље, указује на то да и фотографија и цртеж имају своју улогу и значај у теренским истраживањима. Поменути медији морају се међусобно употпуњавати како би се добила што обухватнија слика предмета истраживања. Фотографија, у том случају, игра улогу документовања реалног стања предмета, онолико објективно колико то може бити, не искључујући субјективност аутора која неминуовно постоји. Цртеж, са друге стране, представља директнији приступ предмету, обезбеђује детаљнији приказ који може одвојити, приказати и деконтекстуализовати одређене елементе. Љиљана Гавриловић код цртежа примећује и његов наративни карактер који омогућава инкорпорацију у текст, као што је случај са Бенсоновим цртежима

чешљања девојака и жена коришћених у тексту Видосаве Краснићи и у својеврсном етнографском стрипу о цртежима бачила у Мушњикову. У недостатку збирки одређених предмета, цртежи постају један од начина прикупљања информација о њима, али играју улогу и у формирању тезауруса о различитим културним феноменима. Детаљи који се приликом цртања могу забележити, а који се уочавају у делима Олге Бенсон, карактеришу финесе које фотографија не успева да евидентира, и могу се употребити онда када текст „закаже“ у објашњавању како се одређени алати користе и како се поједини сеоски послови обављају.

Монографија *Снови о прошлости и традицији: Олга Бенсон* на примеру рада поменуте уметнице показује колико је важну улогу имао етнографски сликар у теренским истраживањима током 20. века, те његов значај у стварању целовитије слике о прошлости, обичајној пракси, ношњама, мотивима и предметима који су се користили, а који су у истраживачком фокусу етнологије и антропологије. Потреба за детаљима условљавала је виртуозност самог сликара као неопходну како би документација била потпуна. Управо пример Олге Бенсон на најбољи могући начин сведочи о томе.

Јелена Стевић

Копаоник, Жупа, Расина, Трстеничка Морава: насеља, порекло становништва, обичаји (прир. Борисав Челиковић)

Едиција „Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји“. Службени гласник – САНУ, Београд 2020, књ. 43, стр. 1096.

Појава едиције „Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји“ 2010. године, означила је обнову интересовања за студије настале радом генерација етнолога, географа и историчара, према иницијалној замисли коју је утемељио Јован Цвијић са својим сарадницима. Према почетној концепцији, едиција „Корени“ објављује студије које су већ штампане у „Српском етнографском зборнику“, али овога пута заједно са другим релевантним прилозима у вези са предеоном целином која се обрађује, насталим у последњих неколико деценија. Свака књига из едиције „Корени“ садржи низ прилога (фотографије, цртежи, карте), као и „Поговор“ уредника Борисава Челиковића, у коме је наведена најважнија литература која говори о простору који се обрађује. У питању је темељан и критички преглед етнолошких, археолошких, историјских, антропогеографских и географских радова у вези са изабраном територијом, као и са личностима, догађајима и процесима са тог подручја, који се редовно илуструје фотографијама истакнутих истраживача, историјских споменика и материјалног културног наслеђа.

Нова 43. књига из едиције „Корени“ посвећена је пределима Копаоника и сливовима река које теку у суседне преоне целине Жупе, Расине и Трстеничке Мораве, на којима се данас налази 361 насељено место. На пределу Копаоника 188 насеља, од тога 50 у Општини Брус, у Општини Косовска Митровица (делу

који је насељен Албанцима) 20 насеља Копаоничке Шаље, у Општини Подујево девет насеља Копаоника у изворишном сливу Лаба (насељена Албанцима), Општини Куршумлија девет насеља, Општини Александровац 13 насеља. Осталих 41 насеља Општине Александровац припадају јединственој природно-географској средини Александровачке жупе. Пределу Жупе припада и једно насеље из општине Брус. Пределу Расине припада 79 насеља града Крушевца, седам општине Брус и пет општине Ћићевац. Пределу Трстеничке Мораве припада 40 насеља: два града Крушевца, 29 општине Трстеник и девет општине Врњачка Бања.

Један део овог простора делимично је истражен, одређени делови никада нису обрађивани, док је за поједине пределе прикупљена грађа, али је остала у рукопису, што је одредило структуру књиге.

На почетку се налази студија Радослава Љ. Павловића „Копаоник – антропогеографска испитивања“ (9–192), приређена на основу рукописа који се чува у Архиву САНУ, и која до сада највећим делом није објављивана. Следећи рад припада Радомиру М. Илићу, „Ибарски Копаоник, Крушевац, историско-топографска монографија“ (193–208), првобитно публикован у „Српском етнографском зборнику“, књ. 6, 1905. године. Наредни текст припада Драгољубу Корићанцу, „Баре и Плана“ (209–218), објављеном у публикацији „Надибар II“ 1995. године. Затим се презентује студија Атанасија Урошевића, „О Вучитрској Шаљи“ (219–224), првобитно штампана у „Јужном прегледу“, књ. 4, Скопље 1935. године. Следећи је рад Милисав В. Лутовца, „Звечан, Тречка и Косовска Митровица“ (225–238) објављен у „Гласнику Српског географског друштва“ бр. 2, 1950. године. Потом се презентује студија Михаила Динића „Тречка у средњем веку“ (239–248), првобитно публикована у „Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор“, књ. 23, Београд 1967. године. Следећи је рад Милована Радовановића „Извод из резултата антропогеографских проучавања Бајогорске (Вучитрске) Шаље и Средњег Ибра – Бањска, Звечан и Лепосавић“ (249–256), штампаној у публикацији „Косово и Метохија. Антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе“ 2008. године. Затим следи текст Симе Тројановића „Негдашња привреда и путови у српским земљама, поглавито на Копаонику“ (257–300), који је објављен у часопису „Коло“ 1902. године. Наредни текст Милорада Јел. Милошевића, „Цинцарско 'хорјо' (село) на Копаонику“ (301–306) публикован је у „Гласнику Етнографског музеја у Београду“, књ. 15, 1940. године. Студија Косовке Ристић, „Становништво и насеља у сливу Грашевачке реке (слив Расине)“ (307–336) објављена је у „Сеоским данима Сретена Вукосављевића“, књ. 2, 1974. године. Рад Милисав В. Лутовца „Жупа александровачка. Антропогеографска испитивања“ (337–460), првобитно је штампан у „Српском етнографском зборнику“, књ. 43, 1980. године. Следећи је текст такође Милисав В. Лутовца „Жупски Александровац“ (461–472), раније објављен у „Гласнику Српског географског друштва“, бр. 2, 1976. године. Потом следи рад Радомира М. Илића „Крушевац. Историјско-топографска монографија“ (473–497), штампан у часопису „Дело“ бр. 2, 1907. године. Студија Видосаве Стојанчевић, „Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку“ (497–522), објављена је у публикацији „Крушевац кроз векове“ у Крушевцу 1971. године. Потом следи рад такође Видосаве Стојанчевић „Етничке и културне карактеристике Крушевца и крушевачких приградских насеља 1833–1983. године“ (523–557), објављен у „Крушевачком зборнику“, књ. 1, 1984. године.

Студија Михајла М. Костића, „Велики Шиљеговац“ (559–580), штампана је у „Зборнику радова“ Географског института и Природно-математичког факултета, св. 6, 1959. године. Рад Драгане Савковић, „Етнографске карактеристике крушевачког краја“ (581–592), публикован је у „Етнолошким свескама“, књ. 8, 1987. године. Текст Станоја М. Мијатовића, „Занати и еснафи у Расини“ (593–946) првобитно је објављен у „Српском етнографском зборнику“, књ. 42, 1928. године. Студија Лепосаве Жунић, „Неке антропогеографске и етнолошке карактеристике сеоских насеља у доњем току Западне Мораве“ (947–954), првобитно је објављена у „Крушевачком зборнику“, књ. 3, 1986/87. године. Рад Владе Ђурића, „О најстаријим породицама, сродству и сродничким односима у Морави трстеничкој“ (955–963), објављен је у „Крушевачком зборнику“, књ. 4, 1988/89. године. На крају се налази и „Поговор. Истраживања Копаника, Жупе, Расине и Трстеничке Мораве“ Борисава Челиковића (965–1096). Поред прегледа свих радова који су написани о предеоној целини која се обрађује у овој књизи, Челиковић наводи и области научног интересовања аутора чији се радови објављују у 43. књизи едиције „Корени“, као и све њихове релевентне студије.

За разлику од већине других књига из едиције „Корени“, која углавном поново штампа већ објављене радове, делом добро познате академској заједници, а делом из корпуса потпуно заборављеног научног наслеђа, разбацаног у ретким часописима који се чувају малом броју библиотека, овога пута публикују се и део рукописа Радослава Љ. Павловића који никада није презентован јавности. То је уједно и највећа вредност 43. књиге едиције „Корени“, која и овога пута у једној публикацији сабира најрелевантније студије за изабрану предеону целину која се приказује.

Значај 43. књиге из едиције „Корени“ треба сагледати у целини замишљеног издавачког подухвата, који по плану треба да има преко 80 наслова. На тај начин, поновно објављивање радова који су раније штампани, са „Поговорима“ Борисава Челиковића и бројним новим прилозима, добија пуни смисао. Такође треба имати у виду да је тек са појавом едиције „Корени“ шира јавност добила прилику да се упозна са богатом баштином генерација српских етнолога, географа и историчара, што је један од важних комуникацијских канала, неопходних не само за презентацију културног наслеђа, већ и за подстицај нових генерација да крену путем научног рада, док је пред академску заједницу постављен задатак критичког сагледавања делимично заборављеног научног наслеђа у светлу нових теоријско-методолошких основа друштвених наука.

Милош Тимотијевић

In memoriam

Џоел Мартин Халперн

(1929–2019)

Џоел Халперн, културни антрополог и професор емеритус на Универзитету Масачусетс у Амхерсту, преминуо је у Гринфилду, у држави Масачусетс, 4. јула 2019, у 91. години.

Његов авантуристички дух и жеља да што боље упозна свет у коме живи, навели су га да крене на истраживачке експедиције веома рано, већ на основним студијама, и то међу Инуите северне Аљаске и припаднике Сами народа у Шведској. Касније је антрополошка истраживања наставио у Лаосу и другим земљама југоисточне Азије, Канади, САД, Израелу и Совјетском Савезу. Ипак, најпознатији је по својим дугогодишњим периодичним истраживањима (1953–1987) српске културе на примеру села Орашац, у Шумадији. Примењујући антрополошки метод унакрсног поређења култура (*cross-cultural comparison*) да би се дошло до ваљаних генерализација, теренски рад је проширио на друге републике и покрајине тадашње Југославије,¹ као и на друге области Балканског полуострва, првенствено Бугарску и Грчку.

После стицања доктората, 1956. године, две године је радио на Одсеку за развој заједница при Министарству спољних послова САД (1956–1958), што је уједно био и почетак и крај његове дипломатске каријере. Од 1958. па до пензионисања 1992. године следио је искључиво академску каријеру, и то на веома угледним школама као што су Калифорнијски Универзитет у Лос Анђелосу, Брендајс, Руски истраживачки центар на Харварду и, коначно, од 1967. године, на Универзитету Масачусетс. Томе треба додати и бројне ангажмане гостујућег професора широм света. Био је веома плодан аутор који је за собом оставио импозантну библиографију, а био је веома активан и као члан редакција угледних професионалних часописа, уредник посебних тематских издања и члан одбора високошколских и истраживачких институција. За свој квалитетан и пожртвован рад добио је многа признања и средства за финансирање истраживачких пројеката и студијских боравака у разним земљама.

Халперн је рођен у држави Њујорк, у којој је живео (у граду Њујорку и у Вестчестерском округу) до одласка на студије на Универзитет Мичиген у Ен Арбору. Дипломирао је историју 1950. године, а докторат је стекао 1956. године на престижном Колумбија универзитету, школи на којој је студије америчке антропологије осмислио Франц Боас, и на којој су студирали и/или радили неки

¹ Из истих разлога желео је да руководи истраживањима у по једној сеоској заједници у свим републикама и покрајинама бивше Југославије. Пројекат није завршен до краја, а део сакупљеног материјала поверен је на чување библиотеци Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду. Није ми познато где се ти материјали данас налазе.

од најпознатијих америчких антрополога 20. века (Р. Бенедикт, М. Мид, Џ. Стјуард, К. Полањи, М. Салинс, Р. Рапапорт, М. Харис, Е. Волф и други), и на којој је Филип Мозли, у оквиру Института за проучавање Русије, основао програм Источноевропских студија. Мада је несумњиво велики утицај на Халпернова научна интересовања имао његов ментор, професор Конрад Аренсберг, један од оснивача приступа проучавању заједнице (community study) као комплексне јединице, зависне од целокупног друштва чији је део, познанство са професором Мозлијем било је пресудно за његову каријеру. Преко Мозлијевих истраживања породичне задруге на Балканском полуострву и сам се заинтересовао за сличну тематику, за структуру и динамику породице, за историјску демографију,² схватање појмова линеарног и цикличног времена и многе друге. Мозли је такође усмерио Халперна да своја, за стицање докторске титуле обавезна, једногодишња теренска истраживања обави на Балкану, и то у Србији, тада републици у склопу друге Југославије, која је била једина социјалистичка држава централне и источне Европе отворена за боравак и рад страних научника, укључујући боравак на терену и директни контакт са локалним становништвом. Коначно, Мозли је препоручио контакт са професором Миленком Филиповићем из кога се развило не само плодно менторство већ и дугогодишње пријатељство између породица Филиповић и Халперн.

Материјал сакупљен током прве године теренских истраживања у Орашцу, забележен у писаној, као и аудио и визуелној форми, допуњен бројним историјским изворима, статистикама и изводима из литературе, уз помоћ његове најближе, дугогодишње сараднице, колегинице и супруге, др Барбаре Керевски-Халперн, послужио је као изузетно широка и солидна база података за стварање значајног и поузданог сведочанства о стању српске сеоске културе у специфицираном врменском периоду, презентираним у Халперновој дисертацији. Тај материјал је исто тако представљао језгро које се стално обогаћивало током сваког следећег боравака на терену, првенствено у оквиру трогенерацијског домаћинства у којем су одседали од самог почетка, али и у комуникацији са другим становницима села, као и са онима који су се преселили у градове, а од 60-их година и у иностранство, у потрази за новим изазовима и могућностима.

Пошто је био свестан да он и његова супруга не би могли да анализирају сав сакупљени материјал, Халперну је било веома стало да њихов комплетан опус буде доступан научној јавности. Осамдесетих година прошлог века отпочео је процес дигитализације огромне фототеке и других материјала, да би били што доступнији корисницима, и практичнији за смештај у разним институцијама. Прву збирку материјала даровао је библиотеци Амхерст колеџа, али је 1997. године далеко већу колекцију, која садржи грађу из свих делова света у којима је радио, поконио Америчком центру за фолклор и другим одељењима Конгресне библиотеке у главном граду САД, где се и данас налази.³ Друга значајна „Халпернова збирка“ с материјалима сакупљеним у Југославији, првенствено у

² Веома рано, с циљем да прати трендове током дужих временских периода, почео је да примењује статистичке анализе података уз помоћ компјутера.

³ The Joel Martin Halpern Collection (AFC1998/001), Archive of Folk Culture, American Folklife Center, Library of Congress.

Србији, налази се на Институту за историју Универзитета у Грацу, Аустрија, конкретно при одсеку Историја и антропологија Југоисточне Европе.⁴

На жалост, Халпернова највећа жеља да плодове свог дугогодишњег рада завешта погодној институцији у Србији, земљи чију је сеоску културу коректно представио целом свету, никада се није реализовала. Старија генерација етнолога била је преокупирана својим виђењима проучавања народне културе да би схватила и прихватила значај Халпернових настојања. Млађа генерација је далеко више била заинтересована за другачије теме и приступе. Можда је и то разлог да се превод *Српског села* на српском језику појавио тек 2006. године,⁵ тачно 50 година након њеног првог издања на енглеском језику. Можда су понекада сметње за ближу сарадњу биле разлике у интеркултурној комуникацији, понекада можда и опрез због политичких игара власти и неоснованих оптужби за шпијунажу. Они који су га боље и дуже познавали, знали су да је Џоел увек био пријатељ српског народа, предани, објективни научник који је некад, у жељи да постигне што више у што краћем времену, могао да делује агресивно у својим захтевима и критици рада сарадника, али никада у тим случајевима нису били у питању лични, већ научни интереси. И он и Барбара, поштујући етику антрополошких истраживања да се не мешају у животе људи које испитују, увек су се на терену трудили да буду неутрални посматрачи, веома пажљиви, да не направе погрешан корак који је могао да их кошта губитка дозволе за рад. То их, међутим, није спречавало да остваре искрена и дубока пријатељства са мештанима, посебно са породицом у чијој су кући увек одседали. Исто тако, радо су дотацијама помагали подизање квалитета живота Орашана, па су, на пример учествовали у изградњи пута у „њиховом засеоку“. Такође, професор Халперн није био аполитичан човек, без јасних ставова о реалностима свога времена. На пример, као либерални демократа, у време америчке интервенционистичке политике у Индокини 60-их година 20. века, са којом се није слагао, написао је серију критичких чланака. Недавно, с обзиром на своје јеврејско порекло, и на тесне везе с Универзитетом у Грацу, с негодовањем је посматрао уздизање деснице у Аустрији. Био је противник сваког облика дискриминације, расне, етничке или родне.

Моје лично пријатељство са Халперновима почело је 1978. године, када сам први пут боравила на терену са њима. Тада сам схватила шта значи бити антрополог и колико је важно боравити дуже и често на терену. Неколико година касније, била сам као докторски кандидат на усавршавању код професора Халперна. Подршку коју су нам Халпернови пружали и гостопримство које су нам указали тада и много пута касније, све до смрти професора Халперна, мој супруг и ја ћемо увек памтити са захвалношћу.

Мирјана Прошић-Дворнић
Мидланд, август 2020.

⁴ V. Hannes Grandis et al. Joel Martin Halpern, 1929–2019, *Ethnologia Balkanica* 22/2020, 199.

⁵ Džoel M. Halpern, *Srpsko selo: Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici (1952–1987)*. Etnološka biblioteka, Posebna izdanja, knjiga 2. Beograd: Srpski genealoski centar, 2006.

Др Марија Киш

(1935–2019)

Протеклог лета, 2019. године, стигла је тужна вест да је 7. августа у својој 84. години, у Шопрону у Мађарској, тихо преминула др Марија Киш, етнолог, дугогодишња сарадница Етнографског института Мађарске академије наука.

Др Марија Киш, рођена 1935. у Сомбору у мађарско-српском браку, већ својим породичним окружењем и пореклом као да је била предодређена да се заинтересује за етнологију и фолклористику, за културе мађина и посебно за етнологију и културу Срба у Мађарској, као и да учествује у повезивању српске и мађарске науке и културе. Њен отац Лајош Киш био је познати мађарски етномузиколог, диригент и композитор, који је записао двадесетак хиљада народних мелодија Мађара у Југославији, који је као стручни лектор допринео квалитетном постхумном објављивању значајне збирке *Музичке традиције Јужних Словена у Мађарској* Тихомира Вујичића и по коме је названо *Удружење етнолога Киш Лајош*, мађарско културно-просветно удружење, основано 1990. у Новом Саду.

Марија Киш је студије етнографије и музеологије завршила 1959. године на универзитету *Лорант Етвеш* у Будимпешти. Већ као студент отпочела је теренска истраживања међу Србима у Помазу, а свој дипломски рад одбранила је под насловом *Празници Срба у Помазу*. Њено главно интересовање било је посвећено календарским обичајима Срба у околини Будимпеште, па је и њен кандидатски рад одбрањен 1986. био посвећен овој теми. У младости се развила у врсног истраживача под менторством значајних личности тадашње мађарске етнологије, попут Ђуле Ортутаја (Ortutay Gyula) и Текле Деметер (Dömötör Tekla). Марија Киш је свој радни век провела у Етнографском институту Мађарске академије наука. Бавећи се својом основном темом обилазила је српске заједнице у околини Будимпеште, попут Ловре, Помаза, Калаза, Сентандреје и Чобанца. Касније се њено стручно интересовање проширило и на друге јужнословенске етничке групе у околини Калаче и Баје, па је теренска истраживања вршила и у Душноку, Баћину и Сантову, међу тамошњим католичким Рацима, Буњевцима и Шокцима. Резултате ових својих истраживања сумирала је и објавила на мађарском 1988. године у збирци студија под насловом *Јужнословенски обичаји у Подунављу* (Délszláv szokások a Duna mentén). Та књига је и данас незаобилазна литература за студенте етнологије и за све истраживаче обичаја српске и свих других јужнословенских заједница у Мађарској. Треба споменути још једну важну прегледну и синтетичку студију Марије Киш, објављену 1977. на мађарском, под насловом *Преглед истраживања фолклора Јужних Словена у Мађарској* (*A magyarországi délszlávok folklórkutatásának áttekintése*).

Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века била је уредник едиције *Етнографија Јужних Словена у Мађарској* (свеске 3–8) и стални организатор и учесник бројних домаћих и иностраних етнолошких и фолклористичких конференција, посебно оних посвећених етнологији мађина и њеним компаративним перспективама (нпр. оним које су се од 1980-их одржавале у Бекешчаби, Мађарска). Њени бројни научни радови и саопштења објављени су на више језика. Посебно је била активна у раду и развијању контаката са колегама у Југославији, па се може сматрати донекле и учесником овдашњег научног живота,

али пре свега градитељем веза између српске и мађарске етнолошке струке. На српском језику објавила је радове, рецимо, у *Гласнику Етнографског музеја* (1973), *Новопазарском зборнику* (1978), као и у *Зборницима радова са Конгреса Савеза фолклориста Југославије*, на којима је учествовала од 1960-их година. Организовала је неколико југословенско–мађарских конференција (од којих је последња била 1991. године) и приредила за објављивање њихове материјале у часопису *Folklór és Tradíció* (свеске 1, 5, 6 и 7). Сарадња и пријатељство са колегама из Србије, попут Ђурђице Петровић, Драгослава Антонијевића, Миљане Радовановић, Десанке Николић, Слободана Зечевића, Душана Дрљаче, Магдалене Веселиновић Шулиц и многих других, пренела се и на следеће генерације истраживача, попут Мирјане Павловић, Мирославе Лукић Крстановић и Младене Прелић. Као и свим другим колегама, и Младени Прелић је, када је почела своја теренска истраживања у Ловри, давне 1988, пружила драгоцену подршку, а током 1995–96. и наставка истраживања у околини Будимпеште, који је стипендијало Министарство просвете и културе Мађарске, била је и званично њен ментор у Етнографском институту МАН.

Као виши научни сарадник Етнографског института МАН и кандидат наука Марија Киш је пензионисана 1991. године, али је и даље остала активна и у раду самог института и ван њега. Године 1996. била је уредница зборника *Избор из свезака етнографије народности у Мађарској (Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből)*, који је објавило Мађарско етнографско друштво. Ово реномирано друштво је Марију Киш наградило 1997. спомен-медалом „Pro Ethnographia Minoritatum”. Марија Киш се врло радо одазвала позиву Српског института из Будимпеште 2010. године да учествује на скупу посвећеном прегледу резултата и даљих циљева етнолошких истраживања Срба у Мађарској, евоцирајући научна истраживања која је током своје вишедеценијске научне каријере обављала у овој тематској области. Тада је последњи пут узела учешћа на неком научном скупу, а њено саопштење објављено је у зборнику *Етнологија Срба у Мађарској: стање и перспективе* (2013). Последњих година, док јој је здравље дозвољавало, помагала је у сређивању заоставштине свог оца др Лајоша Киша, и свог супруга, такође етнолога др Имре Хеђија (Hegyí Imre).

Својим вишедеценијским преданим научним радом Марија Киш је задужила све оне који се баве културама мањинских заједница у нашем региону. Посебан значај њених истраживања за српску заједницу у Мађарској огледа се у томе што је њиме премошћен јаз између периода почетком XX века, када је владао велики интерес за етнографско описивање живота и обичаја различитих мањина, па и Срба у Угарској/Мађарској, и периода крајем тог века, када су се етнологи и антрополози из матичне земље заинтересовали за истраживања идентитета и културе Срба изван Србије. Једина истраживања етнолошке проблематике ове заједнице у међувремену је темељно, поуздано и систематично обављала др Марија Киш.

Скромна, дискретна, природно префињена и увек добронамерна, Марија Киш ће остати у најлепшој успомени свима који су је познавали, као и свима којима је стало до одржавања добрих српско–мађарских научних, културних и међуљудских односа.

Пера Ластић, Младена Прелић

Гласник Етнографског института САНУ објављује радове из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина. Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом. *Гласник Етнографског института САНУ* излази квартално те објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником. Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs. Рок за предају текстова за све свеске истог годишта је 31. децембар. Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове из категорија: оригинални научни рад, прегледни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. У категорији оригиналних научних радова и прегледних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Уредништво задржава право да буде флексибилно по питању обима прихваћених рукописа. Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе, сажетак, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. За цитирање у научним радовима у *Гласнику Етнографског института САНУ* користи се варијанта *author-date*. Политика часописа и детаљнија упутства о објављивању рукописа у *Гласнику Етнографског института САНУ* могу се прочитати у последњој свесци часописа сваког годишта, те на мрежној страници часописа www.ei.sanu.ac.rs.

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA publishes papers covering topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities. Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is issued three times a year. The journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs. The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Publication and reviewing of papers is free of charge. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. Submitted papers can belong to one of the following categories: original research paper, review article, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. In the categories of original research paper and review article the text should not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The editorial board reserves the right to show flexibility regarding manuscript length. The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* requires the use of the author – date variant. Journal policy and detailed instructions on manuscript publication in the *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are available in the year's last volume of the journal, and online on journal's web pages www.ei.sanu.ac.rs.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. – Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242